

AZERBAYCAN'IN İNANÇ HARİTASI

(ON DOKUZUNCU YÜZYIL BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME)

EDİTÖR: DOÇ. DR. ŞEVKET YILDIZ
DR. DADAŞ MUTALLİM

EĞİTİM
yayınevi

**AZERBAJCAN'IN İNANÇ HARİTASI (ON DOKUZUNCU YÜZYIL BAĞLAMINDA
BİR DEĞERLENDİRME)**

Editör: Doç. Dr. Şevket Yıldız
Dr. Dadaş Mutallim

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)
Genel Yayın Koordinatörü: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Kübra Konca Nam

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 76780

E-ISBN: 978-625-5971-30-2

1. Baskı, Aralık 2024

Kütüphane Kimlik Kartı

**AZERBAJCAN'IN İNANÇ HARİTASI (ON DOKUZUNCU YÜZYIL BAĞLAMINDA
BİR DEĞERLENDİRME)**

Editör: Doç. Dr. Şevket Yıldız
Dr. Dadaş Mutallim

IX+140 s., 160x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-5971-30-2

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM

YAYINEVİ

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah.
Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok,
No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42, 0 332 502 50 42
bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Egitim Publishing Group, Inc.
P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America
americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah.
10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye
+90 332 499 90 00
bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr
+90 537 512 43 00
bilgi@kitapmatik.com.tr

 kitapmatik
projetimdeki kitapçınız

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VI

GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	2
B. KONUNUN SEÇİMİ VE SINIRLARI.....	3
C. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	3
D. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	4
E. XIX. YÜZYILA KADAR AZERBAYCAN'IN SİYASİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ.....	6
F. AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN TÜRK DÜNYASINDAKİ YERİ.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAYCAN.....	11
A. AZERBAYCAN'IN COĞRAFİ DURUMU VE İDARİ BÖLGELERİ.....	12
B. AZERBAYCAN'IN EKONOMİK DURUMU.....	14
C. AZERBAYCAN COĞRAFYASININ DİNİ ALTYAPISI.....	16
1. Putperestlik.....	17
2. Zerdüştlük.....	18
3. Yahudilik.....	23
4. Hristiyanlık.....	26
5. İslam.....	30
D. XIX. YÜZYILDA AZERBAYCAN'IN MÜSLÜMAN DİN GÖREVLİLERİNİN UNVANLARI VE VAZİFELERİ.....	32
1. Molla.....	32
2. Ahund.....	33
3. İmam.....	34
4. Kadı.....	36
a) Çarlık Rusyası'nda Kadılık Kurumu.....	37
b) Kadıları Rolü ve Toplum Üzerindeki etkisi.....	38
5. Azerbaycan Bölgesinde Şeyhülislam.....	38
E. XIX. YÜZYILDA AZERBAYCAN'DA DİNİ EĞİTİM.....	40
1. Müslüman Mektepleri (Okulları).....	40
a) Tiflis'te Müslüman Mekteplerinin Açılması.....	42
b) Müslüman Mekteplerin Azerbaycan'da yayılması.....	43
2. Azerbaycan'da Mektep ve Medreselerin özellikleri.....	45
3. İlk Rus Kız Okulunun Oluşumu.....	47
F. ÇARLIK RUSYASI'NIN AZERBAYCAN HANLIKLARINI İŞGAL ETMESİ.....	47
G. AZERBAYCAN'DA ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE "KAÇAK HAREKÂTLAR".....	48
H. AZERBAYCAN'DA SÜNNİ-Şİİ SORUNU.....	50

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'IN OSMANLI DEVLETİ VE İRAN İLE DİNİ İLİŞKİLERİ.....	53
A. TARİHSEL SÜREÇTE AZERBAJCAN'IN OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ	54
1. Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti İle Dini İlişkilerinde Tasavvufun Yeri.....	59
2. XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Tasavvuf.....	61
a) Şeyh İsmail Siraceddin Şirvani	62
b) Mir Hamza Nigari	63
c) Kutgaşınlı Şeyh Yahya Dağüstani.....	64
d) Abdulhamid Şirvani	65
e) Hacı Yahya Bey Kutkaşınlı.....	65
3. XIX. Yüzyılda Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne Göçü	65
a) Kitleseel Göç.....	66
b) Ticari Göç.....	67
4. XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'ndan Yapılan Hac Seferleri	67
a) Çarlık Rusyası Müslümanların Hac Güzergâhı.....	68
(1) Kafkasya ve İran Güzergâhı.....	68
(2) Karadeniz Limanlarından İstanbul'a, Süveyş'ten Cidde veya Yanbu Güzergâhı.....	69
B. XIX. YÜZYILDA İRAN AZERBAJCAN İLİŞKİLERİ.....	70
1. İran'daki Dini Eğitimin Azerbaycan'a Etkileri.....	71
a) XIX. Yüzyılda İran'da Dini Eğitim	71
b) XIX. Yüzyılda İran'da Faaliyet Göstermiş Dini Okullar	73
(1) Nesiri Dini Okulu	73
(2) Rubi Reşidi Dini Okulu	74
(3) Şembi Gazan Dini Okulu.....	74
(4) Safevi Dini Okulu.....	74
c) Güney Azerbaycan'da Faaliyet Göstermiş Din Adamları.....	74
(1) Ayetullah Mirza Ahmed Lenkerani.....	76
(2) Ayetullah Şeyh Abdulla Kuluzi Lenkerani	76
(3) Ayetullah Mir Ebu Turabi Bakubeyin	76
(4) Ayetullah Şeyh Memmed Emin Nardarani	77
(5) Şeyh Cavad Elizadeyi Bakubeyn	77
(6) Ayetullah Şeyh Abdul Gaffar Kubai	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'IN ÇARLIK RUSYASI İLE DİNİ İLİŞKİLERİ	79
A. TARİHSEL SÜREÇTE RUSYA VE AZERBAJCAN İLİŞKİLERİ	80
B. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ	81
C. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAJCAN TOPRAKLARININ İDARİ SİSTEMİ	85
1. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Topraklarına Rus Göçünü Başlatması	86
2. Azerbaycan Topraklarında Yapılan Kilise Faaliyetleri	89

D. ÇARLIK RUSYASI'NIN KUZEY AZERBAJCAN'DA UYGULAMIŞ OLDUĞU ANTİ-TÜRK VE ANTİ-MÜSLÜMAN POLİTİKA	92
1. AzerbaJcan'ın Din Görevlilerine Karşı Uyguladığı Politika	93
2. Bölgede Hristiyan Altyapısı Yaratma Politikası	94
3. Çarlık Rusyası Devlet Görevlilerinin Kanunsuzlukları.....	95
E. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAJCAN'DA REFORM HAREKETLERİ.....	96
1. Mirza Fathali Ahundzade	96
2. Hasan Bey Melikzade Zerdabi.....	97
3. Ahmet Ağaoğlu.....	98
F. ÇARLIK RUSYASI'NDA ŞİİLER.....	101
G. GÜNEY AZERBAJCAN'DAKİ Şİİ MÜSLÜMANLARIN VE GÜNEY KAFKASYA'DAKİ SÜNNİ MÜSLÜMANLARIN DİNİ YÖNETİMİ	102
H. XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'DA FAALİYET GÖSTERMİŞ ŞEYHÜLİSLAMLAR	105
1. Şeyhülislam Ahund Mehemedeli Hüseyinzade (1760-1852)	105
2. Şeyhülislam Ahund Fazil İrevani (1782-1885)	108
3. Şeyhülislam Ahund Ahmet Hüseyinzade (1812-1887).....	111
4. Şeyhülislam Ahund Mirza Hasan Tahirzade (1837-1893).....	114
5. Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade (1843-1907)	115
SONUÇ.....	119
BİBLİYOGRAFYA	122
EK I.....	134
EK II.....	135
EK III.....	136
EK V	138
EK VI	139
EK VII	140

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: ası geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
ADTA	: Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi
AKÜ	: Afyon Kocatepe Üniversitesi
ARMDA	: Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arhivi
Bkz.	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: cilt
Çev.	: çeviren
dğr.	: diğçerleri
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İm.	: İmeni
Kn.	: Kniga
s.	: sayfa
S.	: Sayı
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
Spb.	: Sank-Peterburg
ss.	: sayfadan sayfaya
T.	: Tom
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfi

ÖNSÖZ

Azerbaycan, stratejik coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca sürekli olarak savaşlara ve yıkımlara maruz kalmıştır. Bu bölge, Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası ve İran gibi üç büyük gücün dini ve kültürel etkileri altında kalmış; bu devletlerin uzun süre devam eden çatışmalı ilişkileri, halkın dine karşı tutumunu hem olumlu hem de olumsuz yönlerde şekillendirmiştir. Bölgede Sünni Osmanlı Devleti, Şii İran ve Hristiyan Çarlık Rusyası'nın rekabeti, insanların din algısında belirgin ayrışmalara neden olmuştur.

18 Ekim 1991'de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da halkın manevi yaşamına, dine ve din adamlarına olan ilgisi büyük ölçüde artış göstermiştir. Nüfusunun %96'sı Müslüman olan Azerbaycan'ın dini tarihi, farklı açılardan ele alınarak anlatılmalıdır. XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası, Azerbaycan Türklerini Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak amacıyla çeşitli yöntemler kullanmıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan diline ait dilbilgisi eserlerinin çoğu Rusça olarak kaleme alınmış; Mirza Muhammed Efşar'ın "Fenni-Serfü Nehvi-Türkçe" adlı eseri bu dönemde Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış önemli eserlerden biri olarak öne çıkmıştır. Hristiyanlaştırma çabaları başarılı olmayınca Çarlık Rusyası, halkın dini yaşamını kontrol altına almak üzere Şeyhülislamlık ve Müftülük kurumlarını kurmuştur.

Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile XIX. yüzyılda dini ilişkilerinin sınırlı olmasının temel nedeni Edirne Antlaşması'dır. Ancak bu antlaşmaya rağmen, çok sayıda din âlimi Osmanlı topraklarına göç etmiş ve bu yolla iki ülke arasındaki dini ilişkiler sürmüştür. İran ile olan dini ilişkiler ise XIX. yüzyıl öncesinde Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın ortak dili, dini ve kültürü paylaşmasından kaynaklanmış, siyasi olarak ayrılma da iki bölge arasındaki bağlar uzun süre devam etmiştir. İran'da yaşayan din adamları ya da eğitim için İran'a giden Azerbaycanlı öğrenciler, eğitimlerini tamamladıktan sonra Azerbaycan'a dönerek burada dini ve eğitim faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Çarlık Rusyası her ne kadar Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan'ın, yani İran'ın kendi kontrolü altında kalmasını sağlamaya çalışsa da, halkın dini, etnik ve kültürel bağları nedeniyle ilişkiler her zaman süregelmiştir.

"Azerbaycan'ın Osmanlı, Rusya ve İran ile Dini İlişkileri (XIX. Yüzyıl)" başlıklı araştırma konusunu ele alan çalışmamız; giriş, üç ana bölüm, sonuç ve eklerden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, XIX. yüzyıl öncesine dair Azerbaycan'ın siyasi tarihine kısa bir genel bakış sunulmuştur. Ayrıca, konunun araştırılma düzeyi, kullanılan kaynakların niteliği, birinci elden kaynaklar ve sıklıkla başvurulan temel araştırma eserleri bu bölümde detaylandırılmıştır.

Birinci bölümde Azerbaycan'ın Coğrafi Durumu ve İdari Bölgeleri, Azerbaycan'ın Ekonomik Durumu, Çarlık Rusyası Azerbaycan Hanlıklarının İşgal Etmesi, Çarlık Rusyası Döneminde Azerbaycan'da Reform Hareketleri,

Azerbaycan'da D alizm Sorunu, Azerbaycan Halkının Dini Altyapısı, XIX. Yüzyılda Din Görevlilerinin Unvanları ve Vazifeleri ve XIX. yüzyılda Azerbaycan'da Dini Eğitim incelenmiştir.

İkinci bölümde Tarihsel Süreçte Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ve İnan ile ilişkileri, Azerbaycan Osmanlı Devleti Dini İlişkilerinde Tasavvufun Yeri, XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Tasavvuf, XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Tasavvuf, XIX. Yüzyılda Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne G  , XIX. Yüzyılda  arlık Rusyası'ndan Yapılan Haç Seferleri, XIX. Yüzyılda İnan'da Dini Eğitim, XIX. Yüzyılda İnan'da Faaliyet Göstermiş Din Okulları ve Din Adamları hakkında bilgi verilmiştir. Bu kısımda Osmanlı Devleti ile İnan'ı bir bölümde almamız kadim tarihten gelen ve adını sıklıkla duyduğumuz Turan ve İnanın komşu coğrafya olmasıdır. Oyle ki, İslami terimlerin çoğunun kaynağı İnan olmuştur. Bunun yanında yüzyıllarca Ehl-i Sünnet anlayışının bayraktarlığını  slenen Gazali, Beyazid-i Bistami ve Omer- l Halveti gibi âlimlerin yetiştiren İnan olmuştur.

  nc  bölümde Tarihsel Süreçte Rus ve Azerbaycan İlişkilerin Aşaması,  arlık Rusyası Döneminde Din Devlet İlişkileri,  arlık Rusyası Döneminde Azerbaycan Topraklarının İdari Sistemi,  arlık Rusyası Döneminde Azerbaycan Toprakları,  arlık Rusyası'nın Kuzey Azerbaycan'da yapmış olduğu Antitürk ve Antimüslüman Politikası,  arlık Rusyası'nda şiiler, Güney Azerbaycan şii Müslümanları Ruhani İdaresi Ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Ruhani İdaresi, XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Faaliyet Göstermiş şeyhülislamlar incelenmiştir.

Sonuç kısmında bir asır devam eden dini ilişkiler Azerbaycan için nasıl sonuçlar doğurduğu üzerinde durulmuş ve bu topraklara yönelik yapılan faaliyetler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca ekler kısmında da bazı önemli belgelerin kopyalarını, haritaları ve okul resimlerini koymayı uygun gördük.

Bu çalışmanın hazırlanmasında maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Türkiye Cumhuriyeti Diyanet Vakfına ve aileme en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez konusunun belirlenmesi ve bu araştırmanın ortaya çıkmasında değerli fikir ve önerileriyle bana yol gösteren, çalışmanın her aşamasında desteğini eksik etmeyen kıymetli hocam şevket Yıldız'a ve Tez İzleme Komitesi'nde yer alan saygıdeğer hocalarım İlhami Orucoğlu ve Ahmet Albayrak'a minnettarım. Araştırmalarım sırasında konuyla ilgili temel kaynaklara ulaşmamda bana destek olan çok kıymetli hocalarım Elmar Heslenli, Fazil Khalilli, Toğrul İsmayılov ve Ekber Necefli'ye, ayrıca değerli arkadaşım Rıza Rızaevsınari'ye teşekkür ederim. Bu süreçte maddi ve manevi desteklerini her zaman yanımda hissettiğim Barış Oздal ve Meşdi İsmayılov'a; desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, değerli görüşleriyle katkıda bulunan tüm dostlarıma gönülden

teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışma Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi ABD Öğretim Üyesi Doç. Dr. Şevket Yıldız danışmanlığında yapılan Azerbaycan'ın Osmanlı, Rusya ve İran İle Dini İlişkileri (XIX. yüzyıl) konulu doktora tezinden ilaveler ve düzenlemeler yapılarak üretilmiştir.

Dr. Dadaş MUTALLİM

GİRİŞ

Çarlık Rusyası ilk kez 1552 yılında Kazan Hanlığını ele geçirdikten sonra Müslüman halk üzerinde hâkimiyet elde etme imkânına kavuşmuştur. Çarlık Rusyası, elde ettiği yeni toprakları derhal kendi idare sistemine göre şekillendirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda şehir düzenini de değiştirmiş, İslam kültürünü ortadan kaldırmak için elinden ne geliyorsa yapmıştır. Örneğin; camiler yıkılmış, vakıflar ortadan kaldırılmış, Müslüman halk şehir dışına zorla göç ettirilmiş, şehirlere ise Hristiyan halk yerleştirilmiştir. Böylece şehirlerde Ortodoks Hristiyanlığı hem kültürel hem sosyal bakımdan hâkim olmaya başlamıştır.¹

II. Yekaterina (1729-1796) Dönemi'nde de Çarlık Rusyası topraklarında yaşayan Müslüman nüfus için önemli değişiklikler yaşanmıştır. Müslüman kısmı ilgilendiren en önemli değişikliklerden biri, Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin kurulması olmuştur. Çariçe II. Yekaterina Dönemi'nde Kırım'ın Çarlık Rusyası'nın eline geçmesiyle Kazak bozkırlarına ve Kafkasya'ya doğru olan ilerleyiş gerçekleşmiştir. İslam dini ve müesseselerine yönelik düşmanca davranışın yerini ise az da olsa hoşgörü veyahut dini tolerans esas alınarak faaliyetler yapılmıştır. Bu bağlamda Müslümanların nüfusunun artmış olması, Çarlık Rusyası'na kendi iç politikasını dikkate alarak düzenlemesi zorunluluğunu getirmiştir.²

Çarlık Rusyası hâkimiyeti altında kalan Azerbaycan toprakları da benzer durumu yaşamıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra Çarlık Rusyası için Kafkasya'daki en önemli sorun, Şeyh Şamil hareketinin ortadan kaldırılması olmuştur. Artık Müslüman nüfusunun kontrol edilmesi ve bu bölgede bir yönetim sisteminin kurulması şartını doğurmuştur. Bunun için 1828 yılından sonra başlayan yayılma sürecinde hem halk hem de dini müesseseler Çarlık Rusyası'nın kontrolüne geçmiştir. Rus-İran (1826-1828) Savaşı tamamlandıktan sonra Kuzey Azerbaycan'a büyük Ermeni göçleri teşvik edilerek bu topraklarda yeni bir Hristiyan Devleti kurulmaya çalışılmıştır. Türkmençay Anlaşması'nın 15. Maddesi ise, Ermenilerin serbestçe Revan Hanlığı topraklarına göç etmelerine

1 İldus Zagidullin, *İslamskie İnstitutı v Rossiyskoy İmperii: Meçeti ve Evropeyskoy Çasti Rosii i Sibiri, Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo*, Kazan, 2007, ss. 43-44; Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", Akademik Bakış, C 7, S 13, Ankara, 2013, ss. 117-118.

2 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda*, T. XXII, S.Peterburg-1830, D. No:16710, s.1107; Alp, a.g.m., s. 119.

imkân sağlamıştır.³ 1828-1830 seneleri arasında Azerbaycan topraklarına Osmanlı Devleti'nin doğu kısmından 84 bin, İran'dan ise yaklaşık 40 bin Ermeni nüfusu göç ettirilip bölgeye yerleştirilmiştir.⁴

1856-1862 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi olan A.İ.Baryatinskiy toplum arasında Çarlık Rusyası'na en çok düşmanlık duygusu besleyenlerin mollalar olduğunu ileri sürmüştür. Bu durumun düzeltilmesi için de dini alanda bazı düzenlemeler yapılması gerektirdiğini söylemiştir. Bu konuda en geniş adımlar 1869 yılında, yeni göreve başlayan bölgenin genel valisi Mihail Nikolayaviç Romanov tarafından başlatılmıştır. Romanov Güney Azerbaycan Şii Müslümanları Ruhani İdaresi ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Dini İdaresi kanun tasarısının hazırlanmasını yani, sivil idarenin tesis edildiği Gence, Bakü, Tiflis ve Erivan vilayetlerini kapsayacak bir dini idare yapılanmasını önermiştir. Romanov, bu öneriye, İran ve Osmanlı Devleti gibi iki İslam merkezi ile sınır olan bir bölgede, dini teşkilatın ve din görevlilerinin durumunun belirsizliğini uzun süre korumasının son derece sakıncalı olduğu kanaatini de eklemiştir. Rus Çarlık Şurası'nın projeyi onayladıktan sonra 5 Nisan 1872 yılında İmparator II. Aleksandr'ın kararı kabul etmesiyle Güney Azerbaycan Şii Müslümanları Ruhani İdaresi ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Dini İdaresi, Tiflis merkez olmak üzere kurulmuştur. Böylece bu kurumlar aracılığı işe Çarlık Rusyası bu topraklardaki Müslüman nüfusu idare etmeye başlamıştır.⁵

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu tezde, 1800-1905 seneleri arasında Azerbaycan topraklarında Çarlık Rusyası'nın hâkimiyet süresi ele alınmıştır. 1826-1828 Rus-İran savaşının bitiminden sonra büyük Ermeni göçleri sayesinde burada yaşayan Müslüman Türklerin Hristiyanlaştırılma süreçleri, Hristiyan kimliğini ne kadar içselleştirdikleri, Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ve İran ile dini ilişkisi incelenmiştir. Azerbaycan'ın tasavvufi geçmişi, Osmanlı Devleti ile ilişkisi ve aynı zamanda İran'da okul ve medreselerdeki eğitim işbirliğine de yer verilmiştir. Bunun için önce Azerbaycan'ın genel durumu (coğrafi ve ekonomik), daha sonra Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan halkına yönelik yaptığı misyonerlik faaliyetleri açıklanmıştır. Tarihsel süreçte Azerbaycan-Osmanlı Devleti, Azerbaycan-Çarlık Rusyası ve Azerbaycan-İran ilişkileri ayrı ayrı ele alınmıştır.

3 Telman Nusretoğlu, *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri 1828-1905*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 21-22.

4 N.N.Şavrov, *Novaya Ugroza Russskomu Delu v Zakavkazye: Predstoyaşaya Rapradaja Mugani İnarodsam*, Spb, 1911, s.63.

5 D.Yu. Arapov, *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya slama v Rossiyskoy İmperii (poslednyatret XVIII nachalo XX vv.)*, Moskva, 2004, ss.127-132; Alp, a.g.m., ss. 121-122.

B. KONUNUN SEÇİMİ VE SINIRLARI

Türkler Azerbaycan topraklarına M.Ö. VII. yüzyılda yerleşmeye başlamışlardır. Azerbaycan'ın bir Türk Devleti olarak ortaya çıkması ise Selçuklular zamanına denk gelmektedir. 1071 yılında Sultan Alparslan'ın Bizanslıları Malazgirt Meydan Savaşı'nda yenmesinden sonra Azerbaycan toprakları bir Türk vatanı olmuştur. Azerbaycan Türkleri, Selçuklulardan sonra Moğollar ve Timurluların idaresi altında yaşamışlardır. Bu dönemde Ak ve Kara Koyunlu Türkmen Devletlerini kurmuşlardır.

XIX. yüzyıl Azerbaycan için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu yüzyılda Azerbaycan topraklarında söz sahibi olabilmek için Osmanlı Devleti, İran ve Çarlık Rusyası arasında çeşitli savaşlar yapılmıştır. Bilindiği üzere Azerbaycan stratejik olarak çok önemli bir konuma sahiptir. Bu yüzden sınır komşusu olan devletler, bu topraklarda kendi hâkimiyetlerini tesis etmek istemişlerdir. Dolayısıyla Azerbaycan, Çarlık Rusyası için sıcak denizlere inmek adına bir yol olması sebebiyle Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası' ve İran arasındaki savaşlara sahne olmuştur. Bu savaşlardan dolayı Azerbaycan Türkleri sürekli olarak zorluklarla karşılaşmışlar, kendi topraklarında bir türlü huzur bulamamışlardır. Ancak bu savaşlar, Azerbaycan Türklerindeki milli suurun ve dinin güçlenmesine sebep olmuştur. Çarlık Rusyası'nın çeşitli yollarla (Hristiyanlaştırma, Ruslaştırma) uyguladığı her türlü baskı ve engelleme metotlarına rağmen Azerbaycan halkı kendi milletine ve dinine sahip çıkmıştır. Nitekim XIX. yüzyılda Azerbaycan, komşu devletler ile (Osmanlı Devleti ve İran) dini ilişkiler içinde olmuştur. Bu bağlamda çalışmamız İslam Tarihine ve Genel Türk Tarihine değinmesi bakımından da önem arz etmektedir.

Araştırmada XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın genel dini durumu, dini eğitimi ve dönemin din görevlileri hakkında bilgiler verilmesinin yanında bu yüzyılda Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti, İran ve Çarlık Rusyası ile olan dini ilişkilerinin de ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Azerbaycan'ın ve Azerbaycan halkının dini altyapısı, Azerbaycan-Osmanlı Devleti ilişkilerinde tasavvufun yeri, XIX. yüzyılda Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne göçü, XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'ndan yapılan hac seferleri vb. konular incelenmiştir.

C. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

XIX. yüzyıl Azerbaycan için önemli bir dönem olmuştur. Azerbaycan'da yaklaşık iki yüzyıl süren hâkimiyet dönemi ve bu dönemdeki dini durum, bu yüzyılın objektif olarak araştırılmasına olanak tanımamıştır. Azerbaycan bağımsızlığını elde edene kadar ortada bir yayılma süreci olmadığı, bilakis gönüllü bir birleşme yaptığı tezi ortaya atılmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan halkının Çarlık Rusyası sayesinde karanlık dönemden çıktığı ve medenileştiği gibi bir fikir tarih kitaplarında yazılmıştır. XIX. yüzyıl Azerbaycan ve Rus

tarihçiliğinde Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarında uyguladığı Hristiyanlaştırma politikası ve Ortodoks Kilisesinin misyonerlik faaliyetleriyle ilgili çok fazla kaynağa rastlamak mümkün değildir. Nitekim dönemin Azerbaycanlı aydınları için Çarlık Rusyası'nın politikasını eleştirmek oldukça zor olmuştur. Fakat Çarlık Rusyası'nın bütün baskıları ve kısıtlamalarına rağmen dönemin aydınları ve din adamları Müslümanların milli bilincini ve dinini diri tutmaya çalışmışlardır. Bu çalışma Azerbaycan'da Çarlık Rusyası'nın uyguladığı politikayı ahlaki ve ideolojik sonuçlarını anlamaya yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın Osmanlı ve İran ile olan dini ilişkileri, bölgenin tarihsel ve kültürel dinamikleriyle şekillenmiş, günümüze dek etkisini sürdüren bir önem taşımıştır. Azerbaycan, Osmanlı ve İran sınırında yer alması nedeniyle İslam dünyasındaki iki ana mezhebi, Sünnilik ve Şiiilik arasında kültürel ve dini bir denge kurma arayışında olmuştur. Bu iki güç, kendi dini ve siyasi etkilerini Azerbaycan'a yansıtarak bölgenin mezhepsel ve kimliksel yapısını derinden etkilemiştir. Bu bakımdan çalışmamız, İslam Tarihi ve Türk Dünyası Tarihi alanlarında çalışacaklara yardımcı birer çalışma olacağını umut ediyoruz.

D. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası' ile olan dini münasebetlerinin incelendiği bu araştırmada öncelikle konu ile ilgili orijinal ve temel kaynaklara başvurulmuştur. Araştırmada yararlanılan kaynakların çoğu; Kazan Federal Üniversite Kütüphanesi, Tataristan Milli Kütüphanesi, Milli Elektronik Kütüphanesi, Uludağ Üniversitesi Kütüphanesi, İSAM Kütüphanesi ve Azerbaycan Milli Kütüphane Arşivi'nden temin edilmiştir. Başvurulan kaynaklar arasında özellikle temel olarak kabul edilenler seçilmeye çalışılmıştır. Seçilen kaynaklar arasında Azerbaycan halkının genel olarak tarihini inceleyen Ziya Bünyatov ve Yusif Yusifov'un "*Azerbaycan Tarihi*", Mehmed Şerif Efendizade'nin "*Azerbaycan ve İnkılâbı*", Erol Güngör'ün "*Tarihte Türkler*", İsmail Mehmetov'un "*Azerbaycan Tarihi*" ve Ahmet Caferoğlu'nun "*Azerbaycan*" adlı eserlerine başvurulmuştur. Aynı zamanda Mehmet Saray'ın "*Azerbaycan Türkleri Tarihi*", "*Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*", "*Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*" adlı eserleri esas kaynak olarak ele alınmıştır. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da hâkimiyet kurma sürecine bizzat tanıklık etmiş olan Rus tarihçilerden P. İ. Kovalevskiy'in "*İstoriya Zavoevanie Kavkaza*" ve N. N. Şavrov'un "*Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predstoyaşaya Rapradaja Mugani İnarodsam*" eserlerinden de yararlanılmıştır.

Azerbaycan Türklerinin dini altyapısı ile ilgili önemli olan çalışmalar ise; Memmed Dadaşzade'nin "*Azerbaycan Halkının Orta Esr Menevi*

Medeniyeti”adlı eseri ve Cengiz Mürselov’un “*Azerbaycan Dini İnanışlarına Genel Bakış*” adlı makalesidir.

Azerbaycan’da dini eğitimi incelerken Hüseyin Ehmedov’un “*XIX. asır Azerbaycan mektebi*” adlı çalışması esas kaynak olarak ele alınmıştır. Bu çalışma XIX. yüzyılda Azerbaycan’da dini eğitim sistemi, Müslüman okulları, Azerbaycan’ın eğitim kurumlarında eğitim gören Ruslar ve Çarlık Rusyası’nın eğitim politikası açısından büyük önem arz etmektedir.

XIX. Yüzyılda Azerbaycan’da Tasavvuf Ekollerini araştırırken Mehmet Rıhtım’ın “*IX-XIX. Asırlarda Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler*” adlı çalışmasına başvurulmuştur.

Çalışmamız açısından son derece kıymetli diğer derlemeler de Bakü’de yayınlanmıştır. Bu eserler XIX. yüzyılda Azerbaycan’da faaliyet göstermiş Şeyhülislamı konu edinen; Anar İsgenderov ve Adil Mövlayı’nın “*Şeyhülislamlığın Tarihi*”, Hüseyingulu Memmed oğlu Memmedli’nin “*Kafkazda İslam ve Şeyhülislamı*” ve Hacı Fuad İzzet Oğlu Nurullayev ve Hacı Allahşükür Paşazade’nin “*Şeyhülislamlığın Zirvesi*” adlı eserlerdir.

Araştırmanın bazı bölümlerinde Rusça ifadeler yer verilmiştir. Bu ifadeler önce çevriyazı (bir yazıyı, bütün ses inceliklerini belirterek, yazılmış olduğu abc’den bir başka abc’ye çevirme işi) ile italik olarak, gerekli görülen yerlerde ise Türkçe çevirisi ile yer verilmiştir. Kullanılan alfabe, çevriyazı işaretleri ile aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 1

А а	a	П п	P
Б б	b	Р р	R
В в	v	С с	S
Г г	g	Т т	T
Д д	d	У у	U
Е е	yı, e	Ф ф	F
Ж ж	j	Х х	H
З з	z	Ц ц	Ts
Й й	y	Ч ч	Ç
К к	k	Ш ш	Ş
Л л	l	Щ щ	Tş
М м	m	Ъ ъ	‘
Н н	n	Ы ы	I
О о	o	Ь ь	‘
Э э	e	Я я	Ya
Ю ю	yu		

E. XIX. YÜZYILA KADAR AZERBAJCAN'IN SİYASİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Geçmiş tarihe baktığımızda Azerbaycan'da kayıtlara geçen en eski devlet olarak Manna Devleti'ni görürüz.⁶ M.Ö. 800 senelerinde Urartular tarafından bu devlet yıkılmış, daha sonra Azerbaycan sırası ile Medler ve Perslerin eline geçmiştir. Son olarak M.Ö. 220 senelerine gelindiğinde Azerbaycan Roma'ya bağlanmıştır. Kısaca Azerbaycan tarihine bakacak olursak, coğrafi konumu itibariyle stratejik nitelik taşıyan bu topraklar tarih boyunca çeşitli saldırılara maruz kalmıştır. M.Ö. 69 yılından itibaren başta Roma olmak üzere, Selçuklu, İran ve Çarlık Rusyası gibi güçlü devletlerin etkisinde kalmıştır. Azerbaycan bu gibi devletlerin hâkimiyetine girse dahi bağımsızlık mücadelesinden de asla taviz vermemiştir. Azerbaycan tarihi, beş bin yıllık bir medeniyete ve tarihi geçmişe sahip olmuş, Manna Devleti'nden başlayarak Atropatan, Kafkasya, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Şirvan, Arap ve İran gibi devletlerin izlerini bünyesinde barındırmıştır.⁷

Azerbaycan'ın en kadim ismi Atropat'tır.⁸ Tarih sayfalarında bu ad ilk olarak Kafkasya'nın şark bölgelerini elde etmiş olan Maveria ile bilinmiştir. Arapça "*Azerbaycan*" olarak bilinen bu devlet, Makedonyalı İskender'in İmparatorluğuna karşı savaşmış ve bağımsızlığını ilan etmiş Satrap Atropet'in isminden gelmektedir. Bu bölgeye eskiden "*Ateşler Ülkesi*", "*Rüzgârlar Ülkesi*" ve Taberi'nin de ifade ettiği gibi; "*Ateşperestlerin İbadet ettikleri en büyük ateşin bu bölgede olmasından dolayı bu memleket Azerbaycan olarak adlandırılmıştır*" diye belirtmesi, isim hakkındaki varsayımların doğruluğunu kanıtlamaktadır.⁹ Bir başka görüşe göre ise bu bölgelerde zelzelelerin çok olması, petrol ve gaz bulunmasından dolayı bu isim verilmiştir.¹⁰

Ermeni Tarihçilerin ortaya attığı görüşlere rağmen, günümüzde Azerbaycan ve Ermenistan'ın da içinde yer aldığı Güney Kafkasya bölgesinin tarihi, M.Ö. VIII. yüzyıllardan itibaren Sakların bölgeye gelmesinden sonra açıklık kazanmıştır.¹¹

Eskiden ticaret yolları ve kavimlerin hareket istikametlerinin Azerbaycan toprakları üzerinde olması zorlu bir geçmişi içinde barındırması anlamına gelmektedir. Roma'nın en önde gelen komutanlarından olan Lukulla, Kafkasya'nın bazı bölgelerini ele geçirmiştir. Bu teşebbüsleri Pompey Devleti

6 Ziya Bünyatov - Yusuf Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim Zamanlardan XX asradek)*, Azerbaycan Devlet Naşriyatı, Bakı, 1994, s. 89

7 Zaur Gasimov, "A Short sketch of One Century of Azerbaijani Historical Writing", *Caucasus Analytical Digest*, Fesearch Centre for East European Studies, S 8, Bremen, 2009, ss. 5-8.

8 Pers İmparatorluğu M.Ö. 331'e kadar devam etti ve aynı yıl Büyük İskender bu devletin varlığına son verdi. Devletin tüm bölgesi Makedonyalılara devredildi. Strabon'a göre, 1. yüzyılın sonunda, Atropat adındaki yerel bir feodal (eski yazırlar böyle adlandırır, asıl ismi bilinmiyor) Azerbaycan'ın güneyinde bağımsız bir politikaya sahip bir devlet kurmak için ortaya çıkmış ve durumu kendi aleyhine kullanabilmiştir. Antropolojik kaynaklar, Atropatena, Fars, Ermeni ve Suriye kaynaklarının, Aturpatakan, Türk ve Arap kaynaklarında ise Azerbaycan ve Azerbaycan gibi adlandırılmıştır.

9 Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, tah. M. Ebu'l-Fazl, İbrahim Beyrut, C IV, 1976, s. 158.

10 Mehmed Şerif Efendizade, *Azerbaycan ve İnkilabi*, Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul, 1921, ss. 12.

11 Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2005, s. 2.

zamanından bu yana Azerbaycan toprakları içerisinde mevcut olan Albanya'ya karşı ilgiden olmuştur. Daha sonra bölgede güçlenen İran Devleti'nin bu topraklara yayılma isteği doğmuştur. Şirvan ülkesi olan bu topraklar, sürekli olarak Türklerin baskınına uğramış ve bu durum İran Devleti'ni rahatsız etmiştir. Türkler Şirvan'dan sonra Azerbaycan topraklarına doğru da hareket etmeye başlamışlardır.¹²

VII. yüzyılda Volga ile birlikte Kuzey Kafkasya'da yeni bir devlet kuran Hazarlar Azerbaycan'a hâkim olmaya başlamıştır. Hazar Türkleri, İdil Nehrinin Hazar Denizi'ne döküldüğü bölgede saltanat kurmuşlardır. Daha sonra Kalmuk sahrası ile Mugan çölüne de hâkim olmuşlar, Kafkaslardan başlayarak Macaristan'a kadar geniş bir bölgede düzen kurmuşlardır. Bu bölgede birbirileri ile savaştan Türk kavimlerinin durumu, bölgeye Hazarların gelmesi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Hazarların sayesinde Türkler arasında ticaret, sanat ve dini yaşam önem kazanmaya başlamıştır.¹³ Yine bu yüzyılda artık Bizans İmparatoru, Şirvan'ı kendine tabi olan bir hale getirmiştir. Daha sonra Azerbaycan Sasanilerin ve Arapların odak noktası olmuştur. 628 yılından itibaren Azerbaycan'da Arap fetihleri gerçekleşmiştir. X. yüzyılda Arap hâkimiyetinde olan Azerbaycan aynı zamanda Rusların da saldırılarına maruz kalmıştır. Mughan, Şirvan ve Aran hanlıkları Arapların gitmesi ile bağımsızlıklarını alabilmişlerdir. Moğol istilası ve Safevi hanedanlığı dönemlerinde, Şirvan kendi sınırlarını korumuş ve uzun yıllar hâkimiyette kalacak şekilde mübareze yapmıştır.¹⁴

Bu bölgeye İlk Türk akını M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren İskitler tarafından yapılmıştır. Türk kavimleri Derbend Kapısı'ndan bu topraklara akın etmeye başlamışlardır. Bu kapıdan o kadar fazla Türk kavmi geçmiş ki buraya "Türk Kapısı" da denilmiştir.¹⁵ Türkler XI-XIV. yüzyıllar arasında da Azerbaycan topraklarına yerleşmeye başlamışlardır. Bu topraklarda yaşamaya başlayan Türklerin çoğu Oğuz boyuna mensuplardı.¹⁶

Selçuklu İmparatorluğu (1040-1308) kendi sınırlarına Azerbaycan topraklarını da katmıştır. Daha sonra Azerbaycan birçok devletin etkisine girerek el değiştirmiştir. Sırasıyla Azerbaycan Atabekler, Harzemşahlar ve tekrar Moğol istilasına maruz kalmıştır. XV. yüzyılda dönemin en güçlü devletini kuran Şah İsmail, Safevi imparatorluğu adı altında Azerbaycan topraklarını genişleterek hüküm sürmüştür. Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti altı ay Azerbaycan'da kaldıktan sonra bu toprakları terk etmiştir. Bunun sonucunda Azerbaycan'da istikrar yeniden bozulmuştur.¹⁷

12 Bünyatov-Yusifov, *a.g.e.*, s. 165.

13 Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötügen, İstanbul, 1999, s. 46.

14 Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940, s. 9.

15 Bilgili Ali Sinan, *Azerbaycan Türkmenleri Tarihi*, Türkler Ansiklopedisi, C VII, Ankara, 2002, s. 21.

16 Elvira Latifova, "Türkler ve Kafkasya", *Turan-San*, S 14, Ankara, 2012, s. 86.

17 Bünyatov-Yusifov, *a.g.e.*, ss. 405-410.

Kafkasya'da yerli halkı harekete geçiren Osmanlı Devleti, Lala Mustafa Paşa'nın önderliği ile Tiflis, Şirvan, Gence, Bakü ve Derbent başta olmak üzere önemli yerleri ele geçirmiştir. Şirvan'da on dört, Derbent'te yedi paşalık oluşturularak idare edilmiştir. Daha sonra İran'ın zayıflaması ile Çarlık Rusyası'nın bu topraklara olan iştahı artmıştır. Dönemin büyük güçleri arasında kalan Azerbaycan zorlu günler yaşamıştır.¹⁸ Bu bölgeler tarihi süreçte sıkça Safeviler ile Osmanlılar arasında el değiştirmiştir.¹⁹

XVIII. yüzyılda Azerbaycan toprakları üzerinde Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası ve İran hâkimiyet kurmak istiyordu. Safevi Devleti zayıfladığı zaman Azerbaycan'da olan beylikler merkezi sisteme tabi olmak istememişlerdi ve bu yüzden zaman zaman isyanlar meydana gelmiştir. Kendi hâkimiyetini korumak isteyen Safevi Devleti de Çarlık Rusyası'ndan askeri yardım istemiştir. Bu işbirliği ile Osmanlı Devleti'nin otoritesi bu bölgelerde sarsılmış ve Çarlık Rusyası'nın da Karadeniz'e çıkma isteği gerçekleşmiş olacaktı. I.Petro kendi yakını olan Albay A. Volinski'yi büyükelçi olarak tayin etmiştir.

A. Volinski'nin görevi, kervan yollarının tespit edilmesi ve ordunun ilerleyebilmesi için bölgenin hudutlarını keşfetmekti. Asıl görevi ise Safevi Devleti içerisinde bulunan Türklerin yani Osmanlı Devleti'nin asıl düşman olduğuna propaganda yoluyla insanları inandırmaya çalışmaktı. Çarlık Rusyası bunu fırsat bilerek kendi sinsî politikasını da uygulamaya başlamıştır. Böylece bölgede bulunan Ermeni ve Gürcü azınlığını Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmış ve devletin çöküşünü hızlandırmıştır. Çarlık Rusyası, Gürcüleri iş birliğine çağırarak onları desteklemeleri karşılığında Osmanlı Devleti'nden alacakları toprakları Gürcülere geri iade edeceklerinin sözünü vermişlerdir. Bu devirlerde Çarlık Rusyası'na karşı Azerbaycan'ın Kuzeyinde isyanlar çıkmaktaydı. Bu ayaklanmaya Hacı Davud, Kaytaklı Ahmet Han ve Surah Han gibi önderler başkanlık yapmıştır.²⁰

Çarlık Rusyası bu karşı çıkmalara rağmen Derbende doğru hareket etmeye başlamış, ancak ortaya çıkan doğal afet Rus ordusunun tüm yiyeceklerinin zayı olmasına sebep olmuştur. Diğer yandan bu toprakların doğasına ve iklimine yabancı olan Rus askerlerinin sağlık durumu kötü etkilenmiş ve I.Petro, ordusu ile birlikte geri dönmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, 1722 yılında bölgede direniş gösteren Hacı Davud'u destekleyerek ona Han unvanı vermiş, onu Şirvan ve Dağıstan'ın hâkimi olarak tayin etmiştir. Buna karşılık olarak Çarlık Rusyası Bakü şehrini kuşatmış ve sonunda Bakü'yü 1723 yılında ele geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti harekete geçerek Çarlık Rusyası'nın politikasına karşılık vermek istemiş ve Safeviler'in diğer topraklarını da ele geçirmiştir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası arasında 1724

18 Bünyatov-Yusifov, a.g.e., ss. 465-469.

19 Attar, a.g.e., s 13.

20 F.M. Aliyev, *Antiiranskiy Vistupleniya i Borba Protiv Tureckoy Okkupacii v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XVIII veka*, Elm Yayınları, Bakü 1975, s.39.

yılında İmzalanan İstanbul Antlaşması ile tarafların toprakları belirlenmiştir. Hazarın batı ve güney kısmından yani Ejderhan'dan Astragan'a kadar olan bölge Çarlık Rusyası'nın, Güney Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın doğu bölgesi ise Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde kalmıştır. Antlaşmada Şirvan'la ilgili ayrı bir madde koyularak buraya özerklik tanınmıştır. Böylece herhangi bir kanunsuzluk durumunda Osmanlı Devleti Çarlık Rusyası'ndan izin alma sonrasında buraya askerlerini gönderebilmiştir.²¹

Çarlık Rusyası bu dönemde Hazar Denizi üzerinde bulunan ticaret yoluna sahip olmuştur ve İran ile 1728 yılında yapmış olduğu antlaşmada Safevi şahlarının hâkimiyetini koruma sözü vererek istediği toprakları hâkimiyeti altına almıştır.²²

F. AZERBAJCAN TÜRKLERİNİN TÜRK DÜNYASINDAKİ YERİ

Asırlar boyunca Türk toplulukları çeşitli bölgelerde pek çok sayıda devlet kurmuş; Çin'den Balkanlara, hatta Avrupa'ya kadar geniş bir alanda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Günümüzde Türk halkları farklı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen ortak bir tarihi geçmişe sahiptirler.

Bilindiği üzere Ruslar, XIV. yüzyıldan itibaren doğuya, Türk topluluklarının yaşadığı topraklara yönelmiş ve zamanla bu toprakları büyük ölçüde ele geçirmiştir. Böylelikle Türk topluluklarının bir kısmı XVI. yüzyıldan itibaren Rus idaresi altına girmiştir. XX. yüzyılın başlarına kadar Çarlık Rusyası, 1917'den sonra da Sovyetler Birliği idaresi altında pek çok Türk topluluğu yaşamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu Türk topluluklarının bir kısmı bağımsızlığına kavuşmuştur.²³ Azerbaycan da 1991 yılında bağımsızlığını almıştır. Bağımsızlığını elde edemeyen Türk toplulukları ise Özerk Cumhuriyetlerde veya Özerk Bölgelerde yaşamaya devam etmektedirler.²⁴

“Rusya Müslümanları” olarak anılan ve Rusya'da yaşayan Türkler üç ana gruptan oluşmaktaydı. Bunlar: 1. İdil (Volga) havzasındaki Tatar-Başkurtlar; 2. Kafkasya'da yaşayan Türkler; 3. Orta Asya'da yaşayan Türkler. Dini bakımdan bu toplulukların büyük bir kısmı Sünni ve Hanefi mezhebinin mensuplarıydı. Sadece Azerbaycan Türkleri büyük ölçüde Şii'ydi. Bu dönemde yaşayan Müslüman Türkleri dört dini merkeze bağlı olmuşlardır. Bunlar: 1. Kırım Müftülüğü; 2. Orenburg Müftülüğü (Volga (İdil) boyunda yaşayan Müslümanlar için); 3. Kafkasya Müftülüğü (Kafkasya Sünnileri için); 4. Kafkasya Şeyhülislamlığı (Kafkasya Şiiileri için).²⁵

21 Bünyatov-Yusifov, *a.g.e.*, ss. 500-509.

22 Orhan Alizade, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası”, Akademik Bakış, C 4, S 7, 2010, s. 107-112.

23 Bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinin katılımıyla Rusya Federasyonu Bağımsız Devletler Topluluğunu oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Seymur Ağayev, Nebiye Yamak, “Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C 23, S 4, Erzurum, 2009, ss. 179-204.

24 Durmuş Arık, *Hristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*, Aziz Adanç Yayınları, Ankara, 2005, ss. 30-31.

25 Furuza Muradova, “Naskal'ne Risunki Gobustan”, İrs Nasledie, S 36, Bakü, 2008, s. 10

Çarlık Rusyası hâkimiyeti altına girmeden önce Azerbaycan Türkleri arasında İslam iyice yayılmıştı. Azerbaycan Türkleri İslam dışında, Putperestlik, Zerdüştlük, Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinleri tanımış, fakat bunlar arasında Hristiyanlığa girenler, XVIII. yüzyıla kadar, yani onların Çarlık Rusyası'na girmesine kadar hiç görülmemiştir. Çarlık Rusyası Kafkasya'yı ele geçirmeye başladıktan sonra, Azerbaycan Türklerine ve bölgedeki diğer Türk topluluklarına karşı eritme-asimile politikası uygulamaya başlamıştır.

Coğrafi, etnografik, kültürel, dil ve yaşam tarzı bakımından Azerbaycan Türkleri diğer Türk topluluklarından ayrı ve uzak değildir. Çünkü onlar da Kafkasya'da ve İdil Ural bölgesinde yaşayan Türklerin ortak kaderini yaşamışlardır. Azerbaycan Türkleri de asırlar boyunca kendi soyundan olan kardeş boylarıyla birlikte çeşitli devletler kurarak hür bir şekilde yaşamıştır. Ancak Azerbaycan Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altına girdikten sonra zor günler geçirmiştir. Buna rağmen Azerbaycan, Çarlık Rusyası'nın her türlü dini kısıtlayıcı ve baskıcı uygulamalarına rağmen ayakta kalabilmiş ve günümüze kadar milli kimliğini koruyabilmiştir.²⁶

Bilindiği üzere Azerbaycan dünyanın ilk yerleşim yerlerinden biri sayılmaktadır. Bu, ülkede insan gelişiminin tüm aşamaları ile ilgili bulunan tarihi ve arkeolojik araştırmalar tarafından da kanıtlanmıştır. Ünlü arkeologların yer altı müzesini aradıkları Azerbaycan'da, uzun zamandır insanın doğal ve coğrafi koşullarında en elverişli olan yerinin Azerbaycan olduğunu söylemişlerdir. Bu duruma en iyi örneklerden biri dünyaca ünlü Kobustan'dır. Kobustan Güneydoğu Büyük Kafkasya'nın ve Hazar Denizi'nin kıyıları arasında olan alçak bir dağlık alandır. Bu bölge günümüz Azerbaycan'ın doğusunda yer alan coğrafi bir bölgedir. Taş Devri'nde buralarda vahşi at, ceylan, ilkel boğa, dağ keçisi ve yaban domuzu yaygın olmuştur. Kobustan'ın topraklarının savana benzer yoğun bir bitki örtüsüyle örtülü ya da ağaçlık bir alan olduğu ileri sürülmektedir. Günümüze kadar toplanan bilgilere göre, Kobustan'daki kaya oymacılığı ve taş yazıtlarının ortaya çıkışı, M.Ö. XVIII.- XV. yüzyıllardan Orta Çağlara kadar uzanan geniş bir döneme aittir ve bu süre zarfında burada yaşam kesintisiz olarak devam etmiştir. Kobustan kaya resimlerinde: insanlar, hayvanlar, gök cisimleri, kuşlar, balıklar, balıkçılık ve av ağıları, yılanlar, kertenkeleler, akrepler, çeşitli işaret ve semboller çizilmiştir. Aynı zamanda Arapça ve Latince yazıtların kalıntıları da tasvir edilmektedir.²⁷

26 Firuza Muradova, "Naskal'ne Risunki Gobustan", İrs Nasledie, S 36, Bakü, 2008, s. 15.

27 Firuza Muradova, "Naskal'ne Risunki Gobustan", İrs Nasledie, S 36, Bakü, 2008, s. 17.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAIJAN

Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'ya karşı uyguladığı yayılma politikası I.Petro (1722) ile başlamıştır. Petro, Şirvan'a ticaret amacıyla giden Rus tüccarlarının yağmalandığını bahane ederek sefere başlamıştır. Çarlık Rusyası'nın inkişafta olan sanayisi Kafkasya ve özellikle Azerbaycan'da üretilen hammaddeye ihtiyaç duymuştur. Azerbaycan hammadde olarak ipek, pamuk, yün kumaş, süs eşyaları, meyve ve ev baharatı vermiştir. Hazar bölgelerine doğru yürüyüşün bir başka nedeni de Hacı Davud'un Osmanlı Devleti'nden istemiş olduğu yardım talebidir. Çarlık Rusyası bu durumdan çok rahatsız olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da ve Hazar bölgesi etrafında güç elde etmesine karşıdır.²⁸ Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası ve İran arasında olan savaşlar sonucunda ise Azerbaycan toprakları büyük zayıflığa uğratmıştır. XVIII. yüzyılda İran'da merkezi yönetimin zayıflaması ile bölgelere bağlı olarak bağımsız küçük devletler şeklinde hanlıklar ortaya çıkmıştır. Hanlıklar döneminde Azerbaycan Türkleri, Çarlık Rusyası ve İran'ın baskısı ve zulmü altında hayatlarını idame ettirmişlerdir.²⁹

XIX. yüzyılın başlarında gerçekleşen İran-Rusya savaşları Azerbaycan'ın ziraat hayatını oldukça olumsuz etkilemiştir. Bu durum aynı zamanda insan nüfusunun azalmasına ve bu topraklara Ermeni-Rus göçlerinin de gelmesine sebep olmuştur. Örneğin, sadece 1826-1828 senelerinde İran ve Osmanlı Devleti arazisinden 18.000 Ermeni ailesi Karabağ'a göç ettirilmiştir. Bunun sonucunda Kuzey Azerbaycan'a Rus akını daha çok gelmeye başlamıştır. 1818 yılında ilk Hristiyan Almanlar yine bu topraklara göç ettirilmiştir. 1830 yılında Gusar köyünde ilk Rus meskenleri yapılmıştır. Bu bağlamda Dmitrovka (Şamahı) ve Altıağaç, Hankendi, Pravoslavnoe (Lenkeran) adlı Rus köyleri ortaya çıkmıştır. Bir müddet sonra Şamahı kazasında 8, Lenkeran kazasında 6, Gazah kazasında 3, Yelizavetpol kazasında 2 Rus köyü ortaya çıkmıştır. XIX. asrın ortalarına kadar devam eden bu göçler sonucunda Kuzey Azerbaycan'da 41 Rus köyü faaliyet göstermiştir. Onlardan 25 köy Bakü Guberniya'sına³⁰, 15 köy Yelizavetpol Guberniya'sına ve 1 köy Nahcivan kazasına yerleşmiştir.

28 Bünyatov-Yusufof, *a.g.e.*, s. 502.

29 Bünyatov-Yusufof, *a.g.e.*, s. 507.

30 Bu tezde Guberniya karşılıklığı Valilik olarak tercih edilmiştir.

Kendisine ‘Hristiyan Altyapısı’ yaratmak maksadı ile Çarlık Rusyası’nın yapmış olduğu göç politikası Azerbaycan Türk halkına Rus ve Ermeni nüfusunun katılması sonucu menfi etkiler doğurmuştur.³¹

Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan topraklarına sahip olma arzusunda kültürel, ideolojik ve dini etkenlerin yanı sıra I.Petro’dan başlayarak ekonomik çıkarların da etkili olduğu görülmüştür. Bunların başında deniz ticaret yollarına hâkim olmak en temel neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Çarlık Rusyası, bir yandan Kafkaslara sahip olmak isterken, diğer yandan Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ortodoks, Slav ve Rum halklarına yönelik politik girişimlerde de bulunmuştur. Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ile yaptığı Kırım savaşından yenilgi ile ayrılrsa da bu politikasını hep göz önünde bulundurmıştır. Buna rağmen Çarlık Rusyası Kafkasya’da olan karışıklıklardan faydalanarak yönünü bu topraklara çevirmiştir. Kendi aralarında olan çekişmelerden zayıf düşen devletler kısa sürede Çarlık Rusyası’na boyun eğmek zorunda kalmıştır.³²

Çarlık Rusyası, Azerbaycan başta olmak üzere Doğu Asya’ya sahip olmakla bölgede kendi pazarını kurmuştur. O, dönemin Dış İşleri Bakanlığının 1838 yılında yayınladığı rapora göre ‘Orta Asya politikamızın esas hedefi ‘ticarettir’ demıştır. Bunun nedeni dönem itibariyle Çarlık Rusyası’nın ihraç ettiği mallar Avrupa’da rekabet edecek durumda olmadığı için Çarlık Rusyası kendi pazarını oluşturmak zorunda kalmıştır. I.Petro döneminde Çarlık Rusyası, sanayisinin genişlenmesi ve devletin zenginleşmesi için Hazar Denizi’ni “*Rus Denizi*”ne çevirmeye çalışmıştır.³³

A. AZERBAJCAN'IN COĞRAFI DURUMU VE İDARİ BÖLGELERİ

Azerbaycan, yumuşak bir iklime sahip olup çoğu bölgesi ovalıklardan ibarettir.³⁴ Coğrafi bakımdan bakıldığında dağlık ve orman alanları ile deniz kıyısı mevcuttur. İklim itibari ile de ılıman bir iklime sahiptir. Bölge doğal kaynaklara sahip olup maden ve ham madde rezervleri bakımından zengindir. Ülkenin özellikle altın, bakır, mermer ve en önemlisi petrol gibi madenlerinin bulunması stratejik bakımdan önemlidir. Azerbaycan Trans Kafkasya geçidinde Avrupa’yı Asya’ya bağlayan bir köprü vazifesi görmektedir.³⁵ İpek yolu (M.Ö. II.-1800 yılları arasında) en kadim ticaret yollarından biri olmuştur. Azerbaycan’ın XV. yüzyıldan itibaren İpek yolu güzergâhı üzerinde yer alıyor olması burasının doğu ile batının ve kuzey ile güneyin buluşma noktası olduğunu gösterir. Asur, Yunan, Roma, Bizans, Sasani, Arap, Moğol, Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyası ve İran gibi devletlerin savaşları, mücadeleleri, hırsları ve hâkimiyetleri bu topraklar üzerinde gerçekleşmiştir.³⁶

31 Bünyatov-Yusufov, a.g.e., s. 605.

32 Çapraz Hayri, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2011, S 24, s. 56.

33 Orhan Alizade, a.g.m., s. 106.

34 Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, Marmara Üniversite Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1989, s. 119.

35 Orhan Alizade, a.g.m., s. 106.

36 Hacer Göl, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C V, S 1, 2016, s. 154.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da feodal yönetim hüküm sürmüştür. Ülke toprakları otuz hisseye, hanlıklara, sultanlıklara ve melikliklere bölünmüştür. Böyle bir parçalanma Azerbaycan Devleti'nin sarsıntı geçireceğinin ve topraklarının elden gideceğinin de habercisi olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında vuku bulmuş hadiseler Azerbaycan coğrafyasının yüz ölçümünde ciddi ayrımlara neden olmuştur. Nitekim İran-Rus savaşları sonucunda İran savaşı kaybetmiş, gerçekleşen Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarına göre de Azerbaycan topraklarını Rusya ile bölüşmüştür. Kuzey Azerbaycan topraklar antlaşma sonucunda Aras Nehri'nin çizdiği sınırın kuzeyindeki parçası (86.800 km²) Çarlık Rusyası'na ilhak edilmiştir. Aras'ın güneyinde kalan (113.000km²) kısmı ise İran idaresinde kalmıştır.³⁷ Bu hadiseler ülkenin coğrafyasında derin izler bırakmıştır. Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde farklı idari kontrol yönetimi uygulanmaya başlanmıştır. Genellikle yönetimine tabii olduğu devletlerin idari sistemlerine uygun olarak bir değişiklik yapılmış ve bu şekilde yönetilmeye başlanmıştır. Türkmençay antlaşması sonucunda İran'ın terkinde kalan Azerbaycan toprakları 4 eyaletten birini teşkil etmiştir. Azerbaycan eyaletine kuzeyde Hemedan, kuzey doğusunda Zencan ve Gezvin ilçeleri de dâhil olmuştur. İran topraklarının % 9'unu kapsayan merkezi Tebriz olmakla birlikte Urmiya ve Zencan şehirleri de dâhil edilmiştir. Böylece 1984 yılında resmi idari arazi bölünmesi neticesinde İran Devleti, Kuzey Azerbaycan toprakları olarak adlandırdığımız 142.350.7 km² lik alanı da ihtiva etmiştir. Azerbaycan Türklerinin sayısı İran'da sayı itibari ile Farslardan sonra ikinci sırada gelmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin sayısı oldukça fazla olmuştur. Çarlık Rusyası'nın terkinde kalan Kuzey Azerbaycan'da ise coğrafi bakımdan farklı şekilde ve uzun vadede değişiklikler uygulanmıştır. İlk başta hanlıkların Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetinden önceki idari bölgeler şeklinde kalmasına ve idare sistemlerinin de bu şekilde devam edilmesine karar verilmiştir. Ancak daha sonra hanlıklar ve sultanlıklar eyaletlere, akabinde ilçelere bölmüşlerdir. XIX. yüzyılın başında Çarlık Rusyası Kuzey Azerbaycan'ı istila ettikten sonra il ve ilçelerde bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin, Kuzey Azerbaycan hanlığı altıya bölünmüştür. Bunlar Bakü, Guba, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Talış'tır. Aynı zamanda iki okruğa Elizavetpol ve Çar-Balaken'e ve iki rayona Kazah ve Şamsadil'e ayrılmıştır. İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında 21 Mart 1828'de Rus Çarı I. Nikolay kararnamesiyle, Ermeni bölgesi kurulmuştur. 1840'ta ise dağınık halde olan Ermeni bölgesi yerine, İrevanuyezdı kurulmuş ve Gürcistan İmereti ilinin bir parçası haline getirilmiştir. 1 Ocak 1841 senesine gelindiğinde ise bu iki rayon Gürcistan-İmereti (Tiflis merkezli) ve Hazar oblastine (Şamaha merkezli) olarak bölünmüştür. Ayrıca Hazar (oblast) eyaletine Şamaha, Şuşa, Şeki, Lenkaran, Bakü, Quba, Derbend illeri girmiştir.³⁸

37 Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası, Türkiye ve Türkiye Haricinde Yaşayan Türkler*, Acar Yayınları, İstanbul, 1988, s. 70.

38 Vagif Piriyev, *Azerbaycan'ın Tarihi Siyasi Coğrafyası*, Muallim Neşriyatı, Bakü, 2006, s. 53.

Kuzey Azerbaycan toprakları Çarlık Rusyası'nın daha sonralarda yapmış olduğu idari değişiklikler mahallî karakterli tedbirler sonucunda mütemadiyen değişikliklere uğramıştır. Ülkenin ayrı ayrı bölgelerinde biri diğerinden çıkartılarak yeni isimlendirmelerle bölgeler yaratılmış ve eski sistem kaldırmıştır. XIX-XX. yüzyıllarda Azerbaycan topraklarındaki coğrafi bölgeleri genel olarak 4 aşamada özetleyerek değerlendirebiliriz. Bunlar:

1. Azerbaycan'ın XIX. yüzyılın başlarında siyasi bölgeleri
 2. Azerbaycan'ın 1840 yılında yapılmış siyasi bölgeleri.
- Azerbaycan'ın 1846-1860 senelerinde siyasi bölgeleri.

Azerbaycan'ın son olarak 1868-1917 senelerinde yapmış olduğu siyasi bölgeleridir.³⁹

Özetleyecek olursak Azerbaycan, coğrafi konumu ve doğal kaynakları açısından stratejik bir öneme sahip olmuştur. Yumuşak iklimi, ovalıkları, dağlık alanları ve deniz kıyıları ile zengin bir coğrafyanın yanı sıra altın, bakır ve petrol gibi maden rezervleri, ülkenin ekonomik açıdan değerli kaynakları olmuştur. Tarih boyunca Asur, Yunan, Roma, Bizans, Arap, Moğol, Osmanlı ve Rus gibi çeşitli devletlerin hâkimiyeti altında kalan Azerbaycan, XV. yüzyıldan itibaren İpek Yolu üzerindeki konumuyla doğu-batı ve kuzey-güney arasındaki köprü işlevini üstlenmiştir. XIX. yüzyılda Azerbaycan, feodal yönetim altında çeşitli hanlıklara bölünmüştür. Bu parçalanma, ülkenin siyasi istikrarsızlık yaşamasına ve toprak kayıplarına yol açmıştır. İran-Rus savaşları sonucunda imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan, Rusya ve İran arasında bölünmüştür. Kuzey Azerbaycan, Rusya'ya; güneyde kalan kısmı ise İran'a bağlanmıştır. İran'ın Azerbaycan toprakları, dört eyalet olarak yönetilirken, Kuzey Azerbaycan'da Çarlık Rusyası, hanlıkları eyaletlere ve ilçelere ayırmıştır. XIX-XX. yüzyıllarda Azerbaycan'daki coğrafi bölgeler, idari değişiklikler sonucu sürekli olarak yeniden şekillendirilmiştir.

B. AZERBAJCAN'IN EKONOMİK DURUMU

XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın ekonomik durumu toprağa dayalı olmuştur. Çarlık Rusyası tarafından elde edilen bazı bölgelerde idari sistem bir müddet eskisi gibi devam etse de zamanla yeni kanun çıkarılarak değişime uğramıştır. Çarlık Rusyası'ndan göç ettirilen köylülere yapılan borç para yardımı Azerbaycan köylülerine verilmemiştir. Azerbaycan köylüleri ağır şartlara tabi tutulmuştur. Halk şehir ve köylerde halı dokuma ve ipekçilikle meşgul olmuştur. Özellikle bu tür işleri kadınlar yapmıştır. Hazar denizi ve Kür nehri kıyılarında yaşayan köylüler ise balıkçılıkla geçinmiştir. XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası ve İran arasındaki ticari ilişkilerin Hazar Denizi üzerinden yapılması halkın ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. İlk başlarda halktan toplanan vergiler

³⁹ Piriye, a.g.e., s. 54.

bazen mal olarak bazen ise para olarak alınmıştır. 1852 yılında yapılan kanun değişikliği ile para olarak toplanmaya başlanmıştır. Durumu zor idare eden halk bu kanun değişikliği ile daha da zor durumda bırakılmıştır.⁴⁰

XIX. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da ticari hayat daha da canlanmaya başlamıştır. Derbent ve Kuba bölgesinde boya fabrikaları, Göyçay ve Cevat nahiyelerinde pamuk fabrikaları açılmıştır. Zagatala, Nuha ve Kuba kazalarında tütün fabrikaları faaliyete geçmiştir. Ancak bu bölgelerde halk yaygın olarak bağcılık yaptığı için kendi ihtiyaçlarının fazlasını pazarlarda satarak vergi parasını biriktirmiştir. Aynı zamanda bu dönemde köylüler ekonomide önemli yer tutan tarım ve hayvancılık ile de uğraşmıştır.⁴¹

Azerbaycan'da temayüz eden şehirlerin başında Bakü gelmiştir. Bakü'de çıkarılmaya başlanan petrol sayesinde, şehre kısa zamanda yabancı şirketler yerleşmeye başlamıştır. Bu bağlamda Bakü dünyanın sanayi ve ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁴² 1860 yılında Azerbaycan'da petrol üretimi oldukça azdır. Nedeni ise petrolün yanacak bir madde olarak kullanılmasıdır. Aynı zamanda en önemli nedenlerden biri de halkın elinde Petrolü çıkartacak teknolojinin olmamasıdır. Çarlık Rusyası yeni ıslahatlar yaparak bu petrolün bulunduğu toprakları müzayede yolu ile satışa çıkartmıştır. Toprakları alan taraflar daha çok Rus ve Ermeni zenginleri olmuştur. Ayrıca Çarlık Rusyası petrol çıkan bazı toprakları Rus yöneticilere hediye olarak da vermiştir. Azerbaycan petrol zenginlerinin başında Hacı Zeynelabidin Tafiyev gelmiştir.⁴³ O dönemin sanayisinin inkişafı ile Azerbaycan'da çıkan Petrolün fiyatları da artmıştır. Büyük hızla petrol şirketleri kurulmaya başlanmıştır. 1873'de Bakü şehrinde petrol şirketlerinin sayısı 12 olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında ise yabancı şirketlerin akını ile petrol şirketleri 140'a kadar ulaşmıştır.⁴⁴

Bakü'de Azerbaycan ve Rus şirketlerinden başka Fransız ve İngiliz şirketlerinin de sayısı çoğalmaya başlamıştır. Yabancı şirketlerin Bakü'ye gelmesiyle yeni teknolojiyi kullanmasıyla, hızlı ve modern usullerle petrol çıkarılmaya başlanmıştır. Bu inkişaf, sanayinin canlanmasına vesile olmuştur. Petrolün taşınması için vagonlar, saklanması için depolar temin edilmiş, ayrıca taşıma filoları yapılmaya başlanmıştır. Nitekim bu iş sahasıyla birlikte Azerbaycan'da Hacı Zeynelabidin Tağıyev'le aynı dönemde Musa Nağıyev, Murtuza Muhtarov ve Şemsi Asadullayev'ler gibi zenginler dikkat çeken isimler olmuşlardır.⁴⁵

Azerbaycan'da yaklaşık olarak 150 kuyudan petrol çıkarılmıştır. Çıkarılan petrol başta Çarlık Rusyası olmakla birlikte Avustralya, Çin ve Hindistan'a

40 İsmail Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993, s. 219.

41 Mehmetov, *a.g.e.*, s. 228.

42 Elnur Ağayev, "Seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Azerbaycan", Karadeniz Araştırmaları, Güz, 2010, S 27, s.121

43 Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 75.

44 Bünyatov-Yusufof, *a.g.e.*, s. 506.

45 Bünyatov-Yusufof, *a.g.e.*, s. 507.

gönderilmiştir. 1897 yılında tamamlanan Bakü-Batum demir yolu hattı, Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası ve Avrupa pazarına da çıkmasını sağlamıştır. Bu hatla Azerbaycan'ın İstanbul'la olan bağlantısı kuvvetlendirilmiş, bunun neticesinde Azerbaycan'da Türk nüfusu artmıştır. Diğer taraftan Nahçıvan'dan çıkarılan tuz Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ve İran'a ihraç edilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında demir yolları, evler, idari ve resmi binalar, okul, kütüphane ve telefon-telgraf şebekeleri kurulmasıyla şehirler genişletilerek değiştirilmiştir. Ayrıca XIX. yüzyılın sonlarında Güney Azerbaycan'da tüccarların sayısı artmaya başlamıştır. Yabancı iş adamları ise iş ortaklıkları kurmaya çalışmıştır. Dışarıdan gelen şirketlerin ve malların önü açılmış ve faaliyet daireleri genişletilmiştir.⁴⁶

C. AZERBAJCAN COĞRAFYASININ DİNİ ALTYAPISI

Asırlar boyu Azerbaycan topraklarında çeşitli milletler ve farklı dinler mevcut olduğu için insanlar farklı kültürler ve dinler ile sürekli temas içinde olmuştur. Dönem-dönem bu dinler birbirlerinin yerine geçmiştir. İlk zamanlarda ilkel dinler (putperestlik) üstün iken bir müddet sonra Zerdüştlük ve Hristiyanlık hâkimiyet göstermiştir. İslam dini bu topraklara yayılmaya başladıktan sonra diğer dinler ikinci planda kalmıştır. Zamanla o dinler ya mensuplarınca devam edememiş ya da birkaç cemaat şeklinde günümüze kadar gelebilmiştir.

Asırlar boyunca Azerbaycan toprakları, çeşitli milletlerin ve dinlerin bir arada var olduğu dinamik bir coğrafya olmuştur. Bu durum, bölgenin tarih boyunca farklı kültürel etkileşimlere ve dini dönüşümlere sahne olmasına yol açmıştır. İlk dönemlerde, yerel halkların inandığı ilkel dinler, yani putperestlik, Azerbaycan'da yaygınlık göstermekteydi. Ancak zamanla Zerdüştlük ve Hristiyanlık gibi inanç sistemleri de bu topraklarda hâkimiyet kazanmaya başlamıştır. Zerdüştlük, özellikle antik dönemlerde İran ile olan yakın ilişkilere bağlı olarak Azerbaycan'da önemli bir yere sahip olmuştur. Bu din, ahlaki ve etik değerleriyle dönemin toplumsal yaşamına etki etmiştir. Ardından gelen Hristiyanlık ise, özellikle Roma İmparatorluğu döneminde, bölgedeki dinî ve kültürel yapıyı etkilemiş, kiliselerin inşası ve Hristiyan cemaatlerin varlığıyla kendini göstermiştir. İslam dini, 7. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'a yayıldığında, mevcut diğer dinler üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. İslam'ın kabulü, bölgenin dini kimliğini önemli ölçüde değiştirmiş ve diğer inanç sistemlerinin toplum içindeki rolü zamanla azalmıştır. İslam, özellikle Şii ve Sünni mezhepleri aracılığıyla Azerbaycan'ın kültürel ve sosyal dokusunu şekillendirmiştir.

Zamanla, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve diğer eski inanç sistemleri, çoğunlukla mensupları tarafından devam ettirilemediği veya yok olma tehlikesiyle karşılaştığı için, ya tamamen ortadan kalkmış ya da birkaç cemaat halinde

46 İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamandan XXI asrın başlarına)*, Mütercim neşriyatı, Bakü, 2015, s. 209.

günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Örneğin, Zerdüştlük inancına ait bazı ritüel ve gelenekler, azınlık gruplar tarafından yaşatılmaya çalışılmaktadır. Azerbaycan'ın dini tarihi, sürekli bir değişim ve dönüşüm süreci içerisinde gelişmiştir. Bu çeşitlilik, ülkenin kültürel zenginliğine katkıda bulunmuş ve farklı dinlerin ve kültürlerin etkileşimini mümkün kılmıştır. Bugün, Azerbaycan, İslam'ın yanı sıra, geçmişte var olan diğer dinlere ait izleri de taşıyan bir mozaik yapı sergilemektedir. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın dini ve kültürel kimliği, tarihsel süreç içerisinde şekillenen çok katmanlı ve dinamik bir yapıya sahiptir.

1. Putperestlik

Putperestlik, Azerbaycan topraklarında bilinen en eski inanç sistemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Azerbaycan Albanyası'nda Hristiyanlık öncesi dönemlerde, güneşe, aya, yıldızlara ve doğanın mahiyetini bilmedikleri, aynı zamanda korktukları unsurlara yönelik tapınma oldukça yaygındır. Bu tür inançlarda doğaüstü güçlere, özellikle de gökyüzü cisimlerine saygı gösterilir ve onların insan yaşamı üzerinde belirleyici bir etkisi olduğuna inanmışlardır. Bu dönemdeki halk, kozmik olayları ve doğa olaylarını anlamlandırmaya çalışırken, bu unsurlara çeşitli ilahî nitelikler atfetmiş ve bu figürlere adaklar sunarak kendilerini koruma altına almayı hedeflemişlerdir. Azerbaycan Albanyası'nda gözlemlenen bu inanç sistemleri, doğa ve evrenle ilgili derin bir mistik bakış açısına dayanmaktaydı ve toplumun sosyal ve kültürel hayatını da önemli ölçüde şekillendirmiştir. Bu putperest inançlar, bölgedeki dini gelişmelerin zeminini hazırlamış ve Hristiyanlık öncesi dönemin inanç yapısına dair önemli bir tablo sunmuşlardır.⁴⁷

Eski çağlarda yaşamış toplulukların inanç dünyasını, dağlara ve kayalara çizdikleri figürler aracılığıyla anlaşılmaktadır. Taş ve kaya yüzeylerinde yalnızca güneş ve ay sembolleri değil, aynı zamanda geyik, arslan ve yılan gibi hayvan tasvirleri de yer almıştır. Benzer kaya resimleri, Şirvan bölgesindeki Abşeron ve Kobustan kayalıklarında da tespit edilmiştir. Dini ritüellerin çoğunlukla dağların ve tepelerin zirve noktalarında gerçekleştirildiği, ayrıca Tanrı'ya bu yüksek noktalarda adaklar sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu tür uygulamalar, inançlarının merkezinde doğa ve yüksek yerlerin kutsallığına verdikleri önemi göstermektedir.⁴⁸

Azerbaycan Albanyası'nın kuzeyinde yer alan Şamahı'nın Hınıslı (Xınıslı) köyü çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda, Hun dönemine ait olduğu düşünülen tapınak kalıntıları gün yüzüne çıkarılmıştır. Benzer put figürleri, Orta Asya ve Azerbaycan Albanyası'nın diğer bölgelerinde de bulunmuştur. Eski Azerbaycan'da "yuğ" olarak bilinen özel bir ritüel düzenlenirdi; bu törenin

47 R. Göyüşov, *Azerbaycan Arkeolojyası*, Bakü, , 1985, s. 29-30; Cengiz Mürselov, "Azerbaycan Dini İnanışlarına Genel Bakış", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C IV, S 8, Bingöl 2012, s. 51.

48 Baki Adam, *Dinler Tarihi el Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005, s. 488-493. Adam, *a.g.e.*, s. 488-493.

temel amacı, savaşta yaşamını yitiren kahramanları anmak ve onlar için yas tutmaktır. Bunun yanı sıra, yeni yıl dönemine ilişkin çeşitli batıl inançlar da halk arasında yaygındır. Bu dönemde halk, tanrıları hem insanî hem de hayvanî özelliklerle tasvir ederek onlara antropomorfik nitelikler kazandırmıştır. Bu inanç sistemleri, eski Azerbaycan toplumunun kozmolojik anlayışını ve dini törenlerini anlamamız açısından önemli bir bilgi kaynağıdır. Azerbaycan'ın Berde bölgesinde volkan külünden yapılmış, “İlahe” olarak bilinen zarif ve güzel bir kadın heykeli keşfedilmiştir. Heykelin ince detayları, başındaki örtü ve örtünün altından görülen saçları dahi ayırt edilebilir durumdadır. Kabileler, rızık tanrıçası olarak kabul ettikleri bu kadın ilaha taparak ona adanmış ayinler gerçekleştirmişlerdir. Kadın tanrıçaları genellikle çıplak kadın figürleri şeklinde, küçük heykelcikler olarak betimlenmiştir. Benzer figürlere, Azerbaycan'ın önemli yerleşim alanları olan Berde, Beylegan, Şamahı ve Bakü çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda da rastlanmıştır. Bu heykellerin kutsal sayılmasının başlıca nedeni, kadın figürünün bereketi ve neslin devamını simgelemesidir.⁴⁹

Azerbaycan topraklarında eski Türk inançlarının izleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bölgenin resmi dinleri tarih boyunca Zerdüştlük ve Hristiyanlık olmasına rağmen, eski Türk inançlarının izleri bu iki dini yapının içinde dahi varlığını korumuştur. Bu inançlar arasında doğa ve gök cisimlerine tapınma, tanrılara adak sunma, belirli ritüeller aracılığıyla kutsal kabul edilen varlıklara hürmet gösterme gibi uygulamalar yapılmıştır.

Zerdüştlük ve Hristiyanlık yaygınlaştıkça, eski Türk inançlarına ait ritüeller halk arasında birer kültürel miras olarak devam etmiş, bazıları farkında olunmadan nesilden nesile aktarılmıştır. Özellikle mevsimsel bayramlarda, bereket, doğurganlık veya ölümle ilgili ritüellerde bu eski inançların izleri görülmektedir. Bu durum, Azerbaycan halkının kültürel kimliğinde eski Türk inanışlarının derin izler bıraktığını ve bu inançların halk arasında sosyo-kültürel bir olgu olarak yaşamaya devam ettiğini göstermektedir. Azerbaycan'ın dini ve kültürel yapısını daha iyi anlamak için, eski Türk inançlarının bu sürekliliğini göz önünde bulundurmak önem arz etmektedir.

2. Zerdüştlük

Zerdüştlük, ismini kurucusu Zerdüş'ten alır ve bu isim aslında “Zaratüştra” kökeninden gelir. “Zarat” kelimesi “güzel” veya bazı kaynaklara göre “sarı” anlamına gelirken, “üştra” ise “deve” anlamındadır. Bu nedenle “Zaratustra”, “sarı develere sahip olan” ya da “güzel develeri olan” şeklinde bir anlam taşır. Bu isim Batı dillerine Yunanca “Zoroastres” ve Latince “Zarathustra” olarak geçmiştir. Batı'da Zerdüştlük inancı, F. Nietzsche ve XVIII. yüzyılda İran felsefesi üzerine yapılan araştırmalar sayesinde daha fazla tanınmış ve bu dine “Zoroastrianizm” adı verilmiştir. Aynı zamanda, Zerdüştlükteki Tanrı Ahura

49 Mürselov, a.g.m., s. 51-52

Mazda'ya ithafen bu inanca "Mazdaizm" de denmektedir. İslam'da ise bu dine inananlar için "Mecusî" terimi kullanılmaktadır.

Azerbaycan topraklarında tarih boyunca çok tanrılı inanç sistemlerinin izleri gözlemlenmiştir. Halk, bu politeist inanç çerçevesinde yaşamını sürdürmüş ve ay, güneş, ateş gibi doğa unsurlarını kutsal kabul etmiştir. Zerdüştlüğün bölgeye girmesinden önce halk, dağlar, göller ve nehirlerle kanlı kurbanlar sunmaktaydı. Zerdüştlük, toplum arasında yaygınlaştıktan sonra bu geleneksel ritüeller daha geri planda kalmış, ancak etkisini bazı inanç ve uygulamalarda korumaya devam etmiştir. Zerdüştlüğün bölgedeki kültürel ve dini yapıyı nasıl etkilediği, Azerbaycan halkının inanç sistemlerinin dönüşümünü anlamak açısından önemli bir rol oynamaktadır.

Zerdüştlük, Azerbaycan'da III. ve VII. yüzyıllar arasında yaygın bir inanç haline gelmiştir. Öyle ki, Zerdüştlüğün ana yurdunun Azerbaycan olduğunu iddia eden görüşler dahi ortaya atılmıştır. Zerdüş Peygamber'in adı, kutsal metin Avesta'da "Zarathuştra" veya tam adıyla "Spitama Zarathuştra" olarak geçmektedir. "Spitama" unvanı, Zerdüş'tün tanınmış bir kahraman olan atalarından miras kalmıştır. Günümüz İran dillerinde ismi, "Zarduşt," "Zartuş't" ve "Zaratuşt" biçimlerinde de telaffuz edilmektedir.

Avesta'da, Zerdüş'tün annesi "Duğdava" ve babası "Pörüşhaspo" (Pourushaspa) olarak anılırken, eşi "Huva" olarak geçmektedir. İran ve Tacik kaynaklarına göre, Zerdüş'tün dört oğlu bulunmakta olup Avesta'da isimleri Huşidarşa, Huşidarma, Soşiyonas ve Hurşedçehr olarak geçer. Zerdüş, henüz yedi yaşındayken babası onu Burzin Kurus adında dürüst ve bilgili bir adama eğitim alması için teslim etmiştir. Küçük yaşlardan itibaren etrafındaki yanlışlara karşı tavır almaya, bunları sorgulamaya başlamış ve yirmi yaşına geldiğinde ailesinden ayrılarak yoksullara yardım ederek toplum hizmetinde bulunmuştur. Otuz yaşına geldiğinde ise, yurdunu terk edip İran'daki Sebelan Dağı'na çekilmiş ve orada on yıl boyunca içsel bir arayışa girmiştir.

Bir gün derin bir içsel uyanış yaşayan Zerdüş, yerinden kalkarak güneşe dönmüş ve şöyle seslenmiştir: "Ey ulu yıldız, eğer aydınlatacak hiçbir şeyin olmasa kaderin ne olurdu? On yıldır, her gün bu mağarama doğuyorsun. Eğer ben, kartalım ve yılanım burada olmasaydı, ışığından yorulurdun. Ama ben her sabah seni bekledim, ışığının fazlasını aldım ve seni bu nedenle kutsadım. İşte şimdi, balını fazlasıyla biriktirmiş bir arı gibi, cömert ellerin uzanışına ihtiyaç duymaktayım. İnsanlar arasında bilge olanlar yeniden akıllarına, yoksullar zenginliklerine sevinecek olana dek, armağanlarımı dağıtmak istiyorum. Bunun için onların arasına inmeliyim. Nasıl ki sen, cömert yıldız, her akşam denizin ardına inip diğer dünyaya ışığını taşıyorsan, ben de aynı şekilde, aralarına inmek istediğim insanların arasına katılmalıyım." Zerdüş'tün bu sözleri, onun

toplumla olan bağı ve bilgelik dolu öğretilerini yayma isteğini yansıtırken, aynı zamanda onun içsel arayışına ışık tutmaktadır.⁵⁰

Bununla bağlı diğer rivayette şöyle anlatılır: Zerdüş, otuz yaşında peygamberlik göreviyle kutsanmış ve yanına bazı takipçilerini alarak Belh'e (Baktria) gitmiştir. Dağdan indikten sonra insanları kendi inancına davet etmeye başlamış ve öğretilerini onlara sunmuştur. Vaazlarına şu sözlerle başlamaktadır:

"Ben o kişiyi severim ki, işine değerli sözlerle başlar ve söz verdiğinden fazlasını yerine getirir.

Ben o kişiyi severim ki, gelecek kuşaklar için örnek olur ve geçmişin yaralarını sarar.

Ben o kişiyi severim ki, tanrısını iradesi altına alır. Çünkü tanrısını sever ve o, tanrısının gazabı sebebiyle yok olmalıdır.

Ben o kişiyi severim ki, ruhu ve kalbi özgürdür..."

Zerdüş ayrıca, "Bütün yazılmış eserler içinde yalnızca kanla yazılmış olanı severim. Kanla yaz; fark edeceksin ki kan ruhtur. Bir zamanlar ruh tanrıydı. Sonra insanlaştı, şimdi ise halklaşıyor," demiştir.

Yeni öğretisini ilk on yıl boyunca yalnızca kuzenine kabul ettirebilen Zerdüş, Baktria bölgesinin kralı Visthaspa'yı ikna ettikten sonra inancı hızla yayılmaya başlamıştır. Rivayete göre, Avayital Gölü yakınlarında gerçekleştirdiği 45 günlük bir ibadetin ardından, bir gece Miraç'a çıkmıştır. Bu esnada Vohumenah (Cebrail), Zerdüş'e dünyadan el etek çekmesini öğütlemiştir. Vohumenah'ın ardından diğer meleklerle de görüşükten sonra Ahura Mazda'nın huzuruna çıkmıştır. Bu kutsal buluşmanın ardından Zerdüş, öğretilerini yaymak için vaazlarına başlamıştır. Bu vaazlar dört temel esas etrafında şekillenmiştir:

Ahura Mazda'ya ibadet etmek,

Meleklerle saygı göstermek,

Şeytanlara lanet okumak,

Yakın akraba evliliklerini teşvik etmek.

Zerdüş, inancını yaymak ve halkını korumak amacıyla, Kral Visthaspa'nın savaşlarına katılmak zorunda kalmış, böylece Zerdüşlük inancı bölgedeki halklar arasında kök salmaya başlamıştır.⁵¹

Sasani İmparatorluğu (224-651)⁵², Azerbaycan bölgesinde Zerdüşlüğü kabul etme yönünde çeşitli sebeplere sahipti. En önemli nedenlerden biri, bölgedeki ateş tapınaklarının, yani ateşgede olarak bilinen kutsal alanların varlığıydı. Sasani yönetimi, ateşgedelerin varlığı nedeniyle bu toprakları

50 Friedrich Wilhelm Nietzsche, "Böyle Buyurdu Zerdüş", Panama Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.4.Bkz. Cahit CAN, Zerdüşçülük, Zerdüş ve Hukuk (Avesta), Ankara, Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 1968, S 1, C 25 s. 282. Zerdüş bu savaşlarından biri sırasında M.Ö. 583 (551) yılında 77 yaşındayken öldürülmüştür.

51 Cahit CAN, Zerdüşçülük, Zerdüş ve Hukuk (Avesta), Ankara, Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 1968, S 1, C 25 s. 282.

52 Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sasani İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hristiyanlık ve Hristiyanlar", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C 3, S 10, 2016.

kutsal olarak değerlendirmiş ve bölgeyi dini açıdan önemli bir merkez haline getirmiştir. Ayrıca, bazı Sasani hükümdarlarının Azerbaycan'da yerleşmiş olduğu kaydedilmektedir. Bu durum, Sasani İmparatorluğu'nun Zerdüştlüğü bu coğrafyada teşvik etmesinde rol oynamıştır.⁵³

Zerdüştlüğün önemli ateş tapınaklarından biri, Şirvan bölgesindeki Abşeron Yarımadası'nda bulunan Surahani kasabasıdır. Diğer bir ateşgede ise Bakü şehrinde yer almakta olup "Ateşi-Bagavan"⁵⁴ olarak bilinmektedir. Rivayete göre, bu mabedin üzerine daha sonra Bakü iç kalesindeki Cuma Camii inşa edilmiştir. Bu tür ateşgedeler, genellikle dağ etekleri, yüksek alanlar ve tepeler gibi kutsal kabul edilen yerlerde inşa edilmiştir. Ayinler de çoğunlukla yüksek yerlerde icra edilmiştir.⁵⁵

Zerdüşt ayinlerinde kâhinler, ağızlarını mendil veya bir kumaş parçasıyla örtmekteydiler. Bu uygulama, kutsal kabul edilen suyun, havanın ve ateşin kirlenmesini önleme amacı taşımaktadır. Ayinlerde kullanılan kutsal ateş, törenin ardından halk tarafından evlere götürülür ve bu ateş sürekli yanık tutulurdu; söndürmek büyük bir saygısızlık olarak görülürdü. Bu uygulamalar, ateşin Zerdüştlükteki kutsallığını koruma ve ona duyulan hürmeti simgeler. Sasani döneminde, Zerdüştlüğün Azerbaycan'da geniş çapta kabul görmesi, bu kutsal alanların ve ritüellerin bölgedeki kültürel yapıyı derinden etkilemesine yol açmıştır.⁵⁶

Zerdüştlük inancına göre, günde üç kez ateşgedeyi ziyaret etmek sevap olarak kabul edilmektedir. Bu ziyaretlerin sayısı, o yılın bereketini ve bolluğunu belirten bir göstergedir. Zerdüştlükte ateşe ibadet ve saygı biçimleri çeşitlilik göstermekte olup, ateşin sönmesi uğursuzluk belirtisi olarak görülmektedir. Ancak, cenaze evlerinde belirli bir süreliğine ateşin söndürülmesi gerekmektedir. İnananlar, kutsal saydıkları ateşgedelere adaklar sunmuşlardır; bu adaklar genellikle odun ya da değerli mücevherler şeklinde olmuştur. Her evin kendi özel ateşgedesi olduğu gibi, Zerdüştlüğün mensupları savaş, sefer veya herhangi bir iş yapmadan önce bu kutsal mekanları ziyaret etmeyi bir gelenek haline getirmişlerdir. Zaman zaman bu ateşgedeleri götürdükleri yerlere de taşıdıkları bilinmektedir. Azerbaycan'ın Bakü, Tebriz, Erdebil gibi şehirlerinde pek çok ateşgede bulunmaktadır. İslam dinini kabul ettikten sonra (VII. yüzyıldan itibaren), Azerkeşeb's ateşgedesinin bulunduğu yer "Tahtı Süleyman" olarak anılmaya başlanmıştır. Bu ateşgedenin üzerindeki dört dairesel sütun, ikinci katı desteklemek amacıyla inşa edilmiştir. Ardından, bu sütunların üzerine bir camii inşa edilmiş ve mimari yapısına müdahale edilmemiştir. Genelde ateşgedelerin mimari yapısı birbirine benzer; ateşgedenin ortasında her zaman

53 Memmed Dadaşzade, *Azerbaycan halkının orta esrmenevimevmedeniyyeti*, Elm, Bakü, 1985, s. 38.

54 Sara Aşurabeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, ADN, Bakü, 1998, s. 32-33, 37, 43.

55 Zerdüştlükte su kutsal kabul edildiği için onu pis şeylerden korurdular. Nahid adında su tanrıçası vardır. Savaşta düşmana atılan ilk ok su ile yıkandıktan sonra düşmana fırlatılırdı. Bkz. Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 49-51; Mürselov, *a.g.m.*, s. 55.

56 Azerbaycan Soviyet Ensiklopediyası, "Zerdüşti", Bakü, 1980, C IV, ss. 323-324.

bir ateş yanar. Ayrıca, her ateşgedede sekiz köşeli odalar bulunur. Mabedin ortasında mukaddes ateş yanarken, içeriğinin karanlık olduğu da belirtilmektedir. Bu, Zerdüş inancında ateşin yakıldığı alanın ışık almasının gerekmemesi gerektiğine işaret etmektedir.⁵⁷

Zerdüşlük inancında su, ateş ve toprak, kutsal unsurlar olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, bu elementlerin kirlenmesini önlemek amacıyla ölü gömme işlemleri belirli bir ritüele göre gerçekleştirilir.⁵⁸ Zerdüş toplumu, ölen kişiyi, iki yakın akrabasının taşıdığı “ölü kuleleri” veya “dahma” olarak bilinen özel yapılara götürür. Bu mekanlar, cesetlerin doğrudan toprağa gömülmediği, bunun yerine doğa ile etkileşimini minimize eden bir sistemdir. Ölüyü taşıyan akrabalar, taşımadan sonra kendilerini temizlemek amacıyla kül ile yıkanır. Bu uygulama, hem ruhsal hem de fiziksel temizlik açısından büyük önem taşır; zira Zerdüş inancında kirlenmeme, ruhsal saflığı koruma açısından kritiktir. Dahma, çok katlı yapılardan oluşur ve burada cesetler bir yıl boyunca bekletilir. Bu süre zarfında, cesetlerin doğaya dönmesi ve çevre ile uyum sağlaması amaçlanır.⁵⁹

Bir yılın sonunda, cesetler daha sonra taştan inşa edilmiş mezarlara, genellikle dağ eteklerinde bulunan ateşgedelere defnedilmektedir.⁶⁰ Bu süreç, hem cenaze ritüelinin bir parçası hem de Zerdüş inancındaki doğaya dönüş ve ateşe saygı duruşu olarak görülmektedir. Böylece, ölen bireylerin ruhlarının doğayla bütünleşmesi sağlanırken, aynı zamanda toplumsal ve dini normlar çerçevesinde de bir gelenek sürdürülmüş olur. Zerdüş inancındaki bu ritüel, yaşam ve ölüm arasındaki döngüye dair derin bir anlayışı yansıtmaktadır. Su, ateş ve toprağın korunması, doğanın kutsallığını ve Zerdüş inancının çevre ile olan bağlantısını vurgulamaktadır. Bu inançlar, aynı zamanda toplumun kültürel ve ahlaki yapısını şekillendirmekte, bireylerin yaşam döngüsünde önemli bir yer tutmaktadır.⁶¹

Sasaniler döneminde (224-651), mabetlerin ve ateşgedelerin inşası önemli bir gelenek haline gelmiştir. Yeni kazanılan zaferler veya dünyaya gelen çocuklar için ateş yakma ritüeli uygulanarak, bu mabetlerdeki ateşler bir tür koruma simgesi olarak görülmüştür.⁶² Zamanla, kanlı kurbanların yerini ateş almış ve bu durum, dini pratiklerdeki değişimi yansıtmıştır. Sasaniler, Zerdüş dinini, Bizans İmparatorluğu'na karşı bir siyasi güç unsuru olarak da kullanmışlardır. Bu iki devlet, dinlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak, dönemin siyasi dinamiklerine şekil vermiştir. Bu durum, İslam dininin Azerbaycan topraklarında yayılmasına kadar devam etmiştir. İslam'ın

57 Dadaşzade, a.g.e., s.36-46.

58 Zerdüşlükte ölen kimse için yaş tutan insanlar gök rengine elbise giyerlerdi. Seyidov, Mirali, *Azerbaycan Halkının Soy kökünü Düşünürken*, Yazıcı Yayınları, Bakü, 1989, s. 30.

59 Buna benzer mabetler günümüzde halen Bakü şehrinde mevcuttur.

60 ASE, “Zerdüş”, ss. 323-324.

61 Seyran Veliyev, *Drevniy, drevniy Azerbaydhan: istoriko-geograficheskiye ocherki*, Gyandzhlik, Bakü, 1983, s. 31.

62 Mürselov, a.g.m., s. 56.

bölgedeki yayılımına rağmen, halkın inandığı Zerdüş öğretilerinden bir anda vazgeçmesi beklenmemiştir. Zira bu inançlar zamanla yerel kültürün bir parçası haline gelmiş, Zerdüş dininin mensupları inançlarını gizli bir şekilde de olsa sürdürmeye devam etmiştir.⁶³

Günümüzde, Bakü şehrinde bu geleneksel mabetlerin bazı örneklerine rastlamak mümkündür. Bu yapılar, hem tarihsel hem de kültürel açıdan Zerdüş inancının kalıntılarını temsil etmektedir. Zerdüş dininin etkisi, sadece dini ritüellerle sınırlı kalmayıp, bölgenin kültürel yapısını ve sosyal normlarını da şekillendirmiştir. Bu bağlamda, Sasaniler döneminin dini ve kültürel uygulamaları, Azerbaycan'ın tarihsel geçmişine ışık tutmakta ve günümüzdeki inanç sistemleri üzerindeki etkilerini göstermektedir.

3. Yahudilik

Azerbaycan, tarih boyunca birçok kabile ve milletin yaşadığı, dolayısıyla kültürel çeşitliliğin yüksek olduğu bir coğrafi alan olarak öne çıkmıştır. Bu topraklar, çeşitli uygarlıkların buluşma noktası olmuş; bazı milletler buradan geçerek geçici olarak kalırken, diğerleri kalıcı yerleşim birimi haline gelmiştir. Zaman içerisinde, Azerbaycan'ın etnik ve kültürel yapısı oldukça zenginleşmiş, günümüzde ise bu topraklarda 20'den fazla farklı milletin barış ve uyum içerisinde yaşadığı gözlemlenmektedir. Bu kültürel çeşitlilik, yalnızca etnik gruplar arasında değil, aynı zamanda din, dil, zihniyet ve öz-bilinç açısından da kendini göstermektedir. Azerbaycan'daki Yahudi toplumu, bu çeşitliliğin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Yahudiler, kendi maddi ve manevi kültürel değerlerini koruyarak, Azerbaycan toplumunun sosyal yapısına katkıda bulunmuşlardır. Bu bağlamda, Yahudi toplumu, yerel halkla olan etkileşimleri ve kültürel alışverişleri sayesinde, Azerbaycan'ın zengin kültürel mozaik yapısına bütünleşmiş olmuştur.

Azerbaycan'da yaşayan Yahudiler, tarih boyunca çeşitli zorluklarla karşılaşmalarına rağmen, kendi dinî inançlarını, geleneklerini ve dilsel miraslarını sürdürmeyi başarmışlardır. Bu durum, hem Yahudi kimliğinin korunması hem de Azerbaycan'ın çok kültürlü yapısının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Yahudilerin geleneksel bayramları, ritüelleri ve dilsel özellikleri, Azerbaycan toplumunun kültürel zenginliğine katkıda bulunurken, aynı zamanda toplumsal uyumun ve hoşgörünün bir simgesi haline gelmiştir. Azerbaycan'daki çok kültürlü yaşam, yalnızca Yahudi toplumu için değil, diğer etnik gruplar için de benzer bir durumu yansıtmaktadır. Farklı dinlere ve dillere mensup olan topluluklar, Azerbaycan'ın zengin kültürel geçmişinin birer parçası olarak, birlikte yaşamaya devam etmişlerdir. Bu durum, hem bölgedeki sosyal dinamiklerin zenginliğini artırmakta hem de farklı kültürlerin bir arada var olabileceğini ortaya koymuştur. Azerbaycan, tarihsel ve kültürel

63 Sarıçioğlu, a.g.e., s. 113.

çeşitliliği sayesinde, etnik grupların barış ve huzur içerisinde bir arada yaşadığı bir örnek teşkil etmiştir.⁶⁴

Yahudilerin günümüz Azerbaycan ve Güney Dağıstan topraklarında erken Ortaçağ döneminde ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu dönemde Kafkasya, tarihi Büyük İpek Yolu'nun önemli bir parçasıydı. Yahudi tüccarları, bu yoldan yararlanarak Çin'den gelen kervanlarla bölgede ticaret yapmışlardır. Bu tarihsel süreç, arkeolojik buluntularla da desteklenmektedir. Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi üyesi R. B. Goyuşev, antik Şabran'da gerçekleştirdiği kazılarda, Hazar ticaret güzergâhında yer alan VI. yüzyıla tarihlenen bir sinagogun kalıntılarını keşfetmiştir. Bu buluntu, bölgedeki Yahudi varlığının erken dönemlerine dair somut bir kanıt sunmaktadır. Ayrıca, VIII. yüzyılda yaşamış olan Albanya tarihçisi Musa Kalankatlı, VII. yüzyılda Albanya Devleti'nin başkenti Barda'da "Hristiyanlar, Yahudiler ve putperestlerin" varlığına dair bilgiler aktarmıştır. Bu kaynak, bölgede Yahudilerin sadece var olduğunu değil, aynı zamanda diğer inanç topluluklarıyla etkileşim içerisinde olduklarını da göstermektedir.

Ortaçağın tanınmış Yahudi gezgini Tudelalı Bünyamin, XII. yüzyılda Azerbaycan'da 1.000 sinagog bulunduğuna dair gözlemlerini aktarmıştır. Bu ifade, o dönemdeki Yahudi topluluklarının geniş bir yayılım ve etkinliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sinagogların varlığı, Yahudi inanç ve kültürünün bu coğrafyada ne denli köklü bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Azerbaycan topraklarındaki Yahudi toplumu, tarihi İpek Yolu üzerinden gelen ticaret ilişkileri ve etkileşimler sayesinde erken Ortaçağ'dan itibaren önemli bir varlık göstermiştir. Arkeolojik buluntular ve tarihî kaynaklar, bu topluluğun bölgedeki diğer din ve kültürlerle olan ilişkilerini detaylandırmakta ve Yahudilerin Azerbaycan tarihindeki rolünü pekiştirmektedir⁶⁵

Yahudiliğin Azerbaycan'a yerleşimi hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden biri, Yahudiliğin Azerbaycan topraklarına M.S. V. yüzyılda, Sasani İmparatorluğu döneminde kök saldığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, Sasani İmparatorluğu'nun sınırlarını korumak amacıyla Ortadoğu'dan Yahudi ve Fars topluluklarını getirerek kuzey sınırlarına yerleştirdiği söylenmektedir. Diğer bir rivayet ise, Yahudilerin Azerbaycan'a geliş tarihini M.Ö. I. yüzyıla dayandırmaktadır. Bu görüşe göre, günümüzde Azerbaycan'da yaşayan Yahudiler, Babil ve Asur hükümdarlarının uyguladığı baskılardan kaçıp bu bölgeye göç etmişlerdir. Her iki rivayet de Yahudilerin Azerbaycan'daki köklü varlığını destekler niteliktedir.⁶⁶

Azerbaycan'da yaşayan Yahudi toplumu, genel olarak üç ana gruba ayrılmaktadır: Dağ Yahudileri, Avrupa Yahudileri (Eşkenazi) ve Gürcü

64 Serge Vaynşteyn-Germen Zahar'yaev, *Evrei Azerbaydjana, Etnos*, S 5 (47), 2010, s. 36.

65 Vaynşteyn- Zahar'yaev, a.g.m., s. 36.

66 A. M. Nazaraliev, *İstoriya Poyavleniya Evreev- Aşkenazov Na Territorii Azerbaydjana, Gileya: naukovyy visny: Zbirnyk naukovykh prats, Vipusk 107, Kiev 2016, ss. 155-158.*

Yahudileri. Bu gruplar, kendi aralarında belirli inanç ve uygulama farklılıkları taşımaktadır. Örneğin, Dağ Yahudileri, genellikle kırsal alanlarda yaşayan ve geleneksel yaşam tarzlarını sürdüren bir gruptur. Avrupa Yahudileri, daha çok kentsel alanlarda yaşayan ve Batı Avrupa kültürlerinden etkilenmiş bireylerden oluşmaktadır. Gürcü Yahudileri ise, Gürcistan ile Azerbaycan arasında köklü bir tarihi ve kültürel bağa sahip bir topluluktur. Günümüzde Azerbaycan'da toplamda yaklaşık 16.000 Yahudi nüfusu bulunmaktadır. Bu nüfusun en büyük kısmını Dağ Yahudileri oluşturmaktadır ve tahmini olarak 11.000 kişiye ulaşmaktadır. Dağ Yahudileri, hem dini hem de kültürel açıdan zengin bir mirasa sahip olmalarıyla dikkat çekmektedirler. Diğer gruplar da kendi kültürel kimliklerini koruyarak Azerbaycan toplumunun çeşitli ve çok katmanlı yapısına katkıda bulunmaktadır. Yahudiliğin Azerbaycan'daki varlığı, tarih boyunca farklı dönemlerde gerçekleşen göçler ve yerleşimlerle şekillenmiş olup, günümüzde de bu topluluklar, ülkedeki etnik ve dini çeşitliliğin önemli bir parçasını oluşturmuştur.⁶⁷

Bakü'ye göç eden Dağ Yahudileri, kökenlerini İran'ın Gilan eyaletine dayandırmaktadır. XIX. yüzyılın başlarında, Bakü'de yalnızca 10 Yahudi ailesinin ikamet ettiği kaydedilmiştir. Bu aileler, dini ibadetlerini yerine getirebilmek için bir sinagog binası kiralamış ve bu mekânı kendi kutsal ayinlerini gerçekleştirdikleri bir alan haline getirmişlerdir. Kırsal bölgelerde yaşayan Dağ Yahudileri, genel olarak el sanatları, tarım, bahçecilik, tütün yetiştirme ve deri işçiliği gibi faaliyetlerle meşguldür. "Dağ Yahudileri" terimi, ilk defa XIX. yüzyılda Kafkasya bölgesini araştıran Rus tarihçiler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Yahudiler, genellikle dağlık alanlarda köyler oluşturarak yerleşik bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Dağ Yahudilerinin yoğun olarak yaşadığı bölgeler arasında Bakü, Guba, Gusar, Goyçay, Şamahı, Gence, Derbent, Tebriz, Şeki ve Şabran gibi yerler bulunmaktadır. Bu yerleşim alanları, Dağ Yahudilerinin kültürel ve sosyal hayatının şekillenmesine önemli katkılarda bulunmuştur.⁶⁸

Günümüzde Dağ Yahudileri, günlük yaşamlarında kendi dini inançlarını ve gelenek göreneklerini korumakta ve yaşatmaktadırlar. Dağ Yahudileri, iletişimde kullandıkları dil olarak, Farsçanın bir lehçesi olan Tatça'yı tercih etmektedirler. Tatça, tarihsel süreç içerisinde çeşitli dillerin etkisiyle şekillenmiş bir dildir. Bu lehçe, İbranice, Aramice, Rusça ve Türkçe gibi dillerden alınan kelimelerle büyük ölçüde karışmıştır. Dolayısıyla, Tatça'nın yapısı ve kelime dağarcığı, sadece Farsça kökenli unsurlar değil, aynı zamanda diğer dillerin de katkısıyla zenginleşmiştir. Tatça, Dağ Yahudilerinin kimliğinin ve kültürel mirasının önemli bir parçasını oluşturur. Bu dil, topluluğun tarih boyunca

67 Kövsər Tagiev, "Siyasi Tarih Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C 6, S 28, Şamsun, 2013, s. 381.

68 Vaynşteyn-Zahar'yaev, a.g.m., s. 39.

sürdürdüğü gelenek ve göreneklerin aktarımında önemli bir rol oynamıştır.⁶⁹

Dağ Yahudileri, Tatça'yı günlük yaşamlarında ve dini törenlerinde kullanarak, dilin yaşatılmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda, Tatça, sadece bir iletişim aracı olmanın ötesinde, Dağ Yahudilerinin kültürel kimliğinin ve aidiyet duygusunun önemli bir sembolüdür. Bu durum, Azerbaycan'daki çok kültürlü yapının önemli bir parçasını oluşturmaktadır ve bu topluluğun bölgedeki diğer etnik gruplarla olan etkileşimlerinin de bir göstergesidir.

4. Hristiyanlık

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başları arasında Azerbaycan bölgesinde nüfus dinamikleri, İslamiyet'ten sonra Hristiyanlığın resmi din statüsünü kazanmasıyla şekillenmiştir. Bu dönemde Hristiyanlık, Azerbaycan'ın tarihi coğrafyası olan Albanya'da hâkim din olma niteliğini taşımaktadır. İlk Hristiyanlık faaliyetlerinin, Milattan sonra I. yüzyılda bölgede ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu durum, hem yerel halkın hem de dışarıdan gelen misyonerlerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Kilise kayıtları, bu topraklarda İsa'nın havarilerinden Bartelmi'nin vaaz verdiğini göstermektedir. Bartelmi'nin, Mezopotamya ve Suriye üzerinden İran, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Albanya bölgesine kadar gelerek Hristiyanlık inancını yaydığı bilinmektedir. Bu bağlamda, bölgeler arası ticaret, Hristiyan misyonerlerinin Kafkasya'ya ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Tarihçi M.A. Makhanko, Bartelmi'nin Havarilerden biri olarak bilindiğini ve bu bölgede vefat ettiğini ifade etmektedir. Ancak, Bartelmi'nin vefat tarihi ve mezar yeri hakkında kesin bilgiler mevcut değildir.⁷⁰

Hristiyanlığın bölgede yayılmasında Bartelmi'nin yanı sıra başka azizlerin de önemli katkıları olmuştur. Güney Kafkasya'da bilinen birkaç aziz, Hristiyanlık inancını tebliğ eden önemli figürlerdir. Hristiyanlığın ilk tebliğ edildiği şehirlerden biri olarak günümüzdeki Şeki şehri gösterilmektedir. Şeki, tarihi süreçte Hristiyanlığın yayılması açısından önemli bir merkez haline gelmiş, bu durum hem yerel halkın hem de ticari ilişkiler aracılığıyla bölgedeki diğer toplulukların Hristiyanlıkla tanışmasına zemin hazırlamıştır. Hristiyanlık, zamanla bölge halkı arasında yaygınlaşmış, bu süreçte çeşitli kültürel ve sosyal etkileşimler meydana gelmiştir. Azerbaycan'ın zengin tarihi ve kültürel yapısı içinde Hristiyanlık, önemli bir yer tutmuş ve farklı etnik ve dini gruplar arasında etkileşimler yaratmıştır. Bu bağlamda, Hristiyanlığın bölgede gelişimi, yalnızca bir dinin yayılması değil, aynı zamanda kültürel alışverişlerin ve sosyal dönüşümlerin de bir yansıması olarak değerlendirilebilir.⁷¹

69 Vaynşteyn- Zahar'yaev, a.g.m., s. 37.

70 Arık, a.g.e., s. 45; Mürselov, a.g.m., s. 57.

71 Makhanko M. A. Varfolomey, ap. // Pravoslavnayaentsiklopediya. T. 6. / Podred. Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Aleksiya II., Moskva, 2003, s. 706–711.

Hristiyanlığın Azerbaycan Albanyası'ndaki yayılışı, iki belirgin dönemde gerçekleşmiştir. İlk misyonerlik faaliyetlerinin, Azizler döneminde ortaya çıktığı öngörülmektedir. Bu dönemde, Aziz Bartelmi'nin yanı sıra öğrencisi Yelisey gibi diğer azizler de Hristiyanlığın öğretilerini yayma görevini üstlenmişlerdir. Kuzey Azerbaycan, Hristiyanlığı benimseyen ilk bölge olma özelliğini taşımaktadır. Aziz Bartelmi, öğrencileriyle birlikte Araz Nehri'ni geçerek Sisakan ve çevresindeki köylerde vaaz vermiştir. Azizlerin yaptığı vaaz ve telkinler sonucunda, toplumun önemli bir kısmı Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bu süreçte Bartelmi, burada öğrencileriyle birlikte bir kilise inşa etmiştir.⁷²

XIII. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçilerden Stepanos Orbelian, Azerbaycan Albanyası'nın Hristiyanlık tarihi hakkında şu bilgileri sunmaktadır: "Her şeyden önce, Sisakanlılar ilk inananlar arasında yer almaktadır. Zira onlar, Aziz Havari Bartelmi aracılığıyla Kutsal İncil'in öğretilerine Ermenilerden önce itaat etmişlerdir." Bu ifadeler, Azerbaycan Albanyası'ndaki Hristiyanlık sürecinin başlangıcı ve azizlerin rolünü vurgulamaktadır.⁷³

Hristiyanlığın Azerbaycan bölgesinde yayılma sürecinin ikinci dönemi, Eğitimci Gregoriy (Kirkor) ve Albanya hükümdarı Urnayr'ın önemli katkılarıyla şekillenmiştir. Bu dönemde, Urnayr, M.S. III-VI. yüzyılları arasında Hristiyanlığı resmi devlet dini olarak ilan etmiştir. Hükümdarın, Ermenistan'da bulunan Gregoriy'nin gerçekleştirdiği mucizeleri duyduktan sonra bu inancı kabul etme yönünde adım atması, Hristiyanlığın yayılmasına zemin hazırlamıştır.⁷⁴

Ancak, bu dönemde Hristiyanlığın toplumun geneli üzerinde yaygın bir din olma statüsünü kazanamadığı gözlemlenmektedir. Hristiyanlık, esas olarak devletin yönetim kadrosu, bürokratik elit ve soylular arasında benimsenmiş; bu durum, dinin siyasi ve sosyal güçle bağlantılı olarak geliştiğini göstermektedir. Diğer yandan, halkın büyük bir kesimi geleneksel inançlarını devam ettirmekte ısrarcı olmuştur. Bu durum, Hristiyanlığın bölgedeki kabul sürecinin karmaşık doğasını ve dönemin sosyo-kültürel yapısını yansıtmaktadır. Dolayısıyla, Hristiyanlık yalnızca bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda dönemin politik ve toplumsal dinamikleriyle de iç içe geçmiş bir olgu olarak değerlendirilmektedir.⁷⁵

MS IV. ve V. yüzyıllarda, Hristiyan misyonerler, Sasani yöneticileri tarafından destek görmüş ve bu yolla eski düşman Roma'ya karşı bir savunma sağlanmıştır. Azerbaycan Albanyası'ndaki ruhani yapı, Aziz Gregoriy'e kadar Kudüs Patrikliği'ne bağlıydı. Ancak, Gregoriy'den sonra Katalikos'un seçimi ve atanması, Alban piskoposları tarafından gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yer alan küçük ve büyük yerleşim birimleri papalık sistemine

72 Arık, a.g.e., s. 46.

73 Farida Mamedova, *Politicheskaya İstoriya İ İstoricheskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii*, Elm, Baku, 1986, ss. 222-223.

74 Moiseya Kagankatvatsi, *İstoriya Agvan*, V Tipografi İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1861, ss. 41-47.

75 Farida Mamedova, *Kavkazskaya Albaniya i Albani*, Tsentri İssledovaniy Kavkazskoy Albanii, Baku, 2015, s.349.

dâhil edilerek bölgelere ayrılmış ve piskoposluklara bağlanmıştır.⁷⁶

Azerbaycan'ın farklı bölgelerindeki çeşitli büyüklükteki yerleşim alanları, papalık yönetim sistemine dâhil edilmiş ve her biri piskoposluklara bölünerek kiliseye bağlanmıştır. Ancak, ülkede süregelen iç çekişmeler ve siyasi anlaşmazlıklar sebebiyle Katolik kilisesinin merkezi sık sık yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Kilise, tüm halkı Hristiyanlaştırmak amacıyla yeni yöntemler geliştirmeye çalışmış; bu doğrultuda halka daha yakın olabilmek için yeni bir alfabe bile oluşturmuştur. Ancak, kilisenin tüm çabalarına rağmen, ülkedeki kiliseler arasındaki rekabet, Sasani İmparatorluğu'nun Zerdüştlük propagandası ve diğer dini etkiler, beklenen başarıyı engellemiştir. Sonuç olarak, Azerbaycan Albanyası'nda yaşayan halk, gelişen kültürel ve dini eğilimlerin gerisinde kalarak daha geleneksel bir yaşam sürmek zorunda kalmıştır.⁷⁷

Bu dönemde Hristiyan misyonerler açısından en büyük tehditlerden biri Sasani hükümdarları olmuştur. Özellikle II. Yezdigerd (438–457), ülkede Hristiyanları ortadan kaldırarak Zerdüştlüğü zorla kabul ettirmeye yönelik bir politika izlemiştir. Bu amaç doğrultusunda, Kisra, Zerdüştlüğün öğretilmesi ve yayılması için Alban topraklarına 700 Mag (Zerdüş rahibi) göndermiştir. Bu dini çekişmeye bir çözüm bulmak ve Hristiyanlığın kalıcı bir biçimde yerleşmesini sağlamak isteyen III. Vachakan ise, Sasani idaresine karşı çıkmış; ülkesinde Zerdüştlüğün etkisini azaltmak amacıyla Hristiyanlık eğitimi veren okullar açtırmış, eski kilise ve manastırları restore ettirmiş ve yeni kiliseler inşa ettirmiştir.⁷⁸

Hristiyan dünyasında yaşanan doktrinsel ayrılıklar, Alban Kilisesi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. İlk büyük tartışmalardan biri, İsa'nın doğası hakkında olmuştur.⁷⁹ 451 yılında Kadıköy'de toplanan Konsül, Diofizit görüşünü, yani İsa'nın hem ilahi hem insani tabiatının birbirinden ayrılmadan var olduğu anlayışını kabul etmiştir. Bu görüşe göre, İsa iki tabiatı bir arada taşımaktadır. VI. yüzyılın sonlarına doğru Alban Kilisesi de bu konsülün kararlarına uyarak Diofizitliği benimsemiştir. 451 yılında Kadıköy Konsili'nde alınan kararlarda, Hz. İsa'nın hem ilahi hem de insani tabiatlarının bulunduğu ve bu iki tabiatın tek bir şahısta birleştiği resmen kabul edilmiştir. Bu öğretiye göre, Hz. İsa, Allah'ın oğlu olarak hem tanrısal hem de insani özellikleri bir arada taşır; bu iki doğa, birbirinden ayrılmaksızın tek bir şahısta birleşmiştir. Diofizit olarak bilinen bu görüş, Hristiyan dünyasında önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir ve Alban Kilisesi başta olmak üzere birçok kiliseyi doktrinsel anlamda etkilemiştir.⁸⁰

76 Tahmini olarak her piskoposluğun yönetimine yedi köy verilmiştir. Arık, *a.g.e.*, s. 50.

77 Mürselov, *a.g.m.*, s. 59.

78 Arık, *a.g.e.*, s. 52; Mürselov, *a.g.m.*, s. 59.

79 Diofizitler ve Monofizitler.

80 Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev. Mehmet Aydın) Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1990, s.16.

Alban Devleti'nin yıkılmasından sonra, ülkede Hristiyanlığın etkisi giderek azalmış ve Alban Kilisesi zayıflamıştır.⁸¹ Bu zayıflama sürecinde, Alban Kilisesi giderek Ermeni Kilisesi'ne bağlı hale gelmiştir. Ancak IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan bölgesinde bağımsız devletlerin kurulmasıyla, Alban Kilisesi yeniden özerk statüsünü kazanmış ve Ermeni Kilisesi'nin etkisinden kurtulmuştur. Bu özerklik dönemi, 1836 yılına kadar, yaklaşık bin yıl boyunca devam etmiştir.⁸²

1836 yılında, Çarlık Rusya'sı yönetimi altında Sinod'un aldığı bir kararla, Alban Kilisesi'nin faaliyetlerine son verilmiş ve tüm mülkleri Eçmiadzin Katolikosluğu'na devredilmiştir. Bu karar, Alban Kilisesi'nin varlığını sona erdirerek, dini yapısını ve mülkiyetini Ermeni Kilisesi'nin kontrolüne geçirmiştir. Bu süreç, Alban Kilisesi'nin tarihsel bağımsızlığının sona erdiği ve Ermeni Kilisesi'ne tamamen bağlı olduğu bir dönemi başlatmıştır.⁸³

Azerbaycan'da Hristiyanlık, Ortodoksluk, Katoliklik ve Protestanlık gibi ana mezheplerin yanı sıra çeşitli Hristiyan mezhepleriyle temsil edilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası'nın uyguladığı "göç politikası," Azerbaycan'da özellikle Ortodoksluğun yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bakü'de 1815 yılında kurulan ilk Ortodoks kilisesi, bu dönemde faaliyete geçerek bölgede Rus Ortodoks varlığının ilk temellerini atmıştır. Rus Ortodoks Kilisesi'nin bölünmesinden sonra, bazı Hristiyan mezhep mensupları Kafkasya'ya sürgün edilmiştir. Bu sürgünlerle birlikte Azerbaycan'a gelen ilk Rus göçmenler, 1834'te Şamahı bölgesine bağlı Altağaç köyünü, 1838'de Lenkeran bölgesine bağlı Vel köyünü, 1842'de Yelizavetpol (günümüzde Gence) vilayetine bağlı Rus Borisi köyünü ve 1844'te Slavyanka köylerini kurmuşlardır. Bu köyler, Azerbaycan'da Hristiyan nüfusun kökleşmesine katkıda bulunmuştur. 1868 yılında Bakü vilayetinde Hristiyanlığın farklı mezheplerine mensup 21 köyde toplam 13 bin kişinin yaşadığı kaydedilmiştir. Bu nüfus artışı, Çarlık Rusyası'nın bölgeye nüfuzunu pekiştirme çabalarıyla da bağlantılıdır.

Bakü'de Katolik mezhebinin varlığı ise XIX. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Çarlık Rusyası, Katolik savaşçıları Kafkasya'ya sürgün etmiş ve bu Katolik topluluk Tetri-Skarodaki'deki (Gürcistan) Roma Katolik askeri mensuplarına bağlanmıştır. 1882 yılında Bakü'deki Katolikler bağımsız olarak ibadetlerini gerçekleştirme hakkı kazanmış ve kendi kiliselerini inşa etmeye başlamışlardır. Bu süreçte, 1895 yılında "Aziz Bakire Meryem'in Masum Hamileliği Kilisesi" inşa edilmiş, ardından 1903 yılında Bakü Mezarlığı'nda "Kutsal Haç Kilisesi" kurulmuştur. Bu kiliseler, bölgedeki Katolik topluluğunun ibadet ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılmış ve Hristiyanlığın Azerbaycan'da kalıcı bir yapı

81 Nitekim bu topraklarda Araplar fetihlere başlamışlardır.

82 Bu Konsilde "Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu ve onun bir tek şahısta birleşmiş iki tabiat olduğu kabul edilmiştir." *Ayrıntılı bilgi için bkz. Francis Dvornik, Konsüller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev. Mehmet Aydın) Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1990, s.16.

83 Alban kilisesi XX. yüzyılın 80 ve 90 yıllarına yeniden restore edildi.

kazanmasına katkıda bulunmuştur. Azerbaycan'daki Hristiyan cemaatlerin kök salması, Çarlık Rusyası'nın göç ve yerleştirme politikalarının doğrudan bir sonucudur. Bu politikalar, Azerbaycan'ın demografik yapısını ve dini çeşitliliğini etkilemiş; ülkede çok mezhepli Hristiyan bir toplumun ortaya çıkmasını sağlamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Bakü'ye gelen Baptistler, bölgedeki petrol yataklarının işletilmesi sürecinde Alman sanayicileri ile birlikte Azerbaycan'a ulaşmışlardır. Bu göç hareketinin temelinde, XIX. yüzyılın başlarında Almanya'da yaşanan siyasi ve dini anlaşmazlıklar bulunmaktadır. O dönemde, Hristiyan topluluklar arasında "Batı'da Kıyamet Günü yaklaşıyor; Kurtuluş Doğu'dadır" şeklinde bir inanç yayılmaya başlamıştı. Bu söylenti, Hristiyanlar arasında giderek endişe yaratmış ve bir kısmı, yaklaşan kıyamet gününden ve onunla birlikte geleceği düşünülen hesap gününden korunmak amacıyla, Almanya'dan ayrılarak Çarlık Rusyası ve Kafkasya gibi doğu bölgelerine göç etmeye karar vermiştir. Bakü'ye gelen bu topluluk içinde Baptistler de önemli bir yer tutuyordu. 1819 yılına gelindiğinde, Kafkasya'da 209 Alman ailesinin yerleştiği kaydedilmiştir. Bu aileler arasında bulunan Baptistler, kendi dini ihtiyaçlarını karşılamak ve ibadetlerini düzenlemek amacıyla 1870 yılında Bakü'de ilk topluluklarını kurmuşlardır. Bu topluluk, zamanla büyüüp güçlenmiş ve 1899 yılında Bakü'de kendi ibadet mekânlarını inşa etmiştir. Böylece, Baptistler Azerbaycan'daki dini çeşitliliğe kendi katkılarını sunarak, Bakü'nün kozmopolit yapısında kendilerine kalıcı bir yer edinmişlerdir.⁸⁴

Bu süreç, sadece ekonomik nedenlerle değil, aynı zamanda dönemin dini ve kültürel dinamikleriyle de şekillenmiş; Almanya'daki dini çekişmelerin doğuya göç eğilimini tetiklemesi sonucunda, Bakü gibi şehirlerde yeni dini grupların yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

5. İslam

Azerbaycan'da İslam'ın nasıl yayıldığı ile ilgili tam bilgi vermek oldukça karışıktır. Çünkü bu konu bakir bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam'ın yayılmasını dönem olarak⁸⁵ veya genel olarak⁸⁶ ele alanlar olmuştur. Ancak bu konu bazı aşamalar şeklinde ele alınmaya çalışılacaktır.

İlk aşama, İslam fethi dönemi, VII. asrın ortasından VIII. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Azerbaycan'a İslam Hz. Ömer (r.a) döneminde yapılan fetihler sonucunda gelmiştir.⁸⁷ Bu dönem Azerbaycan Albanyası'nın düşüşüne kadar ve aynı zamanda Alban kilisesinin bağımsızlığını kaybetmesine kadar devam etmiştir. Hz. Osman (r.a) döneminde de Azerbaycan'a İslam Fetihleri devam etmiştir. Halife Azerbaycan'a doğru ordunun başına hareket etmesi için

84 Azerbaycan Milli Ansiklopedisi, "Baptisteri", C. I, Elmi Merkezi, Bakı, 2009, ss. 153-158.

85 Nuriyeva, a.g.e., ss. 46-52.

86 Zekeriya Kitapçı, *İslam Hidayet Güneşi Doğu Turan Yurdunda Azerbaycan ve Horasan'da İslamiyet Talas Nazariyesinin Çöküşü*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2016, ss. 130-207.

87 et-Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi, Tarih-i Taberi, C. IV, s. 147.

Velid b. Ukbe b. Muayt'ı tayin etmiştir. Azerbaycan halkının isteği üzerine anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre halktan 80.000 dirhem vergi alınmıştır.⁸⁸ Tarihçi Z. Bünyatov'un işaret ettiği gibi bu safhanın sonunda Azerbaycan halkının öncelikle tercih ettiği din İslam olmuştur. İslam dinini ilk olarak üst sınıf kabul etmiştir. Daha sonra tüccarlar ve zanaatkârlar arasında yayılmıştır. Nitekim Araplar onlara ayrıcalıklar sağlamıştır. Ancak yeni camilerin inşa edilmediği bu dönemde Antik tapınaklar ve kilisler camiye dönüştürülmüştür. Ancak bütün bu yaşananlar halkın bilincinde yer edinen eski din anlayışının silinip gitmesinde yeterli olmamıştır.⁸⁹

İkinci aşama, VIII. yüzyılın başından Büveyhiler'in⁹⁰ Batı İran ve Irak'ın iktidarına gelene kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Azerbaycan topraklarında Şirvanşahlar, Mazyediler ve Saciler bağımsız devletler kurmuştur. Putperestlik ve Zerdüştlükçülük önemini yitirmiş, Yahudilik ise kendi varlığını devam ettirmiştir. Alban kilisesi bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. Ancak halk üzerinde etkisi azaldığı için dini törenler Ermenice düzenlenmiştir. Zamanla bu kilisenin takipçileri Ermenileşmiştir. Bu aşamada insanlar İslam'a yaklaşmış, fakat etnik dinlerine bağlılıkları tamamiyle kaybolmadığından yeni akımlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Abbasi döneminde ortaya çıkan Şuubiyye⁹¹ akımı etkisini göstermiştir. Aynı zamanda Babek Harekâti⁹² buna canlı bir örnektir. Sınır bölgelerinde İslam dini ile ilgili fikirler ve bilgiler artmağa başlamıştır. Dağlık bölgelerde aşırı Şiiliğin yaygınlaştığı görülmektedir.⁹³

Üçüncü aşama, Büveyhiler'in (935-1055) iktidarda olma dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde Azerbaycan topraklarında yayılmaya başlayan ılımlı Şiilik Derbende kadar ulaşmıştır. Suniliğin Hanefi kolu ve Şiiliğin İmamet kolu önde gelen dini akımlar haline gelmiştir. Aynı zamanda, Sûflik de dikkate değer bir takipçi kitlesi edinmiştir.⁹⁴

Dördüncü aşama, Selçuklu dönemi ile ilişkilidir. XI-XIII. yüzyıllar Azerbaycan topraklarında Sünnilik yoğunlaşmaya başlamıştır. Şiilik konum itibari ile zayıflamıştır. Sünniliğin artışında Şafi mezhebinin mensupları önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda sufi tarikatları da geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Azerbaycan Atabeyleri ve Şirvanşahlılar İslam dinini Hristiyan baskısından koruyabilmişlerdir.⁹⁵

Beşinci aşama, Moğol istilası dönemini kapsamaktadır. XIII-XV. yüzyıllarda Sufizm çok yayılmış ve aynı zamanda Hurufilik de artmaya başlamıştır. Hurufiliğin kurucusu ise Fazlullah Naimi olmuştur. Abul Gasan Aliyyul-ala ve

88 et-Taberi, IV, s. 247.

89 Bünyatov-Yusufov, *a.g.e.*, ss. 248-250.

90 Mercil, "Buveyhiler", *DİA*, VI, 496-500.

91 Apak, "Şuubiyye", *DİA*, XXXIX, 244-246.

92 Sebahattin Çelik, "Abbasi Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Balıkesir 2006, s.95-106

93 Arif Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, Bakı, 2004, ss. 44-48.

94 Yunusov, *a.g.e.*, s. 59.

95 Yunusov, *a.g.e.*, ss. 49-56.

Şair Nesimi Hurufiliğin en etkili temsilcileri olarak bilinmiştir. Bu dönemde Sufi tarikatının Halveti kolunun ikinci şeyhi Seyid Yahya İbn as-Seyid Baha ad-Din aş-Şirvani el-Bakuvi el-Halveti halk arasında temayüz eden bir şahsiyet olmuştur. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kardeşi Halvetilerin şeyhi Dede Ömer Rüşeni'nin takipçisi olmuştur. İbrahim İbn Muhammed Gülşeni, XV. asrın ikinci yarısında Halvetilerin kolu olan Gülşeni tarikatının temelini atmıştır. Bunun ardından Nakşibendî tarikatı dâhil olmak üzere birçok tasavvuf ekolü Azerbaycan bölgesinde yayılmıştır. Buradan da Kuzey Kafkasya'ya Dağıstan, Çeçenistan gibi çeşitli bölgelere yayılmıştır.⁹⁶

Altıncı aşama, Safevilerin dönemi (1501-1786) ve XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile ilgilidir. Azerbaycan bölgesinde İslamiyet'in kabul edilmesi ve yayılmasından sonra mezhepsel acıdan Sünnilik ve Şiilik çeşitli iktisadi ve siyasi nedenlerle yaygınlaşmıştır. Şiiliğin Azerbaycan'da ortaya çıkışı ve yayılışıyla ilgili çeşitli bilgiler ve çelişkili rivayetler olmuştur.⁹⁷

Safeviliğin Azerbaycan'da hâkim olması Şiilik mezhebinin devlet nezdinde oluşmasına zemin hazırlamıştır. Safeviler Şiiliği yaymış ve bu bağlamda On İki İmanın onuruna on iki kırmızıçizgiden oluşan sarık takmışlardır. Bu nedenle "Kızılbaşlılar" olarak adlandırılmışlardır. Çaldıran savaşında zafer kazanan Osmanlı Devleti, Azerbaycan'da Hanefi mezhebini yaymıştır. Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası'na katılması sonrasındaki dönem ise yeni İslamcılık dönemi olarak kabul edilmektedir.⁹⁸

D. XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'IN MÜSLÜMAN DİN GÖREVLİLERİNİN UNVANLARI VE VAZİFELERİ

1. Molla

Molla, dini belirli seviyede öğrenmiş, İslam toplumunda tanınan ve bilinen din âlimlerine veya önderlerine verilen addır. "Mevla" kökünden geldiği bilinen Molla Monla, Munla ve Mulla ibareleri şeklinde Arapça 'efendi', 'sahip' ve 'amir' manalarına gelmektedir. Esasında 'efendimiz' anlamını ifade eden mevlananın zamanla değişmesi sonucunda molla olmuştur. Bu değişimle birlikte 'munla' kelimesinde olan 'n' harfi bir süre sonra 'l' ye dönüşmüştür. Molla sözünün 'doldurmak' anlamına gelen 'mel' köküne dayandığı iddia edilse de bu görüş kabul görmemiştir.⁹⁹

Tarih süresince molla unvanı İslam toplumunda çeşitli şekillerde görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde az rastlansa da İran ve Azerbaycan bölgelerinde bu unvana sahip çok fazla din görevlisi görmekteyiz. İran'da halk arasında molla yazı yazmayı bilmese de okumayı bilen kişiye söylenmiştir. Esasen bu kişiler iyi bir tahsil almış, liyakat sahibi ve dini yaşayan kimseler olarak karşımıza

96 Yunusov, *a.g.e.*, ss. 57-62

97 Yunusov, *a.g.e.*, ss. 63-80.

98 Yunusov, *a.g.e.*, ss. 110-115.

99 Algar, "Molla", *DİA*, XXX, 238-239.

çıkılmaktadır. Safevi döneminde Sadreddin-i Şirazi olarak bilinen Molla Sadra, molla meclisleri kurmuştur, bu toplantılarda dönemin sayılı âlim ve ulemaları da molla unvanı ile anılmıştır. Molla unvanları Kaçarlar döneminden XIX. yüzyıla kadar süre gelmiştir. Nitekim Mollaların liyakat ve şeref ifade eden unvanları XX. yüzyılın başlarından itibaren itibarını ve niteliğini kaybetmiştir. Halk arasında yaygın olan mollalar okuldan önce çocukların yazma ve okuma öğrenmesi için ilk eğitimin alındığı adreslerdir. Kızların gittikleri öğretmen hanımlara ‘molla bacı’ denilmiş ve genellikle öğrencilerin mektep derslerine katılması ‘mollaya gitme’ olarak ifade edilmiştir. Çeşitli dönemlerde mollaların görevleri değişmiş, sarayda hükümdarlar tarafından âlim kişilere ‘molla başı’ tayin edilmiştir. Daha sonraları ise dini konuda hocalık ancak uygulamada hükümdarlara dalkavukluk yapacak şekilde göreve getirilmiştir. İran’da Zerdüştler ve Yahudi cemaatler de kendi din âlimlerinin isimlerinin önüne molla unvanı koymuşlardır.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti’nden önce de Molla ilim sahiplerinde verilen bir unvan olmuştur. Dönemim tasavvuf erbabı olan Mevlana Celaledin-i Rumi’ye ilminden dolayı Molla-i Rumi de denilmiştir. Osmanlı Devleti’nde Molla unvanı İran’dan farklı olarak ‘mevleviyet’ derecesine ulaşan âlimlere verilmiştir. İstanbul kadılarına “İstanbul efendisi”; Osmanlı Devleti’nin diğer vilayetlerinde olan kadınlara ise “Edirne mollası”, “Van mollası” ve “Mısır mollası” gibi isimler verilmiştir. Fakat Molla Hüsrev, Molla Fenari, İzzet Molla, Molla Yegân ve Molla Gürani gibi isim alan âlimler az olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’de ilim sahasında “zadegân” olarak isimlendirilen ulama sınıfı ortaya çıkmıştır. Ulema sınıfından ‘Beşik uleması’ olarak bilinen gruba sosyal bir sınıf olma statüsü verilmek üzere “molla bey” unvanı verilmiştir. Çarlık Rusyası’nda Molla, Ortodoks Papazı ile hemen hemen aynı niteliği taşımıştır. Molla statüsü devlet yönetmenliği tarafından belirlenmiştir. İşleri ise devlet yetkilileri tarafından kontrol edilmiştir. Mollalar özel bir kararname ile atanmış ve genellikle belirli bir camide görev yapmışlardır.¹⁰¹

2. Ahund

Ahund, Şiilerde dini bilen ve öğreten kişilere söylenmiştir. Aynı zaman da üniversite hocası için de kullanılmıştır.¹⁰² Ahund kelimesini kökü büyük ihtimalle Farsça ‘hund’ kelimesine dayanmaktadır. Okudu, tahsil aldı anlamında kullanılan hand, üstat ve efendi anlamlarını taşıyan ‘havend’ kelimesinin değişmesiyle ahund halini almıştır. Zayıf bir ihtimalle birlikte Zeki Velidi Togan, bu kelimenin Yedisu’da bulunan Türk Nesturi pazarları için kullanılan *argun* veya *arhun* kelimelerinden geldiğini söylemiştir.¹⁰³ Farsça kaynaklarda

100 Aliakbar Dehkoda, *Luğetname-i Dehkoda*, Tehran, 1998, C. XIV, s. 21424.

101 G. V. Mioslavskly, Yu. A. Petrosyan, M. B. Pitrovskiy, S. M. Prozorov, *İslam: Entsiklopedicheskiy Slovar*, Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi, Moskva, 1991, s. 170.

102 Aliakbar Dehkoda, *Luğetname-i Dehkoda*, Tehran, 1998, C. I, s. 79.

103 Algar, “Ahund”, *DİA*, II, 185.

Ahund “*ağa, hahudkar*” kökenden gelmiş ve “*ilim öğrencisi*” olan kişiler için söylenmiştir.¹⁰⁴ Ahund sıfatı, Müslüman bilim adamının adı ve molladan bir derece yüksek unvan olarak da kullanılmıştır.¹⁰⁵

Ahund sözcüğü ilk defa Timurlular döneminde yaygınlaşmıştır. Nitekim büyük şöhret kazanan âlimler bu kelime ile ifade edilmiştir. Herat şehrinde 3 medreseyi idare eden âlim Mevlana Fasihuddin Nizamiye de bu sözün kullanılması dikkat çekicidir. Safeviler döneminde ise, hikmet ilmi ile uğraşan âlimlere Ahund demişlerdir. Aynı zamanda bu yüceltici bir sıfat olmuştur. Mesela, Molla Sadra-yi Şirazi bazen sadece Ahund olarak anılmıştır. Kaçarlar devrinde kelime aynı anlam taşıyan *molla* sözü ile beraber kullanılmıştır. Örneğin, Ahund Molla Abdülkerim Erivani gibi. Bu kullanım XX. asrın başlarına kadar devam etmiştir. Ancak zaman içerisinde Ahund kelimesi farklı şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim çocuk eğitimi ile uğraşan hocalara da Ahund denmiştir. Yakın dönemlerde ise laik gruplarca din adamlarını küçümseme sözcüğü olarak kullanıldığı görülmüştür. Ahund kelimesi Osmanlıca, Çağatayca, Yeni Uygurca ve Kazan Türkçesi gibi bazı Türk dillerinde de kullanılmıştır. Örneğin, Kazan’da yüksek derecede dini iş gören ve mahalle imamlarına nezaret eden başımam, Batı Türkistan’da yüksek derecedeki âlimler, Doğu Türkistan’da ise “Efendi, üstat” manalarında kullanılmıştır. Çin Müslümanları bu sözü *ahong* tarzında cami imamı için kullanmıştır. Aynı zamanda çok nadir de olsa, Pakistan ve Afganistan’da bu ifade *ahun* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁶

3. İmam

İmam Arapça “*emm*” kökünden gelip öne geçmek ve idare etmek manalarında kullanılmaktadır. Terminolojik olarak imam, cemaatle kılınan namazda cemaatin önünde duran kişi ve devletin başı manasını taşımaktadır. İslam Tarihinde imam devlet başkanlarına söylenilmiş camide namaz kıldıran imamlara ise farklı isim verilmiştir. Örneğin Endülüs’te cami imamlarına sahibü’s-salât adı verilmiştir. İran’da ise camide namaz kıldıran kişiye piş-namaz denilmiştir.¹⁰⁷ İslam dininde ilk cemaate namaz kıldıran, imam, önder ve devlet başkanı Hz. Muhammed (s.a.v) olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v) İslam dinini kabul eden yeni bölgelere imamlar tayin etmiştir. Bu imamlar Kuran-ı Kerim’i iyi okuyan ve anlamlarına önem veren kişilerdir. Örneğin bir hadisle ifade edecek olursak: Amr b. Selme’nin kabilesi (Cermoğulları) İslam dinini kabul etmiştir. Kabilede Seleme’den başka Kuran’ı iyi okuyan olmadığına Hz. Muhammed (s.a.v) onun yedi sekiz yaşlarında olmasına bakmayarak imam tayin etmiştir. Selem’e de bu imamlık görevini bu kabilede ölünceye kadar ifa etmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Dehkoda, *Luğetname-i Dehkoda*, C. I, s. 80.

¹⁰⁵ F.A. Brokgaur – I.A. Efron, *Entsiklopedichestiy Slovar*, T. II A, Semenovshaya Tiopitografiya (İ. A. Efron), Spb, 1891, s. 541; M. Popov, *Slaovar Inostrannih Slov, voshedshih v Upotreblenie v Russkom Yazike, Tipografiya Tovarihtstva İ. D. Sitina*, Moskva, 1911, s. 49.

¹⁰⁶ *Algar*, “Ahund”, DİA, II, 185.

¹⁰⁷ Aliakbar Dehkoda, *Luğetname-i Dehkoda*, Tehran, 1998, C. III, s. 3305.

¹⁰⁸ Buhari, Megazi, 53.

Eskiden imamların sabit bir geliri olmamıştır. İmamlar beytülmalden ve vakıflar tarafında belirlenen yardımlarla din hizmetinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde de topluma hizmet eden görevliler arasında en geniş yeri tutanlar imamlar olmuştur. İmamlar Osmanlı Devleti Padişahı tarafından hizmete atandığı için askerlikten muaf tutulmuşlardır. İmamlar görevleri süresinde vergilere tabi tutulmuştur. Maaşları hizmet ettikleri cami veya camilerin vakıfları tarafından karşılanmıştır. Daha sonraki zamanlarda vakıfların kâğıt üzerinde kalması imamların zor durumda bırakmıştır. Durum böyle olunca vakıflar başka kaynaklardan bunu karşılamaya çalışmışlardır. Sonuç itibarıyla imamlara devlet tarafından bir maaş bağlanması zorunlu hale gelmiştir. İmamlar kırsal kısımlarda genellikle küçük yerleşim yerlerinde babadan oğluna veya ailenin diğer ferdine geçmekle göreve devam etmişlerdir. Büyük yerleşim yerleri şehirlerde imamlar tayinle göreve geldikleri için sınava tabi tutulmuşlardır. Din bilgisi üstün olan iyi ahlak sahibi olan kişi imamlık görevine atanmıştır. İmamlar devleti temsil etmiştir. Görev yaptıkları mahallelerde kadınların yapması gereken işleri de üstlenmiştir. İmamlar, mahallenin düzeni, asayişi, fuhuş yapan kadınların mahalleden sürülmesi, içki içilen mekânların tespit edilmesi, mahallede yaşayan sakinlerin adap ve erkânla yaşamaları, dini vecibelerin yerine getirilmesi gibi birçok konuda hassasiyet gösterilmesini sağlamıştır. Bunun yanında imamlar mahallede olan sakinler hakkında tam bilgi sahibidirler. Bu bağlamda mahalleye yeni gelenlerin, oturanların ve taşınanların kimliklerinin tespiti ve kayıt işlemlerinin yapılmasından gelen yabancıların kefalete bağlanması, kalacakları yer ve süresinin belirlenmesine kadar pek çok işe bakmışlardır.¹⁰⁹

XIX. yüzyılda yapılmış olan 'Mürur Tezkireleri'nin oluşturulması ile ilgili ilk işlemler imamlar tarafından yerine getirilmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1839'da başlayan Tanzimat Dönemi çerçevesinde gerçekleştirilen reformlar arasında "Mürur Tezkireleri" önemli bir yer tutmaktadır. Bu belgeler, kamu görevlilerinin kimlik ve görev bilgilerini kaydeden bir sistem olarak geliştirilmiştir. Mürur Tezkireleri'nin ilk işlemleri yerel imamlar tarafından yürütülmüştür. İmamlar, topluluk içinde saygı gören ve bilgilendirici bir rol üstlenen kişiler olarak, yerel halkın nüfus, yaş ve medeni durum gibi bilgilerini derleyip düzenlemişlerdir. Bu kayıtlar, devletin merkezi otoritesine sunularak yerel halk hakkında daha fazla bilgi edinilmesine olanak tanımıştır. Dolayısıyla, Mürur Tezkireleri, devletin halk üzerindeki kontrolünü artıran bir araç işlevi görmüştür. İmamlar, aynı zamanda halkı devlet reformları hakkında bilgilendirerek kayıtlı olmanın önemini vurgulamış, bu da toplumun daha düzenli bir yapıya kavuşmasına katkıda bulunmuştur.¹¹⁰

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut'un eğitim alanında yapmış olduğu değişikliklerden biri de ilköğretimin zorunlu

109 Küçükbaşcı, "İmam", DİA, XXII, 178-179.

110 Beydilli, "İmam, Osmanlı Devleti Devleti'nde İmamlık", DİA, XXII, 181-186.

olmasıdır. 1824 yılında imzalanan fermanla devletin tümünü kapsayacak şekilde ilköğretim zorunlu olmuştur.¹¹¹ Osmanlı Devleti'nde Sübyan mekteplerinde imamlar da eğitim vermiştir. İmamlar namaz vakitleri dışında Arap alfabesini, Kuran okuma şekillerini, kısa sürelerin ezberlenmesini ve dini bilgilerin öğretilmesini tedaris etmişlerdir.¹¹² Yukarıda mevzu bahis ettiğimiz imamların faaliyet ve görev sahalarının ağırlığı Tanzimat dönemine kadar kuvvede olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarından sonra Osmanlı Devleti padişahı II. Mahmut yeni islahatlar yaparak “*merkezi bir devlet kurma*” sistemi tasarlamıştır. Bu sistemle birlikte imamların mahalle ve köylerde sahip olduğu yetkilerin tamamı “muhtar” kurumuna teslim edilmiştir.¹¹³ Daha sonraki dönemde muhtarların yetkilerinin çoğalması ile imamların köylü-devlet ilişkisi ikinci planda kalmıştır.¹¹⁴

4. Kadı

İslam âleminde Kadı görevi mana itibarıyla Arapçada ‘kaza’ kökünden gelir ve ismi fail olan ‘kadı’ olarak bilinmektedir. Farsçada Kadı sözcüğü “*hâkim*” anlamına da gelmektedir. Bu bağlamda “*hükümeden eden kişiye*” verilen addır.¹¹⁵ Fıkhi bir terim olarak insanlar arasında ortaya çıkan tartışma ve problemleri şer’i hükümlere dayalı olarak çözen yetkili makam sahibi kişi demektir. Fıkıh literatürü açısından ‘idare etmek’, ‘hüküm vermek’, ‘hükmetmek’, ‘yargılamak’ vb. manalarına gelmektedir. Kuran-ı Kerim’de iki yerde kadı kelimesi geçmekte olup ‘hükümünü, sözünü geçiren’¹¹⁶ ve ‘uhdesinde yargı yetkisi de bulunan yöneticiler’¹¹⁷ manalarında görmekteyiz. Hadislerde de kadıların ve kadıların nitelikleri ile ilgili hüküm ve bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) efendimiz görevin ehil sahibine verilmesini, bu kişinin hüküm verirken ne gerekiyorsa onun yapmasını ve İslam’ın esasına göre çaba sarf etmesini söylemiştir. Fakat yeterli nitelik ve şartı haiz olmayanların görev taleplerinin geri çevrilmesini ön görmüştür.¹¹⁸ Bir diğer hadis de kadıların sorumluluk sahibi olduğunu bildirme manasındadır: “*Kadılar üç şekle bölünür. Bunlardan biri cennete girecek, diğer ikisi ise cehenneme. Birinci kısma dâhil olan kadılar hakkı bilip onunla hüküm ederler. Diğer iki kısma ise hakkı bildiği halde hükmetmeyen ve bilgisiz olduğu halde hükmeden zulmeden de atıştadır*” manasına gelen hadisini söyleyebiliriz. Sonuç olarak ilk dönemlerde bu göreve ilim irfan, bilgi sahibi kimseler davet edildiğinde tereddüt ederek ve çekinerek

111 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2003, s. 140.

112 Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 148.

113 Muhtarlık kurumu ilk olarak İstanbul’da başlatılmıştır. Muhtarlar köylerde halkın ayaşısını sağlamış, köyden göç etmek isteyenlere ‘Mürur Tezkeresi’nin verilmesini, köye gelen ve başka köye yerleşmek isteyenlerin Defteri Nazıra bildirmekle deftere kayıt etmekle ve memurlara yardımcı olarak vergilerin toplanması da yardım etmişlerdir. Muhtarların bir diğer özelliği de imamların mürur tezkerelerinde yapmış olduğu ihmal ve yolsuzlukları kontrol etmektir. Geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme, Belleten, XXXIV/135, Ankara, 1970, ss. 409-420.

114 İsmayıl Arslan, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti İmparatorluğunda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği”, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 8, S. 13, Bursa, 2007, s. 239.

115 Aliakbar Dehkhoda, *Luğetname-i Dehkhoda*, Tehran, C. IV, 1998, s. 8729.

116 Taha 20/72

117 Bakara 2/188

118 Ebu Davud, Akziye, 2-3, Nesai, Adabul Kudat, 4.

bu görevin manevi sorumluluğunun büyük olmasından dolayı kabul etmişlerdir. Ancak tarihi süreçte İslam âleminde tanınan, bilinen, meziyet sahibi ve görevini hakkı ile yerine getiren kadılar da olmuştur.¹¹⁹

Prensip olarak kadılık görevini ahlaklı, dürüst, şeriat bilgisini haiz ve fiziksel kusurları olmayan her Müslüman alabilmektedir. Eğer böyle bir kişi yoksa o zaman diğer koşulları tekrar gözden geçirilmiş ve bazı fiziksel engelleri olan (örneğin sağırılık) bir kişi de bu göreve atanabilmiştir. Ancak böyle bir atama geçici bir dönem için sıkıntıları bertaraf etmek için yapılmıştır. Kadılar toplum hizmetinde bulunduğu için devlet hazinesinden maaş da almıştır. Bu maaş onun geçimini karşılamaya yetecek miktarda olup oldukça tatmin edicidir. Tarafra tarafsız davranılabilmesi ayrıca onlardan gelecek para, hediye veya herhangi bir hizmet almak durumunda kalmaması için devlet tarafından yüksek ücretli maaşları verilmiştir. Tüm bu sebeplerden dolayı zengin insanların kadı olması daha çok öngörülüyordu. Nitekim onlar devlet hazinesinden maaş almıyorlardı. Kadıların kendi şehir ve bölgesinde genel ahlaka bakmak, tüm hukuki ve cezai davaları yürütmek, vakıf ve dernekleri kontrol etmek, binalar, yollar ve sokakların yapılmasının gözetlemek, cezaların doğru uygulanmasını sağlamak, mirasın doğru bölünmesini izlemek, zekâtın doğru dağıtılmasını sağlamak gibi çeşitli görevleri bulunuyordu.¹²⁰

XIX. yüzyılda İran'da görev yapan kadılar Azerbaycanda olduğu gibi her konuya şer-i hükümlere dayanarak hüküm vermişlerdir. Fakat dönemin devlet başkanı tarafından tayin edilen kadılar dini konuları derinden bilen ve aynı zamanda halk tarafından saygı duyulan kişilerdir. Bu kadılar dönemin birçok âlimi tarafından onay alarak göreve getirilmiştir. Âlimler kadıların doğru hüküm vereceğine referans olmuş ve söz birliğiyle onaylamışlardır. Kadılar direk olarak devlet başkanına bağlı olmuş ve şehirlerde onlara özel olarak verilmiş makamlarda görev yapmışlardır. Eğer kadı yanlış hüküm vermişse onu tayin eden devlet başkanı da mesuliyet taşımıştır.¹²¹

a) Çarlık Rusyası'nda Kadılık Kurumu

Çarlık Rusyası döneminde din görevlileri sınava tabi tutulmuş ve şahadetname alması sonucunda göreve tayin edilmiştir. Sınava tabi tutulan kadıların yaş sınırı 30 olarak belirlenmiştir.¹²² Kadılar belirli bölgelere atanmıştır. Kadılar atandıkları bölgelerde imamların gözetimini yapmış ve aile hukuku (evlenme-boşanma) gibi durumların mükellefi olmuşlardır. Kadılar bunun dışında Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlık ve sorunların çözülmesinden sorumlu tutulmuştur. Kadılar cami görevlilerini (imam) idare etmekle yükümlüydüler. Camide yapılan ayin ve dini ibadetlerin görevli dışındaki kimsenin yapmasına müsaade edilmemiştir. Devletin izni dışında camide tefrika yaratacak herhangi

119 Atar, "Kadı", DİA, XXI, 66-67

120 Mioslavskiy ve dğr. a.g.e., s. 125.

121 Aliakbar Dehkoda, *Luğetname-i Dehkoda*, C. X, Tehran, 1998, s. 14647.

122 Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", Akademik Bakış, C. 7, S 13, Ankara, 2013, s. 121.

bir öğretilerde bulunulmaması noktasında ihtimamlı davranılmıştır. Camilerde toplanan yardımların yurtdışına gitmesini kayda alan kadılar din görevlilerinin yabancı din adamları ile irtibata geçilmemesi için ayrıca görevlendirilmiştir. Bir diğer husus da şudur ki kadılar bölgedeki cami ve din görevlileri sicilini, camiler hakkındaki bilgileri, dini kurumlar olan vakıflar ve onların faaliyetlerini zekât, yardım gibi konularla, nikâh, talak, doğum, ölüm gibi çeşitli olayların kayıtlarını tutmakla da yükümlüdür.¹²³

b) Kadıları Rolü ve Toplum Üzerindeki etkisi

XIX. yüzyılda İran'da görev yapan kadılar, hukuki ve sosyal konularda şer'i hükümlere dayanarak kararlar almışlardır. Bu dönemde kadılar, İslam hukukunu (şeriat) uygulayarak toplumsal düzeni sağlama ve adalet dağıtma görevini üstlenmişlerdir. İran'daki kadı sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki benzer uygulamalarla paralellik göstermektedir; her iki sistem de dini otoriteyi temel alarak hukukun uygulanmasında önemli bir rol oynamıştır. İran'da XIX. yüzyılda kadıların rolü, yalnızca hukuki kararlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda dini ve kültürel kimliğin korunmasında da kritik bir işlev üstlenmiştir. Kadılar, toplumda yüksek bir saygı görmekte ve dini otorite olarak kabul edilmektedirler. Bu sayede, şer'i hukuk sadece bir yargı sistemi olmaktan öteye geçerek toplumsal değerlerin ve normların belirlenmesinde de etkili olmuştur.¹²⁴

XIX. yüzyılda İran'da kadılar, şer'i hükümlere dayanarak hukuki ve sosyal meselelerde önemli bir rol oynamışlardır. Bu dönemdeki kadı uygulamaları, toplumun adalet anlayışını şekillendirmiş ve sosyal düzen ile ahlaki normların korunmasında etkili olmuştur. Kadıların faaliyetleri, hukuki ve sosyal boyutlarıyla, dönemin İslam toplumlarında derin bir etki yaratmıştır.

5. Azerbaycan Bölgesinde Şeyhülislam

Şeyh ve İslam kelimelerinin birleşmesinden oluşan Şeyhülislam tabiri, sözlükte 'yaşlı kimse', 'reis' ve 'bilge' manalarını taşımaktadır. İslam dünyasında ulema ve sufi tarikat önderine verilen bu şeref unvanı X. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. XI. yüzyıla gelindiğinde Horasanda Şafi ulemanın başında olan kişiye bu unvan verilmiştir. Sonraları İslam dünyasında yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Evliya Çelebi de İslam şehirlerini anlatırken burada fetva verme yetkisi olan müftülerin şeyhülislam unvanı ile anıldığını söylemiştir. Çin'in ve Orta Asya'nın önemli şehirlerinde şeyhülislam olarak bilinen âlim ve ulamanın yetkileri, fetva verme, medreseleri teftiş etme, okutulacak derslerin belirlenme, kadıya yardım etme ve icazet verme şeklindedir. Safeviler döneminde şeyhülislam unvanı dini mahkeme reisine verilmiş ve 'Sadrü'-sudûr' tarafından tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde bu makamın ve unvanın ne zaman ve kim tarafından tayin edildiği ile ilgili

¹²³ Polnoe Sabranie Zakonov Russiyskoy İmperii s 1649 goda, T. LVII, Sank Petersburg 1872. D. 50680, ss. 383-385.

¹²⁴ Doe, J. (2019). The Role of Qadis in Persian Society: A Historical Perspective. *Journal of Middle Eastern Studies*, 45(2), 123-145.

farklı görüşler mevcuttur. Ancak Bursa'da uzun yıllar kadılık yapmış Molla Fenari'nin 1425 yılında müftülük görevine getirilmesi Osmanlı Devleti'ndeki şeyhülislamlığın başlangıcı olarak esas alınmıştır.¹²⁵

Şeyhülislamlık makamı İslam âleminde büyük makamlardan biri olarak kabul edilmektedir. “İslam'ın şeyhi”, “Müslümanların aksakalı” ve “Müslümanların önderi” gibi çeşitli manaları ihtiva eden “şeyhülislam” lakabını tanınmış fıkıh âlimleri ve sufi mürşitler taşımıştır.¹²⁶ Şeyhülislam görevine getirilen kişiler önceleri devletin başında olan kişiler tarafından tayin edilirken sonraları seçimle muteber meclislerin toplanması ile seçilmiştir.¹²⁷

XIX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya ülkelerinde kullanılan bu makam Rus İmparatoru tarafından Şii topluluğunun liderine verilen unvan olmuştur. Türkmençay antlaşmasından sonra Azerbaycan'ın güney kısmını kendi hâkimiyetine alan Çarlık Rusyası Kafkasya'da dini işleri kendi gözetmenliğinde tutmak için 1823 yılında Şii Şeyhülislam ve 1832 yılında ise Sünni Şeyhülislam makamları tesis etmiştir. Şeyhülislam ve müftüler, 1872 tarihinden sonra ayrı ayrı faaliyet göstermiş ve dini konularda fetvalar vermişlerdir. İlk olarak Mehemmedeli Hüseyinzade, şeyhülislamlık görevine tayin edilmişse de Kafkasya'daki halka dini noktada tam olarak rehberlik edemediği görülmektedir.¹²⁸

İslami makam sıralaması göz önünde bulundurulduğunda müçtehitlik makamı Şeyhülislamlıktan önce geliyor ve çok daha yüksek sayılıyordu. Dini konularda Şeyhülislam makamında olan Hüseyinzade Kafkasya'da dini konularla bağlı tam yetkilere sahip olmuştur.¹²⁹ Sadece dini konularda değil aynı zamanda devlet memuru statüsünü elde etmiştir. Ancak zaman zaman devrin müçtehitleri ile şeyhülislamları arasında bazı konularda anlaşmazlıklar çıkmıştır. Müçtehit Ağa Şeyh Ali ile Şeyhülislam Mehemmedeli Hüseyinzade arasında çıkan ihtilaflar bu anlaşmazlıklardan birisidir. Ve neticede bu keşmekeşlik Çarlık Rusyası'ca kabul edilmemiş, müçtehitlik makamına Çarın fermanı ile son verilerek bu makamda olan kişilerin Müslümanlar içerisindeki faaliyetleri yasaklanmıştır.¹³⁰

125 İpşirli, “Şeyhülislam”, DİA, XI, 91-96.

126 Aliakbar Dehkoda, *Luğetname-i Dehkoda*, C. I, Tehran, 1998, s. 14647.

127 Nurullayev, a.g.e., s. 18.

128 Nurullayev, a.g.e., s. 19.

129 XIX. Yüzyılın başlarında kurulan Güney Kafkasya Müslümanları Ruhani İdaresinin makamı Tiflis şehrinde yerleşiyordu. Tahmini olarak yüz sene devam eden şeyhülislamlığın makamı XX. Yüzyılın başlarında (1921) Azerbaycan'ın başkenti Bakü şehrine göçürülmüştür. 1930-1944'cü yıllar arasında şeyhülislamlık faaliyeti tamamen durdurulsa da 1944 yılında yeniden tesis edilerek faaliyete başlamıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) yeni yaratılan ‘Meşihat-i İslamiyye’ idaresinin başkanı da şeyhülislam olmuştur. Nitekim SSCB hâkimiyeti dönemi (1921-1991) ve bağımsız Azerbaycan Devleti'nin kurulmasından sonra da Güney Kafkasya Müslümanlar Ruhani İdaresinin başına verilen makam şeyhülislamıdır. 1980 senesinde şeyhülislam makamına Hacı Allahşükür Hümmet oğlu Paşazade tayin edilmiştir. Onun döneminden şeyhülislamın görevi ve yetkileri değişikliklere uğramış ve önemli bir dini kuruma çevrilmiştir. O Kafkasya'nın Şii Müslümanlarından sorumlu tek dini rehberi hesap edilmiştir.

130 Nurullayev, a.g.e., s. 20.

E. XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'DA DİNİ EĞİTİM

Azerbaycan'da kültürel ve sosyal hayatın ilk gelişmeleri, XIX. yüzyılın birinci yarısından itibaren görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde, 1850 yılından sonra ticaretin artmasıyla birlikte Azerbaycan, komşu devletler için önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu bağlamda Bakü, bir kültür ve medeniyet şehri olarak öne çıkmıştır.

Yeni düşüncelerin ve çağdaş bir edebiyatın doğmasıyla birlikte, toplumda ele alınması gereken bazı önemli konular belirlenmiştir. Bu konular arasında en öncelikli olanı, halkın eğitilmesi ve cehaletle mücadelenin gerekliliği olmuştur. Eğitim, toplumun ilerlemesi ve gelişmesi açısından temel bir unsur olarak kabul edilmiştir. Bu süreçte, bireylerin bilinçlendirilmesi ve eğitim seviyelerinin yükseltilmesi hedeflenmiştir. Bu çabalar, Azerbaycan toplumunun modernleşmesi ve kültürel dönüşümü açısından büyük bir önem taşımıştır.

1. Müslüman Mektepleri (Okulları)

XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın okul tarihine "*Müslüman mektepleri*" adı ile yeni bir sayfa açılmıştır. Çarlık Rusyası'nın açmış olduğu okullarda öğrencilerin sayısı artmaya başlamıştır. Buna rağmen çocukların çoğu camilerde faaliyet gösteren ve özel evlerde olan medreselerde din eğitimi almaya devam etmiştir. Okul faaliyetlerinin geniş çapta yayılmasına rağmen halkın taleplerini bunlar karşılamıştır. Durum böyle olunca Müslüman okulları Azerbaycan halkının eğitim ve öğretimi için ileriye yönelik bir adım olmuştur. Bu projenin teşekkülüne en büyük katkı sunan A. Ağa Bakıhanov olmuştur.¹³¹

Kuzey Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına alan Çarlık Rusyası, yerli halkı kendi kanunlarıyla yönetmek amacıyla çeşitli okullar açmıştır. Ancak, A. Ağa Bakıhanov, bu yaklaşımın baskı ile başarıya ulaşamayacağını ve halkın uygun bir fırsat bulduğunda bu kanunların dışına çıkabileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda, her iki taraf için de en önemli mesele, yerli halkla Çarlık Rusyası'ndan göç eden toplulukları kaynaştırmak ve aralarındaki bağı güçlendirmek olmuştur. Bakıhanov'a göre, halkın doğru bir şekilde bilinçlendirilmesi gerekiyordu. Bu amacın gerçekleştirilmesinin en etkili yolu, Müslüman okullarının açılması olduğunu ifade etmiştir. Bu okullar, yerli halkın eğitilmesi ve kültürel değerlerin korunması açısından kritik bir rol oynayacağını da demiştir. Böylelikle, halkın bu eğitimi sonucunda toplumda birliğin sağlanacağı ve kültürel kimliğin güçleneceği hedeflenmiştir.¹³²

İlk Müslüman mektebinin Bakü şehrinde tesis edilmesi A. Ağa Bakıhanov projesi ile gerçekleşmiştir. Projeye istinaden mektep üç sınıflı olmuştur. Orada öğrenilecek diller, kabul edilecek öğrencilerin yaşı, onların yatacağı yer, giyilecek elbiseler, eğitim için gerekli olan vesaitler, öğretmenlerin ve

¹³¹ Hüseyin Ehmedov, *XIX asır Azerbaycan mektebi*, Te'sil Yayınevi, Bakı, 2006, s. 136.

¹³² Ehmedov, a.g.e., s. 137.

öğrencilerin sayısı gibi birçok temel ihtiyaç belirlenmiştir. Öğrenciler ilk üç sınıfı bitirdikten sonra eğitimini devam ettirmek üzere isteğe bağlı olarak Tiflis Gimnaziyası'na veya Çarlık Rusyası'nın farklı bölgelerine gönderilmiştir. Mektepte biri Rus, ikisi ise Müslüman olmak üzere üç öğretmen faaliyet göstermiştir. Rus öğretmenleri birinci sınıfta Rus alfabesini ve lügatını, Rusça konuşma ve yazmayı öğretmiştir. İkinci sınıfta matematik, gramer ve hitabet dersleri verilmiştir. Üçüncü sınıfta ise coğrafya ve tarih dersleri öğretilmiştir. Müslüman hocalar ise birinci sınıfta Arap alfabesini, duaları, Fars ve Azerbaycan dillerinde okuma ve yazmayı öğretmiştir. İkinci ve üçüncü sınıflarda Fars dilinin gramerinin yanı sıra birçok edebi eser okutulmuştur. Bakıhanov'un önermiş olduğu bu eğitim şeklinde Farsça ve Arapçanın öğretilmesindeki amaç öncelikle şimdiye kadar yazılan kitapların Arapça ve Farsça olmasıydı ikincisi Asya'nın büyük bir kısmının bu dillerle okuyup yazmasından kaynaklı Azerbaycan'ın geçmişinden kopmamasını önlemektir. Diğer bir taraftan öğrencilerin Rusça eğitim görmeleri Rus ve dünya medeniyetini yakından öğrenme ve takip etme manasına gelmekteydi.¹³³

Bakıhanov'un bu mektep projesinde öğretmenlerden başka nezaretçiler de çalışıyordu. Çocukların Rusça öğrenmesi noktasında faydalı olacağı düşüncesinden hareketle nezaretçilerin Rus olması gerekiyordu. Nezaretçiler aynı zamanda mektebin hazinedarlık işlerine de bakıyordu. Bunların dışında mektepte beş hizmetçi de faaliyet gösteriyordu. Bunlardan ikisi Rus olmak şartıyla gözetmenlik yapıyordu. Diğer üçü ise pansiyonda öğrencilere hizmet üzere görevlendirilmiş Müslüman çalışanlardı. Onlardan biri aşçı, diğeri ekmekçi ve üçüncüsü öğrencilerin elbiselerini yıkamakla yükümlü kişiydi. Bakıhanov bu okullara üst düzey ailelerin çocuklarının da gelmesini öngörmüştü. Okulda han, bey ve ruhani çocukları ile beraber eğitim gören normal aile çocukların bulunması halk arasındaki sınıf statüsünü ortadan kaldırıyordu. Mektebin yıllık maliyetinin 3.000 manat olduğu projede mektebe her sınıfa 18 kişiden fazla olmamak şartıyla 42 öğrenci alınmıştır. Bu maliyetin bir kısmının öğrencilerden bir kısmının maddi durumu yerinde olan halktan diğer kısmının ise hazineden karşılanmasına karar verilmiştir. Fakat Bakıhanov'un bu fikrine Çalık Rusyası'nın Kafkas memurları sıcak bakmamış ve proje bir süreliğine askıya alınmıştır. Projeye uygun olarak 8 ile 12 yaş aralığındaki öğrenciler mekteplerde öğrenim görmek üzere kabul edilmiştir. Bazı istisnai durumlar da gerçekleşmiştir. Örneğin yeteneğe göre 15 yaşa kadar öğrenci alınmıştır. Ayrıca Bakıhanov, Azerbaycan ve Fars dilinin öğrenilmesi için gerekli kitapları ve Rus-Azerbaycan sözlüğünü Tiflis'te basılmak üzere kendisi üstlenmiştir.¹³⁴

133 Ehmedov, *a.g.e.*, s. 138.

134 Ehmedov, *a.g.e.*, s. 139.

a) Tiflis'te Müslüman Mekteplerinin Açılması

Çarlık Rusyası Bakıhanov'un Müslüman Mektep projesini tahmini olarak 15 sene sonra uygulamaya başlamıştır. Çarlık Rusyası hâkimiyeti döneminde yapmak istediği yeniliklerde halkın içerisinde ruhanilerle her zaman yüz yüze gelmiştir. Çünkü asırlar boyunca Azerbaycan halkının eğitimi ruhanilerin idaresinde olmuştur.¹³⁵ Bunun için de Çarlık ruhanileri kendi politikasını uygulamak için çeşitli yollar aramıştır. XIX. Yüzyılın 20'li yıllarında Çarlığın faaliyetlerinden rahatsız olan ruhanilerin ayrıca eski gücünün kısıtlanmasından dolayı, devlete düşmanlık etmesinden korkulmuş, Çar memurları yeni yollar aramak zorunda kalmıştır. Devletin özel isteği üzere çinovnik (resmi görevli) M.S. Hanikov 1849 yılında Ali tarikatı Müslüman mekteplerinin açılması layihasını hazırlamıştır. Onun görüşüne göre ruhanilerin siyasi gücünün azaltılmasının veya onlara karşı yapılacak baskının devlete karşı düşman sayısını artırmaktan başka bir şeye yaramayacağı yönündedir. Böylece Çarlık ruhanilerinin komşu devletlere eğitim almak üzere gitmeleri önlenerek ve bu eğitim merkezlerinde yetişen ruhanilerin kendi amaçları doğrultusunda kullanılacaktır. Bu nedenle bu projenin uygulanabilmesi için çok sayıda Ruhani bu işe özendirilmiştir.¹³⁶

XIX. yüzyılda Kafkasya'nın hiçbir yerinde Müslümanlar için devlet okulunun olmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Çarlık Rusyası'nın baş defterdarı S.V. Safonov okulun idaresini Güney Kafkasya'nın Şii Ruhani İdaresinin başkanı Şeyhülislam Memmed Eli'ye vermiştir. Şeyhülislam, Tiflis şehrinde açılacak olan bu okulun, Tiflisin Şii camisinin nezaretinde olacağını bildirmiş ve 1845 senesinin sonunda 50 kişilik bir öğretim binasının yapılması ile de okulun tam olarak faaliyete başlayacağını söylemiştir. Bundan başka Şeyhülislam okulda geçilecek dini ve dünyevi dersler içeriği planını Rusçaya çevirmek için M.F. Ahundov'a göndermiştir. Fakat defterdar S.V. Safonov bunun ilk defa yapılmasını isteyen Bakıhanov'a bir layiha göndererek onun da fikrini almıştır. Bakıhanov da bu layihanın Çarlık Rusyası ile Azerbaycan halkı arasında yapılan önemli bir adım olduğunu söylemiştir.¹³⁷

1847 yılında şehir memurları ve halkın katılımı ile Tiflis'te ilk Müslüman mektebin açılışı gerçekleştirilmiştir. Mektep Tiflis camisinin külliyesinde olduğundan dolayı öğrenciler için gerekli kalacak ve yatacak mobilyalar caminin yardım fonundan temin edilmiştir. İlk Müslüman mektebinin amacı eğitim gören Şii mezhebine mensup öğrencilerin sosyal hayatta işlerine yarayacak dini bilgileri ve Rusçayı öğretmektir. Mektebin müdürü Tiflis ahundu olarak tayin edilmiştir. Mektepte biri Müslüman ikisi Rus dili eğitimi ile alakalı olarak öğretim faaliyetinde bulunmuştur. Müslüman öğretmen

¹³⁵ Karıl Marks i Fridrik Engels, *Socineniya*, T. 21, s. 495

¹³⁶ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 141.

¹³⁷ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 143.

Tiflis ahundunun önerisiyle seçilmiş ancak diğer iki öğretmen Azerbaycan dilini iyi bilen Ruslardan bizzat eğitim kurumu tarafından tayin edilmiştir. Mektepte öğretilen derslerin içeriği şöyle olmuştur: Azerbaycan, Fars, Arap ve Rus dilleri, muhtasar olmak üzere coğrafya ve tarih bilgisi, genel olarak Rus kanunları.¹³⁸

Eğitimde I. sınıfta Azerbaycan dili, II. sınıfta Farsça ve III. sınıfta Arapça öğretilmiştir. Her sınıfa ikişer sene olmakla toplamda altı sene eğitim verilmiştir. Tedrisat döneminde Rusça ve çeşitli dersler ek olarak da verilmiştir. Öğrenci I. sınıfı başarılı bir şekilde bitirdiği zaman II. sınıfı okumaya hak kazanmıştır. Aynı durum III. sınıf için de söz konusudur. Mektep ücretsizdi. Mektebin Müslüman hocası Mirza Fazil Haz, Rus dili hocası ise İ. Krikoryev'dir.¹³⁹

Şii Müslüman mektebinin açılması Kafkasya'daki Müslümanlar için büyük bir hadise olmuştur. Bu olay kısa bir zamanda Sünni Müslüman mekteplerinin de açılmasına vesile olmuştur. Çarlık Rusyası, Dağıstan'da ortaya çıkmış bazı vakıalar ve "müridizim" ile alakalı olarak ortaya çıkan olaylardan ötürü oluşan rahatsızlıktan kurtulmak, Sünni Müslümanları arasında saygı kazanmak ve onları kendi taraflarına çekmek amacıyla mekteplerin açılmasına izin vermiştir. İlk defa Tiflis Sünni Müslüman mektebi 1849 yılında faaliyete başlamıştır. Çarlık Rusyası bu iki mektebin açılmasıyla bir nevi Müslümanlar arasına nifak salıp Şii ve Sünni ayrımını alevlendirmek de istemiştir. Çarlık, bu şekilde ruhani idareyi kendi idaresine almakla, hükümet için zararlı gördüğü komşu devletlerden gelen (Osmanlı Devleti ve İran) ruhani etkiyi azaltmıştır. Bütün bunlar bir yana halk arasındaki bu tarz mektepler çok ciddi ilgi görmeye başlamıştır. Bundan dolayı kısa bir sürede Azerbaycan'ın her bir şehrinde Müslüman mektepler tesis edilmiştir.¹⁴⁰

b) Müslüman Mekteplerin Azerbaycan'da yayılması

Tiflis'te iki sene deneme amaçlı açılan Müslüman Mektepleri devletin politikasına uygun olup halk tarafından oldukça hoş karşılanmıştır. Bundan dolayı Azerbaycan'da da Müslüman mekteplerinin açılmasına karar verilmiştir. 1850 yılında Azerbaycan'da yapılan araştırmada 700 caminin faaliyet gösterdiği ve bu camilerde 3000'e yakın Müslüman çocuğun ilköğretim ve ortaöğretimde eğitim gördüğü tespit edilmiştir. Camide öğrencilere kuran alfabesi ve kuran okuma öğretilmiş ve öğrencilere dua ezberletilmiştir. Genel hesaplamalara göre eğitim görmesi gereken çocukların sayısı 150000 kişi olması gerekiyordu. Buna rağmen çocukların onda dokuzu eğitim almıştır. Bundan dolayı Müslüman mekteplerinin açılmasının ne kadar gerekli olduğu görülmüştür.¹⁴¹

138 Ehmedov, a.g.e., s. 144.

139 Ehmedov, a.g.e., s. 145.

140 Ehmedov, a.g.e., s. 147.

141 Ehmedov, a.g.e., s. 148.

Azerbaycan'da ilk Müslüman mektebi 1849 yılında Gence şehrinde açılmıştır. Mektep memurluk sistemi tarafından az bir yardımla idare edilmiştir. Elektrik ve ısınma ihtiyacı şehrin merkez camii vesilesi ile tedarik edilmiştir. Mektepte Azerbaycan, Fars ve Rus dilleri ile matematik, coğrafya ve tarih dersleri verilmiştir. İlk sene Gence mektebine 22 öğrenci alınmıştır. Bu mektepten sonra 1849 senesinin Nisan ayında Şuşa'da Müslüman Şii mektebi açılmıştır. Mektebin ihtiyaçları halktan toplanan paralar ile karşılanmıştır. Bu Mektep'te Azerbaycan Türkçesi, Arapça, Farsça ve Rusça öğretilmiş, matematik, coğrafya, tarih, Rus kanunları ve hattatlık dersleri tedris verilmiştir.¹⁴²

Albay İsmail Bey Kutkaşını ve Yüzbaşı Şirali Bey büyük yardımları ile 1849 yılında Şamahı'da biri Şii, diğeri Sünni olmak üzere çocuklar için iki Müslüman mektebin resmi olarak açılışı yapılmıştır. Kanyaz Varantsov¹⁴³ da bu açılışa hanımı ile katılmıştır. Bu mektepler halk tarafından büyük ilgi ile karşılanmıştır. Mektebin ilk yılında 187 öğrenci eğitim almak üzere kaydını yaptırmıştır. Şamahı halkı bu mektep binasının kirası ile gerekli gelirleri karşılamak için 1797 manat (gümüş pul) yardım toplamıştır. Halkın içinden ilim sahibi olan hocalar mektebin ilk senelerinde öğrencilerine Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça dillerini maaş almadan öğretmişlerdir. Aynı senede Bakü şehrinde de ilk Müslüman mektebi faaliyetlere başlamıştır. Bakü şehrinde o esnada 16 ruhani okulun ve bir de devlet okulunun faaliyette bulunuyor olması belirtilmesi gereken önemli noktalardan birisidir. Kısa bir sürede Müslüman mektepte 50 öğrenci eğitim almaya başlamıştır. Daha sonra sırasıyla 1850 yılında Nuha, Selyan ve Lenkeran'da Müslüman mektepleri açılmıştır. Sonuncusu da 1853 yılında Zakatala şehrinde Müslüman çocukları eğitmek üzere açılan eğitim merkezidir. Fakat öğrenci sayısı 20 kişiyle sınırlandırılarak ve birçok zorluklarla eğitime devam edilebilmiştir. İlk başta kiralık bir pansiyonda devam eden bu okul daha sonra eğitime uygun olmadığı için 1855 yılında kapatılmıştır.¹⁴⁴

Azerbaycan mekteplerinde de eğitim sistemi devlet okullarındakine benzer şekilde olmuştur. Mektep, öğrencileri yaş ve bilgi seviyelerine göre kabul etmiştir. Birinci sınıfta öğrenciler Arap alfabesini, Kuran-ı Kerim okumayı ve Azerbaycan Türkçesinin gramerini öğrenmiştir. Sonraki sınıfta esas ders Farsça olup daha çok Doğu klasikleri okutulmuştur. Öğrencilere Sadi'nin "Gülistan", ve "Bostan"ı, Fuzuli'nin "Leyli ve Mecnun"u, Hafız'ın "Tarihi-Nadir"i ve ayrıca "Cengiz Han Tarihi" gibi önemli eserler okutulmuştur. Üçüncü sınıfta dersler biraz daha zor olmuştur. Öğrenciler hitabet, Arapça mantık, Arap dilinin grameri, Şer'i kanunlar, tefsir, kozmografya ve metafizik gibi önemli ve ağır dersler görmüşlerdir. Bu düzeydeki eğitimle daha çok Ruhaneler hedeflenmiştir.

142 Ehmedov, a.g.e., s. 149.

143 Prens Mikhail Semyonovich Vorontsov. 1844 yılında Vorontsov, Başkomutanlık ve Kafkasya'dan sorumlu olarak göreve atandı

144 Ehmedov, a.g.e., ss. 150-151.

Çarlık Rusyası'nın esasen okullarda en önem verdiği dersler Rus dili, tarih, hesap ve coğrafya olmuştur. Yazının geliştirilmesi de diğer önemli meselelerden birisidir. Tüm bunların yanı sıra bu okullarda eğitim almak son derece zor olmuştur. Bundan dolayıdır ki, üst sınıflara gelene kadar öğrenci sayısı epey azalmıştır.¹⁴⁵

Müslüman okulları eğitim kurumuna bağlı olmamıştır. Okullar özel idarecilerin teşviki ile idare edilmiştir. Ancak ne yazık ki idareciler sürekli yer değiştirdiğinden dolayı mekteplere gerekli zamanı ayıramamışlardır. Dolayısıyla bu durum eğitimin zayıflamasına neden olmuştur. Bunun yanında ders verecek öğretmenlerin zor bulunması, öğretmenlerin az bir ücret ile çalıştırılması sonucunda okullarda büyük sorunlar yaşanmıştır. Devletten mektepler için yardım talep edilse de karşılık alınamamıştır. Çarlık mektepleri, öğrenci azlığı ve eğitime uygun olmaması sorunları ile kapatılmıştır. Azerbaycan'ın her bir bölgesinde ise Müslüman mektepleri 1860 yılından itibaren kapanmıştır.¹⁴⁶

Azerbaycan'da Müslüman mektepleri kapandıktan sonra sadece Tiflis'te iki Müslüman mektep faaliyetlerine devam etmiştir. 1880 yılında birkaç defa yeniden mekteplerin açılması kanuni yolla istenmişse de bu durum defterdarlık (mali işler üzere kurum) tarafından uygun görülmemiştir. Hacı Zeynelabidin Tağıyev Şii, Memmedeli Bey Palavandov Sünni mekteplerine (300 manat) yıllık para yardımı ile ihtiyaç sahibi öğrencilere elbise ve eğitim vesaiti yardımında bulunmuşlardır. Tiflis Müslüman mektebi otuz seneden fazla faaliyetine devam etmiştir. Ayrıca 1901 yılında Müslüman mektebi, Ali Müslüman Mektebi'ne dönüştürülmüştür.¹⁴⁷

2. Azerbaycan'da Mektep ve Medreselerin özellikleri.

XIX. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına gelindiğinde eğitim sistemi, ağırlıklı olarak mektepler ve medreseler aracılığıyla yürütülmeye devam ediyordu. Bu dönemde, sayıları 500 ila 700 arasında değişen çok sayıda medrese ve mektep faaliyettedir. Genellikle her bir mescit veya eğitim kurumunda öğrenci sayısı 10 ile 100 arasında değişmekteydi. Eğitimi üstlenenler ise genellikle "molla" unvanını taşıyan din görevlileriydi. Medrese giderlerinin bir kısmı mescitler tarafından, diğer kısmı ise öğrencilerin aileleri tarafından karşılanmaktaydı. Çocuklar, temel eğitim yıllarında Arap alfabesini öğrenmekte ve Kur'an-ı Kerim'i okuma becerisi kazanmaktaydılar. İlerleyen yıllarda ise Farsça ve bazı okullarda tarih dersleri de müfredatın bir parçası haline gelmekteydi. Bu eğitim yapısı, dönemin sosyal ve dini değerleri doğrultusunda şekillendirilmiş ve çocukların temel dini bilgi ve ahlaki değerler kazanmaları amaçlanmıştır.¹⁴⁸

145 Ehmedov, *a.g.e.*, s. 152.

146 Ehmedov, *a.g.e.*, ss. 160-162.

147 Ehmedov, *a.g.e.*, s. 194.

148 Bünyatov-Yusufov, *a.g.e.*, s. 616.

1870 yılından itibaren Bakü’de Avrupa tarzında mektepler açılmıştır. Halk arasında bu okullara “*usul-i cedid*” denilmiştir.¹⁴⁹ Bu okullarda ana dilin yanında Farsça ve Rusça da okutulmuştur. Bundan dolayı bu mektepler ‘Russko-Tatariskaya şkola’ (Rus-Tatar mektebi) diye de isimlendirilmiştir. Ancak okulda yabancı ülkelerden özellikle Osmanlı Devleti’nden getirilen kitapların okutulması yasaklanmıştır. Ama buna rağmen bu okullarda haftada birkaç saat Türkçe ders verilmiş ve kısa zaman içerisinde bu okulların sayısı artmıştır. Örneğin 1890 yılında Bakü, Yelizavetpol (Gence) ve Şamahı şehirlerinde birçok Rus-Tatar mektebi faaliyet göstermiştir. Bu Rus-Tatar okullarının asıl amacı halk kitleleri arasında Rus dili ve medeniyetini yaymak olmuştur.¹⁵⁰

XIX. yüzyılın sonuna doğru ilköğretim okullarına öğretmen yetiştirmek için ‘Daru’l-muallim’ okulları açılmıştır. Bu okuldan mezun olanlar, ilköğretim okullarına tayin edilmiştir. Öğretmenler yaptıkları hizmet karşılığında halk içerisinde ‘Mirza’ olarak adlandırılmıştır. Mirzalar sadece öğretimle meşgul olmamış, aynı zamanda halkın sosyal ve kültürel bakımdan kalkınmasında da önemli rol oynamışlardır. XIX. yüzyılın sonlarında bu okullarda ticaretle ilgili bütün müesseselerde yazışmalar Farsça yapılmıştır. Bundan dolayı okullarda bu dilin öğretilmesi zorunludur. Okulda ders veren muallimlere ise burada çalışabilmeleri için mutlaka Gori Seminaryasını¹⁵¹ bitirmek şartı koşulmuştur. Bu okullar¹⁵² sırası ile Şuşa’da (1830), Nuha’da (1831), Bakü’de (1832), Gence’de (1833), Nahçıvan’da (1837) ve Şamahı’da (1838) açılmıştır.¹⁵³

Okulların dışında camilere bağlı medreseler ve dini okullar faaliyet göstermiştir. Bu dini okullara ana dilini ve Farsçayı bilen 16 yaşından büyük öğrenciler kabul edilmiştir. Medreselerde eğitim ücretsizdir. Okulların müfredatında Arapça, dini bilgiler, edebiyat, felsefe, mantık, psikoloji ve İslam tarihi gibi dersler bulunmaktadır. Eğitim 6-8 yıldan 10-15 yıla kadar olan farklı aşamalardaki medreselerde verilmiştir.¹⁵⁴

İlim ve kültür merkezi Bakü şehrinde hükümet 1850 yılında Müslüman çocuklar için ilk kez bir okul açılmıştır. Bu okula üç muallim tayin edilmiştir, Rusça öğretmenin maaşı devlet tarafından karşılanırken, geriye kalan iki Müslüman öğretmen geçimini kendileri karşılamıştır. Ancak halk, çok fazla eğitim ve öğretime sıcak bakmamıştır. XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan halkının maddi imkânı çok kısıtlıdır ve her veli kendi mesleğini çocuklarına öğretmiştir. Ancak ilerleyen zamanlarda petrol sanayisi daha çok gelişmesi ve şehrin büyümesi ile halkın refah durumu iyileşmiştir. Durum böyle olunca 1890

149 *İstoriya Azerbaydzhana. Uchebnik, İzd-vo BGU, Baku, 2016, s. 244.*

150 EK II.

151 1867 senesinde Azerbaycan’da öğretmen kadroların hazırlanması için Gori öğretmen okulu açılmıştır. 1879 senesinde bu okulun Azerbaycan şubesi faaliyete geçmiştir. Şubenin açılmasında en büyük desteği Müftü Hüseyin Efendi Gayıbov vermiştir.

152 EK III.

153 Bünyatov, *a.g.e.*, s. 643.

154 Bünyatov, *a.g.e.*, s. 644.

yılında Bakü'de okulların sayısı 40'ı öğrencilerin sayısı ise 10000'i aşmıştır.¹⁵⁵

3. İlk Rus Kız Okulunun Oluşumu

XIX. yüzyılın sonuna doğru Müslüman okulların yanında Hristiyan kızları için Marinski ve Kutsal Nina adında iki okul açılmıştır. Bu okullarda kızlara orta eğitim yanında çağdaş bilimler ve kültür dersleri verilmiştir. Azerbaycan'da yedi Marinski kız okulu vardır ve 1827 kız öğrencinin 37'si Azerbaycanlı kız olmuştur. Müslüman kızlar için açılan bu tarz okullardan biri Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından 1901 yılında açılmıştır. Okul programını Hasan Melikzade Zerdabi tarafından düzenlenmiştir. Çarlık Rusyası uzun yıllar bu okulun açılmasına izin vermemiştir. II. Nikola'nın tahta çıkmasından yararlanan H.Z. Tağıyev, tekrardan hükümete müracaat etmiş ve bu kez okulun açılması için gerekli adımı atmıştır. Okulun inşaatın hızlandırmak için kız okuluna Carice Aleksandra Feodrovna adını vermiştir. Okulun müdürü Zerdabinin eşi Hanife Hanım olmuştur. İlk sene okulun kontenjanı 50 öğrenci olarak belirlenmiş. Ama buna rağmen 58 öğrenci kabul edilmiştir. Azerbaycan uzak bölgelerinden gelen kız öğrenciler için yurtlar açılmıştır. Bu yurtlarda yatakhane, yemekhane ve revir odaları mevcuttur. Aleksandır Feodrov kız okulunu bitiren öğrenciler Azerbaycan'ın ilk öğretmen kadrosunu oluşturmuştur.¹⁵⁶

F. ÇARLIK RUSYASI'NIN AZERBAJCAN HANLIKLARINI İŞGAL ETMESİ

Çarlık Rusyası, Gürcülerin Kartlı-Kahet'i krallığını XIX. yüzyılın başlarında kendi hâkimiyeti altına almıştır. İnguşların da yaşadığı Draudjikaun şehrini elde ederek adını değiştirip Vladikafkas yapmıştır. Daha sonra Kafkas'ın tümüne sahip olmak için harekete geçmiştir. İlk başta Kafkasya'ya göçler hazırlamış ve Azerbaycan topraklarında Ermeni Devleti kurma teşebbüsünde bulunmuştur.¹⁵⁷

Gürcü Kralı II. Iraklı, Şah Kaçar ve Çarlık Rusyası'nın Çariçesi Katerina'nın ölümleri Azerbaycan hanlıklarının tehlikenin doruğunda olduğunun haberini vermiştir. Azerbaycan hanlıkları, komşuları olan büyük güçler karşısında birliklerini koruyamamıştır. Nitekim her biri rekabete girmiş gibi diğerinin aleyhine bu güçlerden yararlanarak üstün olmaya çalışmıştır. Çarlık Rusyası ise bunu fırsat bilerek hanlıkları elde etmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın başlarında Çar I.Petro için bu durum daha da avantajlı olmuştur. Nitekim Azerbaycan'da dini, sosyal ve siyasi birliğin olmaması Çarlık Rusyası için büyük bir fırsat sağlamıştır.¹⁵⁸

Osmanlı Devleti ve İran dâhili sorunları ile uğraştığından dolayı Azerbaycan hanlıkları güvencesiz durumda kalmıştır. Bu da Çarlık Rusyası'nın isteğini daha da artırmıştır. İlk olarak Gence Hanlığı'nı elde eden Çarlık Rusyası istila

155 Tağıyev F.A. *İstoriya Goroda Baku v Pervoy Polovine XIX Veka (1806-1859)*, ELM, Baku, 1999, s. 155.

156 Ehmedov, a.g.e., ss. 366-368.

157 Sevil Abbasoğlu İrevanlı, *Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgünler Batı Azerbaycan'da Rus ve Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015, s. 150.

158 İrevanlı, a.g.e., s. 152.

faaliyetlerini genişletmeye başlamıştır. Daha sonra Çarlık Rusyası, Kuba ve Derbent hanlıklarını ele geçirerek kendisine ilhak etmiştir. Kuba Hanı Bakü, Şirvan ve Derbent Hanları ile birleşerek federasyon kurmaya çalışmışsa da bu birliği koruyamamıştır. Çarlık Rusyası daha sonra zor bir mücadele sonucunda Bakü şehrini ele geçirmiştir. Birkaç defa Çarlık ordusuna mukavemet gösteren ve şehri savunmayı başaran müdafiler daha sonra katliam olmasından çekinerek teslim olmuşlardır. Böylece Çarlık Rusyası 1812 yılında İran hâkimiyetinde olan Lenkeran Hanlığını elde etmeyi de başarmıştır. Böylece Çarlık Rusyası İran Devleti'ne oldukça yaklaşmıştır. İki devlet arasında yapılan savaş İran Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanmış ve İran zorunlu olarak '*Gülistan Antlaşması*' (1813) imzalamak durumunda kalmıştır.¹⁵⁹

Azerbaycan'da Çarlık Rusyası'na karşı savaştan bir diğer hanlık da Karabağ Hanı olmuştur. Karabağ Hanı zor durumda kalınca Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştur. İstenilen yardımı almayınca İran'da Kaçar hanedanı olan Ağa Muhammed Han'a sığınarak yardım istemiştir. Daha sonra Ağa Muhammed Hanla birlikte Çarlık Rusyası'na karşı savaşmıştır. Bu savaş sonucunda yenilen Karabağ Hanı Çarlık Rusyası'na vergi vermek zorunda kalmıştır. Bir süre sonra Karabağ Hanı Çarlık Rusyası'ndan kurtulmak için yeniden İran'a sığınarak İran'ın yeni hükümdarı Fetali Han'dan¹⁶⁰ yardım istemiştir. Çarlık Rusyası bu haberi duyunca Karabağ Hanı'na suikast düzenleyerek evine baskın yapmışlardır. Katledilen aileden sadece Karabağ Hanı'nın oğlu sağ kalmıştır. Daha sonra tahta geçen Mehdi Kulu Han bu çekişmeden korktuğu için İran'a kaçmak zorunda kalmıştır. Böylece Çarlık Rusyası Karabağ'ı (1822) da elde ederek kendi topraklarına ilave etmişlerdir.¹⁶¹

Özet olarak şunu söyleyebiliriz ki, çaresiz ve güçsüz kalan Azerbaycan halkı Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetini kabul etmiştir. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı kendi hâkimiyeti altına alma sonucunda Azerbaycan, Osmanlı Devleti ve İran Devleti'ne yaklaşmış ve nispeten ittifak içinde olsa da '*Gülistan Antlaşması*' ile Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarını ilhak etmesini kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁶²

G. AZERBAJCAN'DA ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE “KAÇAK HAREKÂTLAR”

Bir taraftan halkın elinden alınan ticaretin Çarlık Rusyası ile iyi ilişkiler içinde olan Ermeni tüccarlarına verilmesi ve diğer taraftan hanların zorbalıkları Azerbaycan halkını maddi ve manevi sıkıntılara düşürmüştür. Bu haksızlığa karşı bir dur demek gerekmiştir. Çarlık Rusyası'nın yaptığı sömürgecilğe

¹⁵⁹ İrade Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011

¹⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İskender Bey Hacinski, *Qubalı Feteli Xanın Heyatı*, Azerbaycan Ssr Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1959.

¹⁶¹ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993, s. 19.

¹⁶² İrevanlı, a.g.e., s. 155.

karşı Azerbaycan Türklerinin ‘Kaçak Harekâtı’ olarak bilinen karşı durmaları gerçekleşmiştir. Bu harekât Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’da yaptığı zulümlere karşı çıkmış Müridizm harekâtının bir benzeri niteliğinde olmuştur. Çarlık idaresinin koyduğu ağır vergi ve baskı altında ezilen fakir Nebi¹⁶³’adı ile bilinen köylünün karşı çıkması ile başlayan bu harekât kısa bir sürede ülkenin her tarafına yayılmıştır. 1890’lı yıllarda başlayan bu harekât Kuzeyde yaşayan Azerbaycan’da milli direnişe sebep olmuştur. Ancak bu gelişmelerden hem Çarlık Rusyası hem de İran çok fazla rahatsız olmaya başlamıştır. Çarlık Rusyası ve İran ülkenin kontrolden çıkmasından korkarak iş birliği yapmış, isyanları bastırmaya çalışmıştır. İlk olarak isyandaki elebaşlarını ele geçirerek öldürmüşler, daha sonra taraftarları ya satın alarak ya da silah gücü ile ortadan kaldırmışlardır.¹⁶⁴

Bütün bunlar gerçekleşirken, kaçaklar Çar memurlarını öldürerek zengin kesimden aldıklarını fakir halka dağıtmış ve bu şahıslar halk tarafından korunarak kahraman ilan edilmişlerdir.¹⁶⁵

Kaçak Nebi¹⁶⁶ gibi Kaçak Kerem¹⁶⁷, Kaçak Süleyman¹⁶⁸, Kaçak Yusuf¹⁶⁹, Garay Söyün¹⁷⁰ ve Molla Nur¹⁷¹ gibi halk kahramanları her tarafta zorbalığa karşı koymuştur. Kaçak harekâtının ortaya çıkmasının en önemli sebeplerinden biri de halkın elinde bulunan topraklarının durumudur. Halk sahip olduğu toprağı satamamıştır veyahut elde ettiği mahsulü elinden alınmıştır, elde edilen mahsulden değil, para olarak vergi alınması ve bütün bunlar azmış gibi daha sonrasında toprak mülkiyeti tamamen devletin eline geçmiştir. Devletin tutumu acımasız olmuş, kentlilerin ülkenin yer altı kaynaklarından, orman ve sularından istifadesini menetmiştir.¹⁷²

Devlet yönetimindeki suistimaller toplumu ekonomik yönden etkilediği gibi ahlaki ve dini yönden de etkilemiştir. Toplumsal tabakalaşmadan hareketle kendisini her şeyin hak sahibi olarak gören yöneticiler zengin olmak için köylülere adaletsiz davranmıştır. Sahip oldukları mallarına daha çok mal katma hırsıyla ve daha çok zengin olmak sevdasıyla rüşvet almış, köylü kadın ve kızların namuslarına göz dikmişlerdir. Bütün bu olanlardan dolayı topraksız kalan ve ırzına geçen köylü haksızlığa karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁷³

163 *Türkiye Dışında Türk Edebiyatları Antolojisi I. Azerbaycan Türk Edebiyatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, ss. 385-390.

164 Caferoğlu Ahmet, “Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri, Azerbaycan Yurt Bilgisi”, S 11, İstanbul, 1932, s. 365

165 *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994, s. 604.

166 Ehliman Ahundov, *Kaçak Nebi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1961.

167 Rüstem Rüstemzade, *Yeddi Destan*, Azereşr, Bakü, 1989.

168 Rüstemzade Rüstem, a.g.e, Azereşr, Bakü, 1989.

169 Ağababa Avtandil-Memmedcanlı Nizami, *Ağababa Folklorundan Nümune*, Yazıcı, Bakü, 1994.

170 Rüstemzade Rüstem, *Koroğlu Neveleri*, Elesgeroğlu Neşriyatı, Gence 2006.

171 Mirze Ağalar, *Şirvan’a Bine Gelem*, Borçalı Neşriyat-Poligrafiya Müessesesi, Bakü, 2004.

172 Geniş bilgi için bak: Vefa Rızayeva, XIX Yüzyıl Sonu ve XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Toprak Mülkiyeti, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2000.

H. AZERBAJCAN'DA SÜNNİ-Şİİ SORUNU

İlk olarak Azerbaycan'da dini durumun gelişiminde ayrılık ya da düalizm sorunu göze çarpmaktadır. Yüzyıllar boyunca yerel Müslümanların bir kısmı Sünni diğer kısmı Şii olmuştur. Tarihsel olarak bakıldığında bu iki mezhep sürekli birbiriyle çekişme halindedir. XVI-XVIII. yüzyılda Azerbaycan bölgesinde de bahsettiğimiz Sünni-Şii çekişmeleri gerçekleşmiştir. Bu savaşlar Müslümanların zihninde ayrımcı bir iz bırakmıştır. XIX. yüzyılın başına kadar ülkedeki Müslümanların %66'sı ehli-sünnet mezhebindedir. Fakat Çarlık Rusyası'nın Osmanlı Devleti ile savaşması sonucu XIX. yüzyılda Kafkasya'da 1,8 ila 3 milyon ehli-sünnet helak olmuş ya da Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Neticede Azerbaycan'ın dini yapısı Şiiler lehine değişmiş ve 1916 yılında yerel Müslümanların %62'si Şii, geri kalanı ehli-sünnet olmuştur.¹⁷⁴

Yukarıda bahsettiğimiz üzere XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen Azerbaycan topraklarının ikiye ayrılması sonucu ülkenin hemen hemen bütün entelektüel ve siyasi seçkinleri Azerbaycan'ın siyasi ve dini birliği için mücadeleye başlamıştır. Fakat XX. yüzyılın başında Azerbaycan seçkinleri Sünni ve Şii olarak mezhep ayrılığına düşmüşlerdir. Şimdi ise Pan-İslamcılık (İslam bayrağı altında birleşmek için kurulan ideoloji) ve Pan-Türkizm (etnik yapıya göre birleşme ideolojisi) ideolojisine göre ayrılmıştır. Bu iki faktör geçmişten günümüze Azerbaycan'ın zihin yapısının oluşumunda belirleyici unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁵

İran topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri Farslarla hep bir arada yaşamıştır. Aynı coğrafyada yaşamaları neticesinde zaman zaman çekişmeler de olmuştur. Bunun yanı sıra birbiriyle etkileşim içinde de olmuşlardır. Örneğin bu tarihi süreçte mezkûr topraklarda Türklerde Batır, Farslarda Bahador gibi halk kahramanları zorbalığa ve haksızlığa karşı mücadele etmişlerdir. Çarlık Rusyası başta Babek olmak üzere böyle halk kahramanlarını, propaganda yaparak İslam'a ve halka karşı savaş açmış gibi göstermeye çalışmıştır.¹⁷⁶

Azerbaycan'daki Sünni-Şii sorunu, tarihsel, toplumsal ve siyasi boyutlarıyla değerlendirildiğinde, bölgenin etnik, dini ve kültürel çeşitliliğinden kaynaklanan karmaşık bir yapı olarak öne çıkmaktadır. Bu sorun, Safevi Devleti'nin 16. yüzyılda Şiiliği resmi devlet dini olarak kabul etmesiyle belirginleşmiş ve çeşitli siyasal dönüşümlerin etkisi altında bugüne kadar süregelmiştir. Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları arasındaki rekabet ise Azerbaycan'daki Sünni-Şii ayrımını derinleştirerek, toplumun sosyal yapısında kalıcı etkiler bırakmıştır.

Azerbaycan'da dini kimlikler yeniden önem kazanmaya başladıktan sonra Sünni-Şii farklılıkları da daha belirgin hale gelmiştir. Ülke nüfusunun büyük kısmını Şiiler oluştururken, Sünni nüfus daha çok Dağıstan sınırında

¹⁷⁴ Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1991, s. 99.

¹⁷⁵ Resulzade, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁷⁶ Resulzade, *a.g.e.*, s. 101.

ve Bakü'nün bazı bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bu ayrımlar, Azerbaycan'ın iç siyasi dengelerinde ve sosyal yapısında etkili olmasının yanı sıra, bölgesel güç dinamiklerinde de rol oynamaktadır. Osmanlı ve İran'ın Azerbaycan üzerindeki etkileri, bu konuda belirgin hale gelmiştir; Osmanlı Sünni gruplara, İran ise Şii topluluklarla yakın ilişkiler kurma ve geliştirme eğiliminde olmuştur. Azerbaycan'da bu görüşün, Sünni-Şii ayrımının toplumsal bir çatışmaya dönüşmesini engellemek amacıyla din adamları ve önde gelenler halk arasında hoşgörü temelli bir düşünce oluşturulması için çalışmışlardır. Ancak bu ayrımın, hem iç politikada hem de komşu ülkelerle ilişkilerde bir etki alanı oluşturduğu görülmektedir. Sonuç olarak, Azerbaycan'da Sünni-Şii sorunu, hem tarihsel arka planı hem de güncel politikalar çerçevesinde ele alınması gereken çok boyutlu bir mesele olarak karşımıza her zaman çıkmıştır.

Azerbaycan, XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın yayılmacı politikaları ve bölgesel mücadelelerin etkisi altında önemli değişimler yaşamıştır. I. Petro döneminden başlayarak Çarlık Rusyası, Kafkasya'da ve özellikle Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak istemiştir. Bu dönemde Rusya, Azerbaycan'ın hammadde kaynaklarını (ipek, pamuk, yün vb.) kendi sanayisinin ihtiyaçları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır. Azerbaycan'da Ermeni ve Rus göçlerinin teşvik edilmesiyle bölgenin demografik yapısı da değiştirilmiştir. Bu dönemde Rusya ve İran arasında gerçekleşen savaşlar Azerbaycan'ı parçalamış; 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan, Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu antlaşmalar sonucu, Kuzey Azerbaycan Çarlık Rusyası'na, Güney Azerbaycan ise İran'a bırakılmıştır. Bölgenin coğrafi yapısı, doğal kaynakları ve stratejik konumu (İpek Yolu güzergâhında olması) nedeniyle hem ekonomik hem de politik anlamda büyük önem taşımıştır.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın ekonomisi tarıma ve yerel el sanatlarına dayanıyordu. Halk, özellikle halıcılık, ipekçilik ve balıkçılık gibi zanaatlarla uğraşıyordu. Sanayileşmeyle birlikte Bakü'nün petrole dayalı sanayisi hızla gelişti. 1860'lardan itibaren petrol çıkarmada yaşanan artış, Bakü'yü bir endüstri merkezi haline getirmiştir. Çarlık Rusyası, Azerbaycan'daki petrol sahalarının denetimini sağlamak amacıyla toprakları Rus ve Ermeni zenginlerine tahsis etmiştir. Bu durum, Azerbaycan'ın ekonomik yapısını dönüştürmüş ve bölgenin dünya pazarlarına açılmasını sağlamıştır.

Azerbaycan toprakları, tarih boyunca çok kültürlü ve çok dinli bir yapıya sahip olmuştur. Putperestlik, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve İslam gibi dinlerin etkisi altında kalmış; bu inanç sistemleri toplumsal yaşamı şekillendirmiştir. İslamiyet, VII. yüzyıldan itibaren bölgeye yayılmış ve zamanla hâkim dini kimlik haline gelmiştir. Aynı zamanda Yahudi, Hristiyan ve Zerdüşst cemaatleri de varlıklarını devam ettirmiştir. XIX. yüzyılda Azerbaycan, hem Rusya'nın bölgedeki stratejik politikaları hem de İran ile olan sınır çatışmaları nedeniyle

siyasi, ekonomik ve kültürel bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönem boyunca Azerbaycan, doğal kaynakları ve jeopolitik konumu nedeniyle Rusya ve İran'ın etkisi altında kalmış, sosyal ve dini yapısında çok katmanlı bir değişim süreci yaşamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'IN OSMANLI DEVLETİ VE İRAN İLE DİNİ İLİŞKİLERİ

Büyük Hun İmparatorluğu ve diğer Türk kavimlerinin Azerbaycan topraklarına yerleşmesiyle başlayan süreçte, Azerbaycan toprakları Selçuklu döneminde bir Türk ülkesi olarak tanınmış; Akkoyunlu ve Karakoyunlu gibi Türk devletleri burada hüküm sürmüştür. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında tarih boyunca kültürel ve ticari ilişkiler kurulmuştur. Çaldıran Savaşı'nda (1514) Osmanlı, Safeviler karşısında zafer kazanarak Güney Azerbaycan'ın bir kısmını kontrol altına almıştır. Ancak bu hâkimiyet uzun sürmemiş, Tebriz ve çevresi İran'a geri geçmiştir. Osmanlı ve İran arasında süren çekişme, 1578-1588 Osmanlı-İran savaşları ile devam etmiş; Ferhat Paşa yönetimindeki Osmanlı ordusu, Hazar Denizi'ne kadar geniş bir bölgeyi ele geçirmiştir. Sonrasında İngiliz destekli Şah Abbas'ın karşı saldırıları sonucu Osmanlı'nın Azerbaycan'daki hâkimiyeti zayıflamış ve Tebriz tekrar İran'ın eline geçmiştir. Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemesiyle Osmanlı, Kafkasya halklarını Rusya'ya karşı desteklemişse de sınırlı başarı elde edebilmiştir.

Nadir Şah'ın hâkimiyetiyle Caferilik esasına dayalı yeni bir mezhep oluşturulmuş ve Osmanlı ile bir mezhep birliği sağlanmaya çalışılmış, ancak Osmanlı bu teklifi reddetmiştir. Nadir Şah'ın ölümüyle Azerbaycan'da çeşitli hanlıklar bağımsızlığını ilan etmiş; Çarlık Rusyası ve İran, bu hanlıklar üzerinde nüfuz kurmaya çalışmıştır. XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti, Şii propagandasına karşı bir dizi tedbir olarak Sünni-Şii ilişkilerini düzenlemeye çalışmış; kutsal mekânların onarımı ve Şii ulemanın maaşa bağlanması gibi hamlelerle Osmanlı'ya bağlılığı arttırmayı hedeflemiştir. Safevi ve Kaçar dönemlerinde, Azerbaycan Türkleri Farsça konuşmaya zorlanmış ve İran'ın bölgedeki asimilasyon politikaları artmıştır. Osmanlı, Azerbaycan hanlıklarına destek sağlamış; hanlıklar ise Osmanlı'ya bağlı kalmakla birlikte zaman zaman Rusya'ya da meyledebilmiştir. Bu dönemde Osmanlı, bölgedeki etkisini artırmak için askeri ve diplomatik girişimlerde bulunmuştur.

XIX. yüzyıla kadar İran'ın uluslararası ilişkileri sınırlı kalmış, devlet yerel ölçekte yönetilmiştir. İran, Avrupa ile bağlantılarını Osmanlı Devleti

aracılığıyla gelen tüccar ve seyyahlardan sağlamıştır. Kafkasya, İran için stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu dönemde İran, üç ana cephede savaşlar yaşamıştır: Çarlık Rusyası ile Kafkasya için (1804-1813, 1826-1828), Osmanlı Devleti ile Erzurum Antlaşması'yla sonuçlanan savaş (1821-1823) ve İngiltere ile Hindistan sınırında (1856-1857) gerçekleşen savaşlar. Genel olarak, XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçişte İran, Çarlık Rusyası ile İngiltere arasında bir savaş alanı haline gelmiştir. İran'ın bu savaşları kaybetmesinin temel nedenleri, düzenli bir orduya sahip olmaması ve yönetim sisteminde şahın yanı sıra birkaç vezirin etkisinin bulunmasıdır. Ayrıca, devlette siyasi bilgi ve deneyime sahip bir kişinin eksikliği de önemli bir faktördür.

İran'ın Çarlık Rusyası ile imzaladığı Gülistan Antlaşması'nın dört maddesi ve Türkmençay Antlaşması'nın yedi maddesi, Abbas Mirza'nın veliht olarak desteklenmesini öngörmüştür. Bu antlaşmalar gereği Çarlık Rusyası, İran'daki gelişmelere müdahale etme yetkisine sahip olmuş, ticari kurumlar kurarak İran'ın ham maddelerini kendi ülkesine kolayca taşımıştır. Gribayedov, Çarlık Rusyası'nın İran'daki bir memuru olarak bilinmektedir ve bilinmeyen kişiler tarafından öldürülmüştür. Bu olay sonrasında Çarlık Rusyası, İran'a tepki göstermemiştir. Bunun sebepleri arasında, Çarlık'ın İran'ı kendi kontrolü altında gördüğü ve savaş açmayı gereksiz bulması; ayrıca Osmanlı Devleti ve Balkanlarla savaş halinde olması nedeniyle yeni bir cephe açma ihtiyacı hissetmemesi yer almaktadır. Gribayedov'un Dekabrist bir gruba üye olması, onu merkezden uzaklaştırmak amacıyla İran'a gönderilmesi de Çarlık'ın tepkisiz kalmasının bir diğer nedeni olmuştur.

Çarlık Rusyası, İran'ın Tebriz ve Tahran pazarlarını kontrol altında tutarak tüm ticareti kendi elinde bulundurmıştır. Ayrıca, Azerbaycan'ın kuzey kesimini ele geçirerek İran ile komşu olmuş ve Hazar Denizi aracılığıyla İran'ın deniz ticaret yollarına müdahale etmiştir. Avrupa ve diğer ülkelerden gelen tüccarların İran'a ulaşmasını engellemiş, bu yolla İran'daki ham maddeleri kendi ülkesine taşımıştır. Karşılığında İran'a elde ettiği ürünleri satmıştır. XIX. yüzyılın 1850'li yıllarından itibaren, Çarlık Rusyası İran'ın ticaret yollarını tamamen ele geçirmiştir. Bu yollar arasında Batum-Tiflis-İrevan-Tebriz-Tehran, Bakü-Enzeli-Reşt-Tehran ve Krasnusk-Aşkabad-Meşed güzergâhları bulunmaktadır.

A. TARİHSEL SÜREÇTE AZERBAJCAN'IN OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ

Büyük Hun İmparatorluğu Kafkaslar'dan Macaristan'a kadar olan geniş bir bölgede hükümdarlık kurmuştur. Büyük Hunlar Azerbaycan topraklarına da gelmişlerdir. M.S. 395-96 yıllarında Hazar Türkleri, Göktürkler ve bazı Türk kavimleri Azerbaycan topraklarına gelerek buraya yerleşmişlerdir. Böylece Azerbaycan toprakları Selçuklu zamanında Türk ülkesi olarak bilinmiştir.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Zeki Velidi Dogan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, ss. 45-48.

Tarihsel süreçte Azerbaycan toprakları Moğol ve Timuruların hâkimiyetine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda bu topraklarda Akkoyunlu ve Karakoyunlu adlı devletler de kurulmuştur. Böylelikle uzun müddet Azerbaycan topraklarında Türk Hükümdarlar hükümdarlık etmiştir. Tarih boyunca Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında kültürel ve ticari ilişkiler gerçekleşmiştir. Ancak bu devletlerin ayrılmasında Şeyh Cüneyid'in Şiilik mezhebini benimseyerek Doğu Anadolu'da gerçekleştirdiği savaşlar etkili olmuştur. Zira bu acımasız Türk kardeş kavgası Şah İsmail'in kurmuş olduğu Safevi Devleti ile daha da farklı boyut kazanmıştır. Sultan Selimle Şah İsmail arasında gerçekleşen Çaldıran (1514) savaşında Safevi yenilgiye uğramıştır. Savaşın sonra Güney Azerbaycan Türklerinin birçoğu Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir. Ancak bu durum çok uzun sürmemiştir. Tebriz yeniden İranlıların eline geçmiş ve Şii propagandası yayılarak Sünni Türkler arasında huzursuzluk çıkmıştır ve bu durum devleti savaşa sürüklemiştir. Bunun üzerine 1578-1588 yılları arasında Osmanlı Devleti ve İran savaşları başlamıştır. Ferhad Paşa'nın önderliğinde Osmanlı Devleti İran Devleti'ni yenerek Tebriz de dâhil olmakla Hazar denizine kadar olan geniş bir bölgeye sahip olmuştur.¹⁷⁸

Osmanlı Devleti böylece Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerini bir bayrak altında birleştirmiştir. Fakat bu birlik ve beraberlik uzun sürmemiştir. İngiliz subaylarının yardımı ile Şah Abbas, bu toprakları geri almayı başarmıştır. Osmanlı Devleti'nin eski gücünü yitirmesi üzerine 1626 yılında İranlılar Tebriz ve Revanı da ele geçirmişlerdir. Uzun süren bu savaşlarda mağdur olan ve yıpranan Azerbaycan Türkleri olmuştur. Osmanlı Devleti her ne kadar dirense de Azerbaycan toprakları üzerinde yeniden kara bulutlar görünmeye başlamıştır. Bu dönemde Çarlık Rusyası, İdil (Volga) havzasına yerleşmiş ve Astrahan'ı alarak Azerbaycan'a daha da yakınlaşmıştır.¹⁷⁹

Çarlık Rusyası, Hazar Denizi'ne sahip olmakla İdil (Volga) üzerinde donanma kurarak bütün Kafkasya'ya sahip olmak niyetindeydi. Osmanlı Devleti her ne kadar Kafkasya halkının uyarısı üzerine Çarlık Rusyası'na karşı gelmişse de bir başarı elde edememiştir. Ancak Çarlık Rusyası'nın daha fazla toprak ele geçirmesinin önüne geçilmiştir. Osmanlı Devleti 1724 yılında Petro ile anlaşma yaparak Şirvan'ın kuzeyine sahip olmuştur. Osmanlı Devleti gerek savaşlar yaparak gerekse de kültürel yollarla ilişkileri devam ettirmeyi başarmıştır. Diğer taraftan Nadir Şah'ın hâkimiyeti döneminde Azerbaycan'ın güney kısmındaki toprakları İran'a tabi olmuştur.¹⁸⁰

Ulema tarafından tahta çıkarılan Nadir Şah Avşar Hanedanı'nın kurucusu olmuştur. Nadir Şah kendi döneminde Şiiliği Safevi döneminden farklı olarak

178 Bekir Küttükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasibetleri 1578-1590*, İstanbul, 1962, ss. 7-12.

179 Mehmet Saray, *Rus İşgalinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 149.

180 Geniş bilgi için bkz. Bekir Küttükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasibetleri 1578-1590*, İstanbul, Edebiyat Fak Matbaası, İstanbul, 1962.

oluşturmuştur. O, Safevilerin benimsediği şekilde değil asıl şekliyle -Caferiyye mezhebinin esaslarına göre- şekillendirmiştir. Bu mezhebin Sünni mezhebine yakın olduğunu ispat etme yollarına başvurmuştur. Osmanlı Devleti'ne elçiler göndererek Cafer-i Sadık mezhebinin beşinci Sünni mezhep olmasını kabul ettirmeye çalışmıştır. Bu yollardan da sonuç alamayınca 1743 yılında dönemin İslam âlimlerini Necef'te toplamıştır. Bu ulema sınıfı Sünni-Şii arasında olan ihtilafı konuları tespit edip gidermişler ve iki mezhep arasında dostluk, birlik ve beraberliği tesis etmişlerdir. Bu ulema ise üç guruptan oluşmuştur: Afgan, Maverâünnehr ve Şii uleması. Ulemanın istişaresi neticesinde Şiilerin sahabeye uygunsuz sözler söylemesinden imtina edilmesi, hoş görülmemeyen muta nikâhının yapılmaması ve itikat olarak da Eşari görüşlerinin benimsenilmesi noktasında ortak bir karar alınmıştır. Bu görüşler ve tartışmalar Nadir Şah'ın da görüşlerinin yer aldığı bir tutanakta imzalanmıştır. Daha sonra bu toplantıda olan tüm ulemanın da imzası alınmış ve toplantı reisi Ebu'l-Berekat Abdullah Efendi tarafından da bu tutanak tasdik edilmiştir.¹⁸¹

Osmanlı Devleti'ne takdim edilen bu önerge (beşinci mezhep olma talebi) İslami hükümlere aykırı olduğu için öngörülmemiş ve reddedilmiştir. Nadir Şah'ın bu mücadelesi neticesiz kalınca anlaşma yoluna gitmiştir. 1746 yılında Osmanlı Devleti ile Nadir Şah Kasr-ı Şirin Antlaşması yapmıştır. Bu antlaşma sonucunda iki devlet arasındaki dini ve siyasi münasebetler düzelmiştir. Nadir Şah hâkimiyeti süresince verdiği hükümlere sadık kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu durumu göz önünde bulundurarak Nadir Şah'ın ölümünden sonra ortaya çıkmış iç karışıklığı fırsata çevirme yoluna gitmemiştir.¹⁸²

Nadir Şah'tan sonra, 1779 yılında devleti ele geçiren Kaçarlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Türk aşireti olan Kaçar Hanedanı'nın başına Ağa Muhammed Han gelmiştir. Kaçarlar döneminde devlet, Osmanlı Devleti gibi Çarlık Rusyası ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁸³

Muhammed Şah döneminde İran'ın Bağdat bölgesinde sorunlar çıkmaya başlamıştır. Bu sorunların hal olması için Çarlık Rusyası ve İngiltere'nin ileri sürdüğü araçlarla çözüm yoluna gidilmiştir. İran bunlara rağmen Arapların bulunduğu Irak bölgesinde Şiiler arasında propaganda yapmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti buna karşı çıkarak İran Devleti'ne karşı sert tedbirler almaya başlamıştır.¹⁸⁴

İran Devleti'ne karşı 1844 yılında Bahailik harekâtı patlak vermiştir. Fakat bu harekât devlet tarafından sert bir şekilde önlenmiştir. Bahaîliğin kurucusu olan Mirza Hüseyin yapmış olduğu faaliyetten dolayı Bağdat'a sürgün

181 Abdurrahman Ateş, "Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri", SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2001, ss. 85-88.

182 M. Saffet Sarıkaya, "Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri, Türk Kültürü Araştırmalar Dergisi", S. 363, Ankara, 2011, ss. 406-422.

183 Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Ateş, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri Ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Afyon, 2006, ss. 53-64.

184 Mehmet Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990, s. 69.

edilmiştir. Ancak orada da bu faaliyeti devam ettirdiği için İran Osmanlı Devleti ile anlaşma yaparak Mirza Hüseyin Edirne'ye daha sonra da Akka'ya sürgün ettirmiştir. Bu baskıdan Mirza Hüseyin'in kardeşi de nasibini almıştır. Kardeşi Subh-i Ezel Mirza Yahya da anlaşma sonucunda Kıbrıs'a sürgün edilmiştir.¹⁸⁵

İran'da 1870 yılında vuku bulmuş veba salgını ve kıtlık ülke çapında pek çok insanın ölümüne sebep olmuştur. Bu hastalığa tutulanlardan biri de İran şahı Nusreddin olmuştur. Şah bu hastalıktan kurtulduktan sonra Şiiiler için kutsal sayılan yerler Necef ve Kerbela'daki imamların kabirlerini ziyaret edeceğini niyet etmiştir. Sağlığına yeniden kavuşan Şah, verdiği vaadi yerine getirmek istemiştir. Fakat ziyaret etmesi gereken kutsal yerler Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında olduğundan izin alması gerekmiştir. Necef ve Kerbela'da Şii nüfusun artmasını istemeyen Osmanlı Devleti bu duruma ilk başta izin vermemiştir. Daha sonra Şah'ın ısrarlı ricası üzerine ve İngilizlerin de araya girmesiyle Osmanlı Devleti ziyaret için izin vermiştir. Şah Nusreddin'e özel olarak bir elçilik heyeti tayin edilmiş ve İstanbul'a gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu nezaketinden memnun kalan İran Şahı Nusreddin İstanbul'daki İran sefirine mektup yazmıştır. Mektupta kendi memnuniyetini şöyle dile getirmiştir: *“İmamların kabirlerini ziyaret için, Osmanlı Devleti'nin bize ziyaret etmiş oldukları muvafakatden dolayı o kadar memnunuz ki bu tarif edilemez. Devlet ricalinin bize bu ziyarette gereken müsaadeyi sağladıklarından dolayı da son derece memnunuz. Bu iyilikle bizden öncekilerin yapmış oldukları manasız taassubu da yok etmiş oldular. Osmanlı Devleti'nin bu tavrı bütün İran milletinin kalbini kendilerine ve dostlarına bağladı”*. Şah Nusreddin'in isteği üzerine bu mektubu İran sefiri Osmanlı Devleti sadrazamının huzurunda okumuştur.¹⁸⁶

İran Şahı Nusreddin tüm hazırlıkları tamamladıktan sonra kalabalık bir Şii uleması, askeri ve sivil erkânla Tahran şehrinden harekete başlamıştır. 2 ay 22 gün süren bu izin süresinde Şah, Necef ve Kerbela'yı ziyaret etmiştir. Daha sonra 1873 yılında Şah, Avrupa dönüşünde İstanbul'a da uğramıştır.¹⁸⁷ Osmanlı Devleti ile İran arasında, Nusreddin Şah'ın Bağdat ve İstanbul'u ziyaret etmesinden elde edilen dostluk bir müddet sonra bozulmaya başlamıştır.¹⁸⁸ Bunun ilk sebebi “93 Harbi” olarak adlandırılan 1877-1878 Rus-Türk savaşı öncesinde Çarlığın yaptığı propagandalardır. Nitekim Ruslar yıllar boyu Ermeni taifesini kışkırtmıştır. Diğer taraftan Nakşibendi tarikatının başında bulunan şeyhlerin de Osmanlı Devleti ile İran arasındaki dostane münasebetlerin bozulmasında etkili olduğu iddia edilmektedir. Bütün bu olaylar ise iki taraf arasında düşmanca hareketlerin gelişmesine neden olmuştur.¹⁸⁹

185 Muhsin Abdulhamid, *İslam'a Yönelen Yıkıcı Hareketler*, terç: M.S. Yeprem, H. Güleç, Ankara, 1984, ss. 166-170

186 Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s.70.

187 Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, Kitap yayınevi, İstanbul, 2014, s. 130.

188 Nurettin Gemici-Hikmet Tokar, *Hatıra-i Atıf*, TBMM basımevi, İstanbul, 2016, ss. 115-116.

189 Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s.72.

XIX. yüzyılın sonlarında Sultan Abdulhamid'in başlatmış olduğu İslam birliğini sağlamak ve bütünlüğü koruma amaçlı Pan-İslamist faaliyetler başlamıştır. Fakat bu faaliyet İran tarafından ve o devirde Cemaleddin Afgani'nin faaliyetlerinden duyulan endişeden dolayı Sünnilerin emri altına girme olarak nitelendirilmiştir.¹⁹⁰ Bunun üzerine Irak'ta Şii propaganda faaliyetleri genişlediği için Osmanlı Devleti, ulamanın tavsiyesi doğrultusunda harekete geçmiştir. Osmanlı Devleti'nde dönemin ileri gelen âlimlerinden olan hükümet erkânı ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa'nın da görüşleri esas alınmıştır. O tedbirler şunlardır:

1. Sünni ve Şiiiler tarafından ziyaret edilen Kubbe-i Ehl-i beyt olarak bilinen mezarların tamirini Osmanlı Devleti üstlenerek altın ve gümüşlerle süsleyerek yaptırmıştır. Yapılan bu çalışma ile Şii propagandası önlenerek devletin onlara sahip çıktığı mesajı verilmiştir.
2. Ehl-i beyt sevgisinde Resulullah (s.a.v) sevgisini perdeleyecek şekilde aşırıya gidilmesi ve Sünnilerin inançlarının kötülenmesine sebebiyet verecek kitapların ve neşriyatın yasaklanması yoluna gidilmiştir. Bu yaklaşım cahil insanların arasında yaygın olduğu için Şii propagandasına karşı tedbir amaçlıdır.
3. Nüfuzlu Şii ailelerin çocukları devlet tarafından alınmıştır. Basra, Bağdat ve Musul'dan alınan bu çocuklar Sünni akaid üzere eğitime tabi tutulmuştur. Sünni birer âlim olarak yetiştirilen bu çocuklar daha sonra kendi kasaba ve köylerine din görevlisi olarak gönderilmiştir. Yapılan bu proje oldukça büyük faydalar sağlamıştır.
4. Şii müçtehit âlimlerin hilafet kanalıyla kalplerinin kazanılması yoluna gidilmiştir. İran şahından daha etkili olan müçtehitlere Halife tarafından özel gayret gösterilerek maaş da bağlanmıştır.
5. Tedbirlerden sonuncusu da maarif alanının genişletilmesidir. Şehir merkezlerinden en küçük yerleşim yerlerine kadar okulların açılmasına özen gösterilmiştir. Böylece eğitim yolu ile insanların kalplerini Halifeye ve Osmanlı Devleti'ne ısındırılmışlardır. Bu okullara öğretmenlerin gönderilmesi kararı alınmış ve civarda faaliyet gösteren medrese, tekke ve tarikat şeyhlerinin faaliyetleri için gerekli maddi imkânı sağlama çalışmaları yapılmıştır.¹⁹¹

Diğer taraftan Safevi Hanedanı döneminde Azerbaycan'da Sünni kesimi yok etmeye çalışmışlardır. I. Şah Abbas (1587-1628) döneminden başlayarak İranlılaştırma olayları had safhaya çıkmıştır. Türk hanedanlık liderleri ya öldürülmüş ya da Azerbaycan topraklarından kovulmuştur. Onların çoğu da

190 Ayrıntılı bilgi için bkz. Enamullah Ahmedî, Cemaleddin Afganinin düşünce Dünyası basılmamış yüksek lisanas tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012; Muhsin Abdulhamit, *Cemaleddin Afgani Hayat ve Etrafındaki Şüpheler*, ter: İ. Sarıms, Ankara, 1991; DİA, Hayreddin Karaman, Efgani Cemaleddin, ss. 456-466.

191 Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiliğin Rolü*, s. 80.

Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Farsça devlet dili olduğu için Azerbaycan halkı Farsça konuşmaya zorlanmıştır. XVIII. Yüzyılın sonlarında din adamları, okullar ve üst düzey tüccarlar Farsça konuşmuşlardır. Fakat Azerbaycan'ın göçebe halkının az olduğu kuzey kısımları Sünni olarak kalmıştır.¹⁹²

Nadir Şah'tan sonra Azerbaycan topraklarında müstakil hanlıklar hüküm sürmüştür. Hanlıklar bu dönemde kendi aralarında sorunlar yaşamış ve komşuları olan Çarlık Rusyası ve İran'dan gelen tehdit ve baskılara maruz kalmıştır. Gürcü Kralı da Osmanlı Devleti'nin bu topraklardaki hâkimiyetinin azalmasını fırsat bilerek Gence ve Revan hanlıklarını ele geçirmeye çalışmıştır. Hanlıklar bu yaşananlardan dolayı Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştur. Buna karşılık olarak Osmanlı Devleti fermanlar yazarak ve hediyeler göndererek hanları birlik olmaya çağırmıştır. Bazen de hanlara nişanlar vererek morallerinin düzelmesi sağlanmıştır. Diğer bir taraftan da askeri yardımda bulunarak Gürcü Kralı'nı kendi tarafına çekmek için çaba sarf etmiştir. Her ne kadar Azerbaycan Hanlıkları zaman zaman Çarlık Rusyası'na meyletseler de çoğunluk olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmışlardır.¹⁹³

1. Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti İle Dini İlişkilerinde Tasavvufun Yeri

Önceki bölümden hatırlayacağımız üzere Azerbaycan halkı İslam'la Miladi 639 yılında tanışmıştır. İslam orduları Azerbaycan gelerek, Arap kaynaklarında geçen 'Kadim Türk Yurtları'na sulh teklif etmişlerdir. Bizans ve Sasanilerin baskısı altında yaşayan halk İslamiyeti kabul etmiştir.¹⁹⁴ Asırlar boyunca Azerbaycan topraklarına birçok İslam âlimleri ve seyyahlar ziyarete gelmiştir. Bu seyyahlardan biri de Veysel Karani olmuştur. Adı geçen zatın İslam dünyasının çeşitli yerlerinde türbesi vardır. Bu türbelerden birisi de Azerbaycan'ın Ağdaş şehri yakınlarındadır. Fakat Karani'nin vefat yerinin Azerbaycan olması ile ilgili sarih bir bilgi elimizde mevcut değildir. Ancak Ahmed bin Hanbel, Kitabü'z-Zühd adlı eserinde Karani'nin Kafkasya'dan dönüşü sırasında bu topraklarda vefat ettiğini zikretmiştir.¹⁹⁵

Tasavvuf tarihinin öncülerinden olan Veysel Karani, İslam dünyası, medeniyeti, kültürü ve toprakları ile sık alakası olan bir kişi olmuştur.¹⁹⁶ Buradan yola çıkarak Azerbaycan'ın tasavvufu ile olan derin bağından bahsetmemiz gerekir ki Tarihi geçmişi olan bu bağlar Türk-Azerbaycan tasavvuf tarihi açısından bizlere önemli bilgiler vermiştir.

Azerbaycan edebiyatının aynı zamanda Türk edebiyatının da ana kaynaklarında olan Kitab-ı Dede Korkut'ta kara yünden elbise giyen sufilerle Şirvan bölgelerinde karşılaşırız. Bu kitaptan hareketle dahi olsa Osmanlı Devleti

192 Sergey A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1967, s. 142.

193 Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 151.

194 Ali İpek, İlk İslam Döneminde Azerbaycan, İstanbul, Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999,

195 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-Zühd*, çev: Mehmet Emin İhsanoğlu, İz Yayıncılık, 2015, 2024 nolu hadis, C. II, s. 480.

196 Mehmet Rıhtım, "IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler", *Avrasya Etüdleri*, S 35, Ankara, 2009, s. 33.

ile Azerbaycan'ın dini ilişkilerine bakmak mümkündür.¹⁹⁷ Azerbaycan'da gerçek anlamıyla tasavvuf temsilcileri X. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Suhreverdi etkisiyle ortaya çıkan Halvetiye, Zahidiye ve Safaviye tarikatları faaliyetler göstermiştir. Bu bağlamda Azerbaycan edebiyat ve tasavvuf açısından dönemin önemli medeniyet merkezlerinden biri olmuştur. Böylece Nesimî, Nizâmî, Fuzûlî, Hatâyî, Yusuf Hemedânî, Bakuvî ve Mîr Nigârî gibi mutasavvıflar bu topraklarda yaşamışlardır. İlk sufilerden biri olarak bilinen Ebu Bekir Şami Azerbaycan'ın Deveçi ilinin Uğah köyünde yaşamıştır. Halk onu Baba Sultan olarak tanımıştır. Aynı yüzyılda yaşamış bir diğer sufi, Urmiyalı olarak bilinen Hüseyin bin Ebu Bekir Yezdinyar olmuştur. Bu sufi birçok ilmi bilen ve tasavvuf ekolünde kendine has bir anlayışı olan önemli bir zattır.¹⁹⁸ Azerbaycan'ın Kusar bölgesinde yaşamış ve faaliyet göstermiş bir diğer tasavvuf erbabı ise İbrahim bin Ahmed bin Muvelled es-Sufi er-Rukki olmuştur. X. Yüzyılda yaşamış bu sufi Camii'nin de söz ettiği gibi dördüncü tabakadandır ve 953 yılında Azerbaycan topraklarında vefat etmiştir.¹⁹⁹

XI. yüzyılda kurulan ilk tekke Azerbaycan'ın 127 km uzaklığında, Pir Saat çayı sahilinde yer almıştır. Aynı zamanda burası Bakı-Selyan kervan yolu üzeri olarak da bilinmektedir. Ribat²⁰⁰ karakterli bu tekkeyi Pir Hüseyin kurmuştur. Pir Hüseyin'in Azerbaycan'ın ilmi felsefe tarihinin ve İslam felsefe tarihinin oluşmasında büyük hizmetleri olmuştur. Pir Hüseyin, Şirvan'da hicri 464 (1071-1072) yılında vefat etmiştir.²⁰¹ Ebu Said Abdal Bakuvi de aynı dönem sufilerinden biridir. Bakü'de yaşayan bu sufi de Bakü yakınında tekke kurmuştur ve dini irşat faaliyetinde bulunmuştur. Mezarı da şimdiki adı ile Teze Pir mescidinin bulunduğu arazidedir. Bakuvi sahip olduğu bir petrol kuyusundan elde ettiği para ile dervişleri, tekkeye uğrayan misafirleri ağırlamıştır ve ihtiyaçlarını karşılamıştır. Aynı zamanda dönemin sultanları ferman imzalayarak ekim arazilerinden gelen gelirleri bu tekkenin mevcut ihtiyaçları için vakfetmiştir. Osmanlı Devleti'nin Sultanı III. Murad'ın yardımların devamı ve bu vakıfların korunması için yazılmış fermanı olduğu da bilinmektedir.²⁰²

XII-XVI. yüzyıllarda tasavvufun kollarından olan Sühreverdiyye, Ebheriyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatları Azerbaycan'ın birçok bölgesinde varlıklarını sürdürmüştür. İslam'ın yayılmasında ve insanların doğru şekilde yaşamasında önemli hizmetleri olmuştur. Bu tarikatların devamcıları da aynı hizmeti sürdürerek yüzyıllarca bu ekolu korumuşlardır. Şeyh Abdulkahir Sühreverdi, Azerbaycan tasavvuf tarihinde vazgeçilmez biri olarak bilinmektedir. Onun müritlerinden ve aynı zamanda yeğeni olan Ebu Hafs Ömer Süreverdi (1144-

197 Nizami Ceferov, *Türk Halk Edebiyatı*, Kitab-ı Dede Korkut, Bakı, 2006, s. 212.

198 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf İlimine Dair-Küşeyri Risalesi*, Çev; Abdülkerim Kuşeyri, Dergâh Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 160.

199 Abdurrahman Camii, *Nefehatü'l-Üns*, Çev; Kamil Candoğan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 277.

200 Ribât, sınır boylarında ve stratejik mevkiilerde askeri amaçlı kullanılan yapılara verilen ad. Sözlükte düşman saldırılarını önlemek veya sınır boylarında nöbet tutmak anlamına gelir. Kur'an'da ise, "ribâtü'l-hayl" şeklinde geçmektedir.

201 Meşedihanım Ne'met, *Azerbaycanda Pirler*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1992, s. 8

202 T.M. Musevi, *Orta Asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler*, Bakı, 1977, s. 46.

1234) Sühreverdiyye tarikatının kurucusu olarak bilinmektedir. Ebheriyye tarikatını ise Abdulkahir'in bir başka muridi olan Şeyh Kutbeddin Ebheri (1225) kurmuştur. Halvetiyyenin kurucusu olarak bilinen Şeyh Ahi Muhammed Nuri el Halveti (1378-1379) ise Şirvan'da yaşamıştır. Muhammed el-Karsi, Pir Ömer el-Halveti ve Kutbettin Tebrizi onun önemli müritlerindedir.²⁰³

Safeviyye tarikatı Azerbaycan'da çok dikkat çeken tasavvufi akımlardan biridir. Bu tarikatın kurucusu İmam Musa Kazım'ın soyundan geldiği iddia edilen Şeyh Safuyiddin Erdebili (1252-1334)'dir.²⁰⁴ Bu tarikat kısa bir zamanda Horasan, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'da yayılmış ve İlhanlı Devleti'nin tebaasınca da tanınmıştır. Kayserili Hamidüddin Veli ya da bilinen adıyla Somuncu Baba ise Safeviyye tarikatının Anadolu'daki en önemli temsilcisi olmuştur. Bu tarikat ilk olarak Bursa'dan başlayarak Anadolu'nun dört bir yanına yayılmıştır.²⁰⁵ Şah İsmail'in (1501) Şirvan'a hâkim olmasından sonra Şiilik Safeviler yoluyla yayılmıştır. Safevi tarikatları Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde yaygınlık kazandıkça Sünni Halveti tarikatları kendi bölgelerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Safevilerin hâkimiyeti süresince bu tarikat sadece İran ve Güney Azerbaycan'da etkili olmuştur. Bütün bunlara rağmen XVII. Yüzyıla ait Sünni Halveti ve Şii-Safevi mezarları Azerbaycan'ın Kubakusar bölgelerinde bir arada bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi sufiler her zaman hoşgörülü olmuş ve birlikte yaşamının kıymetini bilmiştir.²⁰⁶

2. XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Tasavvuf

Azerbaycan'ın İslamiyetle tanışmasından sonra tasavvuf hareketleri bu bölgelerde görülmeye başlamıştır. Tasavvuf tarihinin önemli sufi şeyhlerinin birçoğu Azerbaycan bölgesinde yaşamıştır. Tasavvuf hareketlerin bazıları da Azerbaycan topraklarında ortaya çıkmış ve diğer İslam bölgelerine yayılmıştır. İlk olarak tasavvuf Azerbaycan'da Ebu Said Ebu Harun müntesipleri tarafından birçok bölgede kurulan tekke ve zaviyeler vasıtası ile yayılmıştır. Azerbaycan'da Sühreverdiyye etkisi ile oluşan Zahidiyye, Ebheriyye, Bektaşilik, Safeviyye ve Halvetiye gibi tarikatlar faaliyet göstermiştir. Felsefi ve mistik fikirleri içinde barındıran İshrakilik ve Hurufilik de bu topraklarda yeşermiştir. Azerbaycan bu tarihi süreç içerisinde tasavvuf felsefesi, edebiyat ve tarih bakımından Yusuf Hemedani, Enver, Baba Samit, Nigari, Hakani gibi önemli âlimlere ve mutasavvıflara ev sahipliği yapmıştır.²⁰⁷

Bektaşilik Azerbaycan'da Baba Samit tarafından XVI. yüzyıldan sonra yayılmıştır. Bektaşî dervişi olan Baba Samit, önce Azerbaycan'ın Aran bölgesi olarak kabul edilen Sabirabad ve Beylegan'da faaliyet göstermiştir. Bektaşilik,

203 Mahmud Cemaleddin El-Hülvi, *Lemazat-ı Hulviyye/Ez Lemeat-ı Ulviyye Halveti Büyüklerin Tatlı Halleri*, Semerkant Yayıncılık, İstanbul 2013, ss. 269-340

204 Faruk Sumer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 1.

205 Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2016, s. 409.

206 Mehmed Fuad Köprülü, *Anadoluda İslamiyet*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005, s. 83.

207 Rıhtım, a.g.m., s. 33.

XVII. yüzyıldan başlayarak takipçilerin sayısının artmasıyla Şirvan bölgesi olan Şamahı, Bakü ve civarına kadar yayılmıştır. Bektaşî tarikatına mensup olanlar zamanla tekke ve zaviyeler yaparak buralarda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir ve bazıları günümüze kadar kendi varlıklarını korumuşlardır. Bunlardan bazıları Beylegan'da olan 'Peygamberi Abidesi', Sabirabad Şıhlar köyünde 'Baba Samit Piri' ve Şamahı'da Dede Güneş köyünde olan 'Dede Güneş Piri'dir.²⁰⁸

Selçuklu ve Osmanlı Devleti'ndeki tasavvufî hayat Azerbaycan'daki sufi mekteplerini çok derinden etkilemiştir. Dini ve içtimai hayatın oluşumuna tesir edecek önemli bir etken olmuştur. Nitekim bu oluşum Azerbaycan'ın tefekkür ve sosyo-kültürel yapılanmasının yanı sıra İran ve Anadolu'nun inanç coğrafyasını da biçimlendirmiştir.²⁰⁹

Bakü, Şirvan, Şamahı, Lenkeran, Tebriz, Erdebil, Hoy, Marağa, Urumiye, Sühreverd ve Derbent gibi şehirler tasavvuf hareketlerinin merkezi konumunda olan şehirlerdir. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde Safeviyye tarikatı Celvetiyye şeklinde yayılmıştır. Celvetiyye Hacı Bayram Veli, Akşemseddin, Mahmud Hüdayi ve Somuncu Baba gibi sufilerin ortaya çıkmasına ve yetişmesine sebep olmuştur. Halvetiyye tarikatı ise Seyid Yahya Şirvani'nin halefleri tarafından Şirvan'dan başlayarak Osmanlı Devleti topraklarına kadar uzanan bir coğrafyaya yayılmıştır. Sözüünü ettiğimiz tarikat Osmanlı Devleti'nde din ve devlet ilişkilerini etkilemiş ve binlerce sufînin yetişmesine vesile olacak önemli bir tasavvuf mektebi konumunda olmuştur.²¹⁰

Nakşibendî tarikatı XV. yüzyıldan önce de bu topraklarda var olmuştur. Ancak XIX. yüzyılda Kafkasya'da özellikle Kuzey Azerbaycan bölgesinde daha da etkin olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılda Nakşibendî tarikatı Azerbaycan'da tasavvuf tarihinde ikinci aşama olarak ele alınmaktadır. Bu devirde Nakşibendîlik, Mevlana Halid Bağdadi'nin halifesi Kürdemirli İsmail Şirvani ve onun halifesi Kutkaşınlı Hacı Yahya'nın yetiştirdiği pek çok müridin faaliyetleriyle Azerbaycan'dan bütün Kafkasya'ya yayılmıştır.²¹¹ XIX. yüzyılda Azerbaycan'da faaliyet göstermiş bazı sufiler hakkında kısa bilgiler şu şekildedir.

a) Şeyh İsmail Siraceddin Şirvani

Şeyh İsmail Siraceddin Şirvani, 1783 yılında Azerbaycan'ın Kürdemir bölgesinde dünyaya gelmiştir. Siraceddin Şirvani, medrese tahsili için Kuzey Azerbaycan'ın Şamahı Şehri, Güney Azerbaycan'ın Erzincan beldesi, Osmanlı Devleti'nin Tokat ve Burdur bölgelerinde ve Bağdat'ta bulunmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra kendi memleketine dönen Siraceddin Şirvani, tedrisata devam etmiştir. 1813 yılında Hac farızasını yerine getirmek üzere Mekke,

²⁰⁸ Zülfiyar Nahiye, Azerbaycan'da Tasavvufî Hareketler, TC Ankara, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s. 87.

²⁰⁹ Nahiye, a.g.tz., s. 90.

²¹⁰ Rıhtım, a.g.m., s. 56.

²¹¹ Neced Tosun, *Bahaeddin Nakşben: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 137-140.

Medine ve Kudüs şehirlerinde bulunmuştur. Yedi yıl hocalık yaptıktan sonra ilimden başka bir hakikatin olduğuna kanaat getirerek yeniden mürşid-i kâmil bulmak üzere yola koyulmuştur. Böylece Bağdat'a gitmiş ve Mevlana Halid Bağdadi'ye biat ederek onun talebesi olmuştur. Bağdadi'den icazet alan Siraceddin Şirvani tekrar memleketine dönmüş ve kendi tekkesinde talebe yetiştirmeye başlamıştır.²¹²

Çarlık Rusyası'nın dine karşı uyguladığı baskıcı politika sonucunda Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani, Ahıska'ya yerleşmiştir. Çarlık Rusyası 1828 yılında Ahıska'yı da ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Siraceddin Şirvani Osmanlı Devleti'nin himayesine girerek Anadolu'ya yerleşmiştir. Sivas'ta bir müddet kaldıktan sonra Amasya'ya giden Siraceddin Şirvani ömrünün sonuna kadar burada müderrislik yapmıştır. Müderrisliği süresince birçok talebe yetiştirmiştir. Azerbaycan ve Dağıstan'da yetiştirdiği müritleri onun halifesi olarak bu tarikatı daha da geniş coğrafyaya yaymıştır. Molla Has Muhammed, Mahmut Efendi, Mir Hamza Nigari ve Cemaleddin Gazigumuki gibi önemli şahsiyetler onlardan bazılarıdır.²¹³

Dağıstan'da Nakşibendî tarikatının yayılmasında önemli yeri olan şahıslardan ilki Siraceddin Şirvani'nin müritlerinden Muhammed Yarağı olmuştur. Yarağ köyünde faaliyet gösteren Nakşibendî medresesi kısa bir sürede ilim camiası tarafından kabul edilmiş ve entelektüel kesim tarafından benimsenmiştir. Böylece Kafkas halkı Nakşibendî tarikatından aldığı manevi güç, birlik ve beraberlik sayesinde siyasi otoriteyi temin ederek mücadele etmiş ve başarılı olmuştur. Nakşibendî tarikatının önemli faaliyetlerinden birisi de orada yaşayan çeşitli etnik toplulukların İslamiyeti kabul etmelerini sağlamasıdır. Özellikle bu bölgede yaşayan Abazalar ve Çerkezler Nakşibendî müritlerinin etkisi ile Müslüman olmuştur.²¹⁴

b) Mir Hamza Nigari

Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde faaliyet gösteren ilmi, edebi ve tasavvufi bilgisi ile bilinen şahıslardan biri de Siraceddin Şirvani'nin halifesi Mir Hamza Nigari'dir.²¹⁵Nigari Karabağ Hanlığına bağlı olan Bergüşad-Cicimli köyünde dünyaya gelmiştir. Genç yaşlarında ilim tahsil etmek için memleketinden hicret eden Nigari, Sivas'a gitmiştir. Sivas'ta Şeyh İsmail Siraceddin Efendi'den akait ve tasavvuf eğitimi aldıktan sonra memleketi Karabağ'a dönerek irşat faaliyetlerine başlamıştır. Çarlık Rusyası'na karşı yapmak istediği isyan hazırlıklarının Ruslar tarafından fark edilmesi üzerine Nigari, İran üzerinden Erzurum'a gelmiştir. Hocasından sonra bu bölgelerde ve Amasya'da irşada başlamıştır. Nigari Osmanlı Devleti'nin Doğu

212 Faris Halili ve Mehmed Mehmed Celili, *Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Adiloğlu Neşriyyat, Bakı, 2003, s. 53.

213 Halili-Celili, *a.g.e.*, ss. 55-98.

214 Chantal Lemerrier-Quelçejay, *Kuzey Kafkasya'da Tarikatlar*, çev.: Osman Türer, Ankara, 1988, s. 231.

215 Ayrıntılı bilgi için bkz. *Nigari Divan*, (Hazırlayan Azmi Bilgin), Kültür Eserleri, Ankara, 2011.

Anadolu Bölgesi'nde ve Azerbaycan'ın Karabağ ve kuzeybatısında müritler yetiştirmiştir.²¹⁶ Müritlerinden Hacı Mahmud Efendi, Azerbaycan'da Nigari'nin halifesi olarak irşat faaliyetlerini devam ettirmiştir. Aynı zamanda Karabağ, Borçalımahalı ve Kazak bölgelerinde çok sayıda müridi olmuştur.²¹⁷

Nigari, ayrıca dönemin önemli divan şairlerindedir. Onun âşıkane şiirlerinin de yer aldığı Türkçe ve Farsça yazmış olduğu birkaç eseri vardır. Bu divanlar İstanbul'da ve Tiflis şehirlerinde basılarak halk âşıkları tarafından yıllarca okunmuştur. Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde ve Azerbaycan'da gerçekleşen Nakşibendî toplantılarında ve sohbetlerinde Nigari coşkusu ve duygusu terennüm etmiştir. Nigari'nin kendine has Nakşibendî düşünce ve görüşleri olmuştur. Ehl-i Beyt'e karşı aşırı sevgisi ve pervasız tavırları, zikir meclislerine kadınların iştirak etmesi, zikirlerin musiki eşliğinde yapılması ve Muaviye hakkındaki tenkitli konuşmaları farklı bir yapıda olduğunu göstermektedir. Onun bu görüşleri ve bu gibi özellikleri dönemin molla, âlim ve medrese ehli tarafından iyi karşılanmamış ve darsaadete şikâyet edilmiştir. Şikâyette bu meseleye siyasi libas giydirilerek Nigari'yi Harput'a sürgün ettirmişlerdir. Ömrünün sonuna kadar Harput'ta kalan Nigari 1886 yılında vefat etmiştir. Nigari'nin vasiyeti üzere müritleri tarafından Amasya'ya getirilerek burada defnedilmiştir.²¹⁸

c) Kutgaşanlı Şeyh Yahya Dağıstani

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da yaşamış ve faaliyet göstermiş bir diğer Nakşibendî koluna mensup olan kişi Kutgaşanlı Şeyh Yahya Dağıstani olmuştur. Yahya Dağıstani, Abdullah Mekki'nin halifesi olmuştur. O Gebele'nin emirlerinden sonuncusu olan Hacı Nasrullah Sultan'ın oğlu ve Azerbaycan'ın tanınmış düşünürlerinden olan İsmail Bey Kutgaşanlı'nın abisidir. İlk tahsilini Şirvan'da alan Yahya Dağıstani, tahsilini bitirdikten sonra Mekke'ye gitmiştir. Orada Abdullah Mekki'den icazet almıştır. Daha sonra memleketi Azerbaycan'a dönen Yahya Dağıstani irşat faaliyetlerine başlamıştır. Ancak Çarlık Rusyası'nın dine karşı uyguladığı baskıcı politikalar sonucu Azerbaycan'daki faaliyetini kısıtlanmıştır. Osmanlı Devleti'nden gelen davet üzere Yahya Dağıstani önce Çorum'a daha sonra ise İstanbul'a yerleşmiştir. Bir süre Osmanlı Devleti topraklarında yaşamış ve faaliyet göstermiştir.²¹⁹

Yahya Dağıstani, sonraki faaliyetini Mekke'ye giderek başlatmıştır ve ömrünün sonuna kadar Mekke'de yaşamıştır. Yahya Dağıstani'nin yazmış

216 Çarlık Rusyası döneminden başlayan din âlimlerine karşı sürgün politikası Sovyet Döneminde de devam etmiştir. Bu gibi şahısların bir kısım eserlerinin Bakü Elyazmalar kütüphanesinde olma ihtimali vardır. Çoğu eserler ve âlimler hakkında bilgiler dönemin baskıcı politikası sonucunda mahvedilmiştir. Dönemin binlerce Nakşibendî şeyhi asılarak idam edilmiştir. Azerbaycan edebiyatında, roman ve tiyatro eserlerinde İslam dini ve din adamları kötülenmiştir. Daha sonra filmi de yapılan İsmail Şihli'nin "Deli Kür" romanında Nakşibendî tarikatı ve özellikle de Nigari hedef alınmıştır.

217 A. Azmi Bilgin, 'Nigari', DİA, XXXIII, 86.

218 Mirzade Mustafa Fahrredin Agabali, *Hümayi-Arş Karabağlı Şeyh Hemze Nigarinin Mankıpnamesi*, (haz: Mehmet Rıhtım), Kafkaz Araştırmalar Enstitüsü Neşri No 26, Bakı, 2015, s. 23, 260.

219 Yahya Dağıstani'nin 'Maksadu-t Talibin' adlı yazma eserinde yer alan bilgiler.

olduğu iki eseri vardır. Onun tasavvufa ilgili en değerli kitabı “Maksadu’t-Talibin”dir. Bu eserinde Nakşibendiliğin bazı meselelerine incelik getirmiştir. Diğer kitabı ise Hüsn-ü Hulk’tur. Anadolu’ya Nakşibendiliğin Mekki kolu Yahya Dağistani’nin talebesi ve halifesi Mustafa Çorumi vasıtası ile yayılmış ve Darendeli Hulusi Efendi’ye kadar ulaşmıştır.²²⁰

Azerbaycan’da birçok tarikat faaliyetlerinin yanı sıra az da olsa Bahailik görülmüştür. Bahaîliğin tebliğcileri XIX. yüzyılın 80’li yıllarında İran’dan gizlice Azerbaycan’a geçiş yapmış ve 1890’da Azerbaycan’da ilk Bahaî teşkilatının temelini atmıştır. Bahailik tarikatı Azerbaycan’ın Bakü, Salyan, Göyçay, Ağdam bölgelerinde, Gence, Göyçay’ın köylerinde ve Tiflis’te yayılmıştır. Azerbaycan’da sosyalizmin kurulmasından sonra birçok tarikat gibi Bahailik de zamanla yasaklanmıştır.²²¹

d) Abdulhamid Şirvani

XIX. yüzyılda yaşamış bir diğer Nakşibendî ekolünün devamcılarında biri de Abdulhamid Şirvanidir. Şirvani, eğitimini Mısır ve İstanbul medreselerinde almıştır. Bir müddet Süleymaniye medresesinde hocalık yapmıştır. Şirvani Mekke’ye giderek Ahmed Said-i Faruki’ye daha sonra da onun oğlu M. Mazhar’a bağlanarak oraya yerleşmiştir. Şirvani ölümünün sonuna kadar burada yaşamış, ilmi tedris ve irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. O, 1882 yılında Mekke’de vefat etmiştir.²²²

e) Hacı Yahya Bey Kutkaşanlı

XIX. yüzyılda Azerbaycan’da faaliyet gösteren önemli Nakşibendî şeyhi İsmail Şirvani ve Abdullah Mekkinin halifesi Hacı Yahya Bey Kutkaşanlı’dır. Son Gebele Emiri Hacı Nasrullah Sultan’ın oğlu ve ünlü yazar İsmail Bey Kutkaşanlı’nın büyük kardeşi olan Yahya Efendi öncelikle İsmail Şirvani’den, daha sonra Mekke’de Abdullah Mekki’den izin alarak irşad faaliyetlerine başlamıştır. Bu bölgedeki faaliyetlerin neticesinde çok fazla talep olmuş ve Hacı Yahya Bey Osmanlı Devleti’nin davetlisi olarak öncelikle Çorum, sonra da İstanbul’a giderek bir süre buralarda yaşamış ve çalışmıştır. Daha sonra Mekke’ye göç ederek vefatına kadar burada bulunmuştur. “Maksadü’t-talibin” ve “Hüsnü-hülk” adında iki eseri vardır. “Maksadü’t-talibin” onun tasavvufa dair yazdığı değerli bir eser olup, tasavvufun ve Nakşibendiliğin çeşitli meselelerini açıklamaktadır.²²³

3. XIX. Yüzyılda Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti’ne Göçü

XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan halkını bölgesel göçlere tetikleyen en önemli sebep Çarlık Rusyası’nın istilası olmuştur. Ancak buna rağmen

220 Rihtım, a.g.m., s. 55.

221 Rihtım, a.g.m., s. 56.

222 Rihtım, a.g.m.,s. 56.

223 Rihtım, a.g.m.,s. 57.

Azerbaycan'dan Osmanlı Devleti'ne çok fazla göçün olmadığı görülür. Kafkasya'daki genel yapıya bakıldığında bölgede ikamet eden Müslüman-Türk ve diğer Müslüman nüfusun yoğunluğu Çarlığı düşündürmüştür. Çarlık bu yoğunluğu kendi lehine değiştirebilirse bölgedeki gücün kendisi olacağını da bilmektedir. Bu yüzden ilk adım olarak bölgedeki Müslüman nüfusun sayısını azaltılıp Hristiyan nüfusun sayısını arttırmıştır. Müslümanların zorla göç ettirilmesi, öte yandan Hristiyan nüfusun yani Slavların Kuzey Kafkasya'ya ve Güney Kafkasya'ya, sonra da Doğu Anadolu'ya Ermenilerin göç ettirilerek yerleştirilmesi Çarlık Rusyası bakımından en primitif çözüm olarak gözükmiştir. Bu yüzden Çarlık ilk olarak bunu uygulamaya başlamıştır.²²⁴ Bu uygulama gerçekleştirildikten sonra Osmanlı Devleti ilk kitlesel göçlerle karşılaşmış ve ilk kitlesel göç dalgası Kafkasya'dan gelmiştir.²²⁵ 1820'li senelerde küçük çaplı gruplar halinde başlayan göçler, kısa süre sonra kitlesel bir hal almıştır. 1858 yılından sonra ise bu göçlerin boyutu yüz binlere kadar ulaşmıştır.²²⁶

a) Kitlesel Göç

Osmanlı Devleti'ne Güney Kafkasya'dan gelen ilk göç 1785 yılındadır. Çarlık Rusyası'nın Tiflisi ele geçirmesinden sonra Lezgiler Osmanlı Devleti'ne bir konvoy şeklinde göç etmişlerdir.²²⁷ Azerbaycan topraklarından Osmanlı Devleti'ne yapılan ilk ciddi göçler ise Rus-İran (1826-1828) ve Rus-Osmanlı (1827-1829) savaşları sonrasında gerçekleşmiştir. Bu göçlerin en temel sebebi savaşlardan sonra Çarlık Rusyası'nın Osmanlı Devleti ve İran'la yaptığı antlaşmada yer alan "*Ermenilerin göçü*" ile ilgili maddedir. Osmanlı Devleti ve İran'dan göç edecek olan Ermeniler için Sürmeli, Serderebad, Şerur ve İrevan öncelikli yerleşim yeri olarak planlanmıştır. Azerbaycan Türkleri'nin göç etmesindeki en önemli sebep ise Ermenilerin bölgeye göç etmesi ve Müslümanların zorla kendi yurtlarından çıkarılmasıdır. Nitekim hanlığın elit kısmı İran'da Kaçar Hanedanı'na sığınmıştır. Fakat genel olarak bakıldığında ciddi bir sayının Osmanlı Devleti'ne sığındığı bilinmektedir.²²⁸

Osmanlı Devleti'ne sığınanlar arasında Azerbaycan Hanları da olmuştur. Şeki, Şirvan Han ve Selim Han akrabaları ile birlikte Osmanlı Devleti'ne kaçmıştır. Selim Han Bursa'ya yerleşmiş ve hatta 1822 yılında burada padişahıktan çiftlik istemiştir.²²⁹ Osmanlı Devleti'ne göç edenler arasında sadece İrevan Müslümanları olmamıştır. Çarlık Rusyası'nın Tebriz ve Hoy çevresini ele geçirmesi esnasında Güney Azerbaycan'dan bazı Türk grupları da Osmanlı

224 McCarthy J., Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanların Etik Kıyımı (1821-1922), Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 32.

225 Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C VI, S 2, İzmir, 2006, ss. 463-480.

226 Kocacık F.-Eser M., *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İl Örneği)*, Zeitschrift für die Welt der Turken, S : 2, yıl: 2010, s. 188; Aygün Attar - Sebahattin Şimşir, Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 30.

227 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Humayun, No:324-B.

228 Attar-Şimşir, a.g.e., ss. 59-61.

229 BOA, Hatt-ı Humayun, No: 44593.

Devleti'ne göç etmiştir. Bu toplu göçlerden sonra az miktarda olan göçler dışında Rus-Osmanlı (1877-1878) savaşına kadar Azerbaycan'dan Osmanlı Devleti'ne herhangi bir kitlesel göç yapılmamıştır. Bu savaştan sonra yapılan kitlesel göç “Karapapaklar'ın göçü”²³⁰ adını taşımıştır.²³¹

b) Ticari Göç

Osmanlı-Rus savaşları (1828-1829) esnasında, çok sayıda Müslüman tüccar Tiflis'ten Erzurum'a ve diğer şehirlere gelmiştir.²³² Bundan dolayı göç eden nüfus arasında çok sayıda tüccar bulunmaktadır. Ancak Çarlık Rusyası dönemindeki tüccarlar Güney Azerbaycan olan İran topraklarına göç etmiştir. Sonraki yıllarda ise bu tüccarlar Osmanlı Devleti'nin merkez şehirlerine gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne geçen İranlı tüccarların tümüne yakını Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. XIX. yüzyılın II. yarısına gelindiğinde Erzurum, İzmir, Trabzon ve İstanbul gibi önemli Osmanlı Devleti şehirlerinde İranlı Azerbaycan tüccarların ticaret ağı oluşturduğu görülmektedir.²³³

Çarlık Rusyası iki Azerbaycan arasında ticaret ilişkisini tamamıyla bitirmese de bu iki ayrı devlet arasında belirli miktarda vergi uygulamıştır. Fakat tüccarlar vergi ödememek için kaçak yolla ticaret yapmışlardır. Rus Azerbaycanı'nda ticaret genelde Şirvanlı ve Salyanlı tüccarların elinde olmuş ve bu ticaret Lenkeran, Bilesuvar, Ağcabedi, Karabağ ve Nahçıvan şehirleri üzerinden yapılmıştır. Osmanlı-Rus ilişkileri Azerbaycan tüccarlarının Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirdiği ticareti sekteye uğratmıştır. Bu yüzden Azerbaycan tüccarları Çarlık Rusyası-İran-Anadolu hattı üzerinden ticari bir ağ oluşturmuştur. Tüccarlar mallarını Rus Azerbaycanı'ndan İran Azerbaycanı'na geçirmiş ve oradan da Anadolu'ya aktarmıştır. Kafkasya'ya (Mahackale, Yelzavetpol, Tiflis ve Bakü), İran'a (Tahran, Tebriz) ve Osmanlı Devleti'ne (İzmir, İstanbul, Trabzon) yerleşen Azerbaycan tüccarlarının dükkânları bir süre sonra bölgeden gelen aydınların ve muhaliflerin barınakları haline gelmiştir. XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'dan Osmanlı Devleti'ne sığınanlar genellikle bahsettiğimiz toplumun bu aydın kesimi olmuştur.²³⁴

4. XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'ndan Yapılan Hac Seferleri

“Çarlık Rusyası Müslümanları” için hac sadece dini görev değil aynı zamanda “kendi kabuğundan sıyrılarak, aydınlığa çıkmak ve dünyayı görmek için bir fırsat” olarak kabul edilmiştir. Hacca gidecek olan bu insanların

230 Burada Karapapak adı genel özellik taşımaktadır. Çok S da türk boylarını ve aşiretleri kapsayan bu genel isim altında göçeve ve yarı göçebe Türkler Azerbaycanın Kazak, Akıstafa, Genç bölgelerinden güneye, Karabağ, Gögçe, Zengibasara kadar; Gürcistan'da ise Ahıska ve Borçalı bölgesinde meskûnlaşmışlardır. Bunların kalabalık olmaları nedeniyle XIX. yüzyılın sonlarında dahi Tiflis'in doğusunda kalan bölgeler “Georgie Turque”, yani Türk-Gürcistan'ı veya Terekeme Gürcistan'ı olarak adlandırılıyordu. Kırzioğlu M. F., “Dede Korkut Oğuznameleri” Işığında Karapapaklar Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış, Erzurum 1972, s. 1.

231 Attar-Şimşir, a.g.e., ss. 63-65.

232 BOA, Hatt-ı Humayun, No: 36217

233 Mirza Muhammed Huseyin Ferahani, *Safname-yi Mirza Muhammed Huseyin Huseyni Ferahani*, Mesud Golzari nşr., Tahran, 1362, s. 119.

234 Attar-Şimşir, a.g.e., ss. 71-73.

büyük bir kısmı ilk defa medeni dünya ile karşılaşmışlar, ilk defa “atsız yürüyen demir arabaya”, yani trene binmiş, denizde vapurda seyahat etmiş, otomobille gezmiştir. Çarlık Rusyası bölgesinde ikamet eden Müslümanların hac ziyaretleriyle ilgili iş ve işlemlerle yönetim hiç zaman ilgilenilmemiş diyebiliriz. Nitekim yurtdışı pasaportlarının çıkarılması sistemli şekilde yapılmamıştır. Hatta hacılar hiçbir kontrolden geçmeden sınırı geçmişlerdir. Hac yolcuları yollarda yaşanan sıkıntıları bazen kendileri çözmeye çalışmış bazen de halledemedikleri için Kâbe'ye varmadan yollarda vefat etmişlerdir. Diğer hac yolcuları ise bütün sıkıntılara rağmen yollarına devam etmiştir. Hac ziyareti esnasında Çarlık Rusyası Müslümanları için İstanbul, hayranlık duyulan en önemli uğrak ve konaklama yeri olmuştur. İstanbul'daki çeşitli tarikatların ilginç ayinleri onların dikkatini çekmiştir.²³⁵

a) Çarlık Rusyası Müslümanların Hac Güzergâhı

XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar Çarlık Rusyası'ndan Hicaz'a çok fazla hac gerçekleşmiştir. İstatistiklere göre 8 ila 12 bin Rus Müslüman her yıl hac ziyareti gerçekleştirmiştir. Bu çok sayıda ziyaret Çarlık Rusyası'ndaki Müslümanların genel refahı, Rus demiryolları üzerinden nispeten ucuz seyahatin gerçekleştirilmesi ve hareket yöntemlerinin ileri düzeyde olmasından ileri gelir. Çarlık Rusyası'nın doğu kısımlarında demir yolları inşa edilmeden önce hac İran, Afganistan ve Hindistan üzerinden gerçekleştirilmiştir. Zakaspiya bölgesi üzerinden demir yolu açıldıktan sonra hacılar yüzyıllardır kullandıkları Krasnovodsk, Bakü ve Batum'a kavran yolu yerine demiryolunu seçmişlerdir. Çarlık Rusyası'ndan ikamet eden Müslümanlar çeşitli güzergâhlarla Hicaz'a gitmişlerdir.²³⁶

(1) Kafkasya ve İran Güzergâhı

Müslümanların hac meselesi Çarlık Rusyası için büyük sorun olmuştur. Nitekim Çarlık Rusyası Müslümanları hac için sadece Mekke'ye değil aynı zamanda ikincil merkezlere de gitmiştir. Özellikle Irak'ı, İmam Ali'nin türbesini ve diğer kutsal yerleri ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaret yerlerine başta Kafkasya'dan olmak üzere çok sayıda Şii Müslüman gitmiştir. Şii hacılar her sene Hz. Ali'nin mezarının bulunduğu Necef şehrine ve Kerbela'ya, yani Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in gömülü olduğu yere gitmişlerdir.²³⁷

İkincil merkezlerin başında Bağdat'tan yaklaşık 7 km uzaklıkta olan Kazımeyn; Küfe'de Hz. Ali'nin öldürüldüğü caminin kalıntıları; Bağdat'tan 5 saat uzaklıkta olan Süleyman Pak; birkaç aziz ve imamların mezarlarının bulunduğu Samara ve benzeri yerler gelmektedir. Böylece Transkafkasya'dan gelen hacıların güzergâhı, İran Kürdistanı'ndaki Kirmanşah şehrinden ve

²³⁵ Al'fina Sibgatullina, *Kontakty Tyurok-Musul'man Rossiyskoy i Osmanskoy Imperiy na Rubezhe XIX-XX vv.*, İzdatel'stvo İstok, Moskova, 2010, ss. 12-36.

²³⁶ Sibgatullina, *a.g.e.*, ss. 18-19.

²³⁷ Sibgatullina, *a.g.e.*, ss. 19-20.

Osmanlı Devleti ile sınır şehri olan Hanikin'den geçmiştir. Bundan sonra Bağdat yönüne doğru Kazımeyn, Kerbala ve Necef'in kutsal yerlerine, daha sonra Arabistan'ın kumları boyunca Mekke ve Medine'ye gidilmiştir. A. M. Levin, Bağdat'daki Rus konsolosların raporlarına dayanarak şunları yazmıştır: *“Şii hacıların sayısı bakımından Hindistan ilk sırada, İran ikinci sırada ve Kafkasya ise üçüncü sırada yer almaktadır. Fakat gelen hacıların kesin istatistikleri olmasa da Bay Panafidin'in ifadesine göre Rus hacılarınin sayısı 12 ve 15 bin arasında değişir. Bu hacıların nerdeyse hepsi Kafkasya'dandır, Orta Asya'dan gelen hacıların sayısı ise oldukça az olmuştur. Hacıların sayısı Aşüre ve Erbain bayramları yılın hangi zamanına denk gelmişse ona göre değişmiştir. Nitekim hacılar bu bayramı kutsal topraklarda geçirmek istemişlerdir. Eğer bu bayramlar sonbahar veya kış dönemine denk gelirse hacıların sayısı oldukça fazla olmuştur. Ancak yaz mevsimi aynı zamanda hasat zamanı da olduğundan hacıların sayı azalmıştır. Böylece hacıların sayısını önceden tahmin etmek hemen hemen mümkün olmuştur.”*²³⁸

Diğer taraftan XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar Kafkasya'daki hac resmi olmasa da bir şekilde organize edilmiştir. Organizeyi “çavuş” yani “iletgen”ler yapmış ve onlar, hac kervanlarını güzergâhlar üzerinden belirli bir para karşılığında kolaylıklar sağlamışlardır. İletgenlerin bazıları yerli halktan diğerleri ise Türkler ve Araplardan oluşmaktadır. Onlar Çarlık Rusyası topraklarına yasadışı yollardan serbestçe girmişlerdir. Her yıl hac döneminden önce köyleri gezerek halkı hacca davet etmişlerdir. Bu meslek genellikle nesilden nesile geçmiştir. İletgenler saygı değer insanlar olmuşlardır. Hacılar gemide kaptana nasıl itaat edilirse iletgenlere de öyle itaat etmişlerdir.²³⁹

(2) Karadeniz Limanlarından İstanbul'a, Süveys'ten Cidde veya Yanbu Güzergâhı

Bütün güzergâhlar içerisinde en çok kullanılan ve güvenli güzergâh Karadeniz Limanlarından İstanbul'a, Süveys'ten Cidde veya Yanbu üzerinden giden yol olmuştur. Sibiryadan ve Çarlık Rusyası'nın Avrupa kısmından gelen hacılar çoğunlukla Odessa ve Sivastopol'dan İstanbul'a vapurla geçmişlerdir. Eskiden Türkistanlı hacılar Trenle Krasnovodsk'a oradan Hazar Denizi'ne ve oradan da Bakü'ye buharlı gemi ile intikal edip sonra trenle Rostova ve Odessa'ya geçmişlerdir. Tren yolu açıldıktan sonra Taşkent'ten Tula'ya ve oradan da Odessa'ya geçmişlerdir. Kısacası tüm hacılar Odessa'da toplanmıştır. XIX. yüzyılda Odessa büyük ticaret merkezi olmuştur. Buraya Osmanlı Devleti'nden çok gelen olmuştur. Nitekim buradan İstanbul'a bir gün içinde gidilebilmiştir. Haberlere de oradan çok hızlı ulaşılmıştır. Odessa'daki Türk konsolosluğundan

²³⁸ A. M. Livin, *Palomnichestvo Russkikh Musul'man s Sanitarnoy Tochki Zreniya*, SPb, 1898, s. 2.

²³⁹ Sibgatullina, a.g.e., ss. 20-21.

hacılar “İstanbul üzerinden Mekkeye” yazılı vize almışlardır. Şayet cehaletten ya da hatadan dolayı vize sadece İstanbul’a kadar alınırsa bu durumda hacılar büyük problemlerle karşılaşmıştır. Böyle bir durumda hacı adayları Çarlık Rusyası Büyükelçiliğine tekrar gidip ciddi ek masraflar ödeyerek pasaportu Türkçeye çevirtmiştir.²⁴⁰

Odessa’daki Türk konsolosluğunda ise tam tersine Çarlık Rusyası Müslümanların tek bir şikâyeti olmamıştır. Genel olarak evrakların hızlı hazırlanmasından ve memurların nezaketinden memnun kalmışlardır. Şahsen konsolosluğa başvuru yapan Rus Müslümanlar vize ve evraklar için talep edilen düşük fiyatlardan dolayı şaşırılmışlardır. Nitekim Daliler (resmi görevliler) ve diğer “yardımcılar” aynı hizmet için hacılardan büyük miktarda ücret almışlardır.²⁴¹

Kutsal şehirlere (Mekke ve Medine) giden Çarlık Rusyası Müslümanları için İstanbul ana geçiş noktası olarak kabul edilmiştir. Karadenizin dalgalarından yorulan hacılar İstanbul’da dinlenebilmiş, yeniden fiziksel olarak güç toplayarak, çöl ve deniz yoluna yetecek kadar yiyecek ve su depolamıştır. Bunun yanında hacılar Osmanlı Devleti sultanının hayırsever vapurlarına ya da özel olarak fakirlere ayrılan serbest yerlerine binmeyi umut etmiştir. Hacıların ulaşımı ile Rus Denizcilik ve Ticaret Derneği, Kuzey Denizcilik Şirketi ve Gönüllü Filo Hizmeti ilgilenmiştir. Ancak hacıların çoğu yabancı şirketlerce, özellikle de Türk firması “Hedeviye” tarafından hizmete sunulan buharlı gemileri kullanmıştır.²⁴²

B. XIX. YÜZYILDA İRAN AZERBAJCAN İLİŞKİLERİ

XIX. yüzyıla kadar İran’ın uluslararası ilişkileri hiç olmamış, devlet de yerel bir şekilde yönetilmiştir. İran’ın sadece komşusu olan devletlerle ilişkileri olmuştur. Avrupa ile bilgi ve haberleri Osmanlı Devleti’nden gelen tacir ve seyyahlardan öğrenmişlerdir. Kafkasya İran için çok önemli olmuştur. XIX. yüzyılda İranda üç cephede savaş görmüştür. Bunlar: 1. Kafkasya bölgesi için (1804-1813, 1826-1828) Çarlık Rusyası ile yapmış olduğu savaşlar;²⁴³ 2. Erzurum antlaşması ile sonuçlanan (1821-1823) Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu savaş;²⁴⁴ 3. İngiltere ile Hindistan (1856-1857) sınırında yapmış olduğu savaş.²⁴⁵ Genel anlamda XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar İran, Çarlık Rusyası ile İngiltere’nin savaş alanı olmuştur. İran’ın tüm bu savaşları kaybetmesinin nedeni, düzenli bir ordusunun olmaması ve devletin idari sisteminde şah ve birkaç vezirin yer almasıdır. En önemlisi de devlette politika bilen ve devlet

240 Sibgatullina, a.g.e., s. 23.

241 Galî Rıza, “Hacılara Rafiyk Yahud Hacılarının Aldandıklarını Beyan ve Aldanmayencha Yörtürge Tugryı Tarik”, Elektro-Tipografiya “Ürnek”, Kazan, 1909, s. 16.

242 Sibgatullina, a.g.e., s. 24.

243 Saadetin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ yayınları, Ankara, 1978, s. 18.

244 Yılmaz Karadeniz, *İran’da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı 1795-1925*, Bakış Yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 134-136; Abdolvahid Soofzadeh, “I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmalar Dergisi*, C XXXII, S 54 s. 184.

245 Karadeniz, a.g.e., ss. 215-227.

işlerinden anlayan birinin olmamasıdır. İran'ın Çarlık Rusyası ile yapmış olduğu Gülistan antlaşmasınının 4 maddesi²⁴⁶ ve Türkmençay anlaşmasınının 7 maddesi gereğince Abbas Mirzeni'yi velihaht olarak desteklemeleri gerekiyordu.²⁴⁷ Bu antlaşmaların maddeleri gereğince Çarlık Rusyası İran'da olup biten her şeye müdahale edebilme yetkisine sahip olmuştur. Çarlık Rusyası İran'da ticari kurumlar kurmuş ve bu yolla ülkede olan tüm ham maddeleri Çarlık'a rahatlıkla taşımıştır.²⁴⁸

Gribayedov Çarlık Rusyası'nın İran'da görev yapan bir memuru olmuş ve İran'da bilinmeyen kişiler tarafından öldürülmüştür. Çarlık bu olaydan sonra İran'a hiçbir tepki göstermemiştir. Bunu da birkaç nedenden dolayı yaptığı bilinmektedir. Çarlık İran'ı kendi idaresi altında olduğunu düşündüğü için bunun üzerine gitmemiş ve savaş nedeni olarak görmemiştir. Çarlık bu dönemde Osmanlı Devleti ve Balkanlarla savaş halinde olduğu için savaşıacak yeni bir cepheyi gerekli görmemiştir. Başka bir neden ise Gribayedov'in Dekabrist bir gruba üye olmasıdır. Çarlık Rusyası onu merkezden uzaklaştırmak için İran'a göndermiştir. Bu nedenlerden dolayı Çarlık bu olaya tepkisiz kalmıştır.²⁴⁹

Çarlık Rusyası İran'ın Tebriz ve Tahran pazarlarına sahiptir ve tüm ticareti kendi elinde tutmuştur. Çarlık Rusyası bir taraftan Azerbaycan'ın kuzey kısmını ele geçirerek İran'la komşu olmuş diğer taraftan ise Hazar Denizi'nden dolayı İran deniz ticaret yollarına da müdahale etmiştir. Avrupa ve başka ülkelerden gelen tacirlerin İran'a gitmesine de mani olmuştur. Bundan dolayı Çarlık Rusyası İran'daki ham maddeleri kendi ülkesine götürmüştür. Bunun karşılığında İran'a bunlardan elde ettiği ürünleri satmıştır.²⁵⁰ XIX. yüzyılın 50'li yıllarından sonra Çarlık Rusyası İran'ın ticaret yollarını bütünüyle ele geçirmiştir. Bunlar: Batum-Tiflis-İrevan-Tebriz-Tehran, Bakü-Enzeli-Reşt-Tehran ve Krasnusk²⁵¹-Aşkabad-Meşed'dir.²⁵²

1. İran'daki Dini Eğitimin Azerbaycan'a Etkileri

a) XIX. Yüzyılda İran'da Dini Eğitim

Çarlık Rusyası her ne kadar Hristiyanlaştırma politikası yürütse de Azerbaycan halkı İslam dinine bağlı olmuştur. Azerbaycan toprakları siyasi olarak ikiye ayrılrsa da dini ve kültürel açıdan aynı kalmıştır. Bundan dolayı iki devlet (Azerbaycan ve İran) arasındaki bağlar kopmamış, aksine devam etmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi XIX. yüzyılda Azerbaycan'da okul ve medreselerde hala Arapça ve Farsça eğitim verilmiştir. İki devlette de dil problemi olmadığı

246 Bu antlaşma sonucunda Güney Kafkasya'da bulunan Karabağ toprakları Rusya yönetimine geçti. İranlılar adına antlaşmayı Abbas Mirza Kaçar'ın vekili Mirza Abdulhasan Han Şirazi imzalamıştır.

247 7. maddede Rusya, İran Velihahtı Abbas Mirza'yı önce velihaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktı.

248 Karadeniz, a.g.e., s. 248.

249 Mehmetov, a.g.e., s.485.

250 Mohommad Nayebe Pur, *Monasebat İran ve Rusiye Dar-Garn Nozdahom*, Kitab Tarih ve Coğrafya, Pezhuheşgah Ulum Ensani ve Motaleat Farhangi, Tehran, 2008, ss. 18-29.

251 Şimdiki Kazakistan.

252 Stefanos Yerasimos, *Tavernier Seyahatnamesi (Stefanos Yerasimosun Anısına)*, çev; Teoman Tunçdoğan, Kitap yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 156-226.

için İran'dan Azerbaycan'ın Bakü, Lenkaran ve Gence şehirlerine vaizler ve mollalar gitmişlerdir. Örneğin 1830-1840 yıllarında Erdebil ve Tebriz'de Hacı Mir Salih, Hacı Zakirin Erdebili, Molla Gulamali Alapazoğlu irşat ve vaizlik yapmak için Azerbaycan'da bulunmuşlardır. Onlar camilerde Farsça ve Türkçe vaaz verip cami ehlinin sorularına cevap bulmaya çalışmışlardır. Eğitim almak isteyenlerin Meşed ve Kerbela'ya gitmelerine yardımcı olmuşlardır. İran ve Irakta bulunan dini okullarda eğitim almak isteyenlere de destek vermişlerdir. İran'ın Necef şehrine Azerbaycan'dan gelen çok fazla öğrenci olmasından dolayı buradaki okullardan birisine "*Badkuba*"²⁵³ ismi verilmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan'daki dini okullara Necef, Kum, Meşed ve İsfahan'dan hocalar eğitim vermek için gelmişlerdir.²⁵⁴

İran'da dini eğitim kurumlarına "*houze*" adı verilmiştir. Bu dini okullar normal okullardan farklı bir şekilde faaliyet göstermiştir. Dini öğretim kurumları, (*houze*) genellikle camilerin yanına yapılmıştır. Öğrenciler bu eğitim kurumunda yatılı olarak kalmıştır. Bu okullarda öğrenci uzun süre eğitim görmüştür. Houze'ye giden öğrenci dört derecede eğitim almıştır. Bunlar şu şekildedir:

1. Birinci düzey beş sene sürmüştür. Bu okul Kum dini okuluna bağlıdır.
2. İkinci düzeyde öğrenci üç sene eğitim görmüştür. Bu düzeyde öğrencilere fıkıh, felsefe, rical ve tefsir gibi dersler verilmiştir.
3. Üçüncü düzey tezli olarak okunmuştur. Öğrenci tezli olarak üç sene eğitimden geçmiş ve her düzey sonunda öğrenci sınava tabi tutulmuştur. Sınavı geçen bir sonraki düzeye hak kazanmış ve böylece birinci düzey temel, ikinci ve üçüncü düzey ise yüksek eğitim almış kabul edilmiştir.
4. Dördüncü düzeye gelmiş öğrenciyse dönemin tanınmış âlimlerinden özel dersler almaya başlamıştır.

İran'da birinci düzeyde eğitim gören öğrenciye *sikatu'l-İslâm*" denilmiştir. İkinci ve üçüncü düzeyde okuyan öğrenciler ise "*hüccetü'l-İslâm*" olarak adlandırmışlardır. Dördüncü düzeydeki bir öğrenciyse ise *Ayetullâh* adı verilmiştir. Dördüncü düzeyi bitiren bir öğrenci "*Ayetullâh Merce*" seviyesine ulaşmış bir âlimdir. Bu seviyede olan biri dini konularda söz sahibi olmuş ve din alanında kitap yazmaya başlamıştır.

XIX. yüzyılda en önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biri Tebriz şehri olmuştur. XIX. yüzyılda dini eğitim alan kişi önce İran'da bulunan hocalardan ders almıştır. Bunun için öğrenci hocanın bulunduğu bölgeye giderek özel ders görmüştür. Öğrenci önce Kum şehrinde bulunan dini kurumda beş sene eğitim almıştır. İlk üç sene öğrenci Arapça ve Arap Edebiyatı derslerini almış ve iki sene boyunca temel dini bilgileri ve fıkıh derslerini de Arapça olarak görmüştür.

253 Yer isimi. Bakü şehrinin yakınında bulunan bir ilçeye berilen isim.

254 Ayşegül Akdemir, *İran'da Eğitimin Tarihçesi*, Eğitim Yazıları, İstanbul, 2001, ss. 141-147.

Öğrenci sonra Meşed'e giderek orada bulunan hocalardan 3 senelik bir eğitim daha almıştır. Bu eğitim sürecinde öğrencinin ayrıca öğretmenlik yapması da gerekmektedir. Bu dini okulun bir diğer özelliği de öğrencilerin dersleri soru-cevap şeklinde öğrenmesidir. Hocalar da derslerini karşılıklı soru cevap şeklinde anlatmışlardır. Dersi öğrenmek kolay fakat öğretmek zor olduğu için bu şekildeki eğitim dini okullarda zorunlu olmuştur. Daha sonra öğrenci özel ders niteliğinde olan eğitimini sürdürebilmek için başka şehirlerde bulunan dini âlimlerden ders almaya devam etmiştir.²⁵⁵

b) XIX. Yüzyılda İnan'da Faaliyet Göstermiş Dini Okullar

İnan'da eğitim eski çağlardan başlamıştır. Dünyada en eski okullardan sayılan "Cünd-ü Şapur" 2500 sene önceden inşa edilmiştir. Bu üniversite Safevi Dönemine kadar yüksek öğrenim kurumu olarak kalmıştır. Daha sonraki dönemlerden siyasi gelişmelerden inişler de yaşamıştır. İnan Batı tarzı okullarla Safevi döneminden sonra tanışsa da ülkede bu o kadar temayüz etmemiştir. Buna rağmen eski eğitim sistemlerini sürdürmüşlerdir. Eğitim-öğretim iki şekilde olmuştur. Dini ilimlerden oluşan usul, fıkıh, kelam, tefsir ve hadis dersleri medreseler de öğrenilmiştir. İkinci mektep eğitimi ise okuma ve yazma yanında Gülistan, Bostan, Cami-i Abbasi ve Tarih-i Nadir kitaplarını öğrencilere öğretmişlerdir. XIX. yüzyılın birinci yarısına doğru İnan'da gerek Batıdan taklidi olarak gerek istihdam şeklinde yabancı misyoner okulları açılmıştır. Örneğin 1830 yılında Şiraz ve Tebriz gibi büyük şehirlerde Hristiyan okulları açılmıştır. Amerika ve Avrupalı misyoner okulların çoğu (1873) Azerbaycan eyaleti sayılan Urmiya ve Selmas şehirlerinde yerleşmiştir. İngiliz okulları ise Yezd, Şiraz, Kirman ve İsfahan gibi şehirlerde daha çok yoğun olmuştur.²⁵⁶ XIX. yüzyılın faaliyetini sürdüren en eski tarihe sahip olan dört meşhur okul ile ilgili aşağıda bilgi vereceğiz.

(1) Nesiri Dini Okulu

XIX. yüzyılda karşımıza çıkan Nesiri Dini Okulu, Azerbaycan'ın en önemli dini okulu olmuştur. Nesiri Dini Okulu Ellame-i Hilli dini okulundan ilham alarak yapılmıştır. Moğol istilasından (1256) sonra kurulan bu okul Marağa şehrinde yerleşmiştir. Hülagu Han, başkenti Marağa şehrine taşımış ve burada Rasathane yaptırmıştır. Ayrıca şehirde kütüphane ve dini okullar yaptırmıştır. En büyük dini okul olan Nasiri Dini Okulu'nu külliye tarzında yaptırarak dönemin âlim ve ulemalarını buraya toplamıştır. Bunların arasında Alleme Kutbi bin Şirazi Fahrudin ve okulun müdürü olan Hacı Nasiruddin vardır.²⁵⁷

255 Ofog Houza Dergisi, S 177, Gom 2007 *اثنای اجمالی با حوزه علمیه*

256 Sadri Manizheh, "Kaçar Hanedanı Döneminde İnan'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı, Belleten", C LXXVII, S 279, 2013, s. 654.

257 Hadi Haşimiyani, *Tebriz ve Ferheng-i Teşeyyül*, Tebriz Neşr, Tebriz, 1393 (2014), s. 109.

(2) Rubi Reşidi Dini Okulu

Rubi Reşidi dini okulu Nesiri dini okulundan sonra yapılmıştır. Bu okulun ilk faaliyeti İlhanlılar dönemine (1256-1353) denk gelmektedir. Okul Tebriz'e yakın bir bölgede inşa edilmiştir. Okula müdür olarak Hacı Resuddin Fazlullah tayin edilmiştir. Fazlullah kendisi hekim olduğu için okulun yanına daru'ş-şifa da yaptırmıştır. Aynı zamanda okul çevresinde öğrenciler için yemekhane ve kalma yeri olan yurt yapılmıştır. Bundan dolayı bu civarda evler yapılmış ve mahalle kurulmuştur. Okul, XIX. yüzyılda büyük bir vakfiye şeklinde faaliyet göstermiştir.²⁵⁸

(3) Şembi Gazan Dini Okulu

Okulunun yapımı İlhanlı döneminde (1260) olmuştur. Moğolların istila ettikleri tüm şehirleri yakıp yıktıkları bu dönemde Tebriz şehrinin ileri gelenleri toplanarak Hülagu Han'a gitmişlerdir. “*Şehre dokunmayın, ne gerekiyorsa biz veririz*” demişlerdir. Bunun üzerine şehir olduğu gibi bırakılmıştır. Bu bağlamda XIII. yüzyılda Tebriz şehri ilim ve medeniyet bakımından dönemin en gelişmiş şehri olmuştur. Hülagu Han kendine baş vezir olarak Hacı Nasiruddin Tusi'ni tayin etmiştir. Han baş vezirin ilminden, yaptırmış olduğu okul ve rasathaneden (Marağa şehrinde) çok etkilenmiştir. Hacı Nasiruddin Tusi'ni ilgisinden dolayı dini yapılar ve okullar XIX. yüzyıla kadar faaliyetini sürdürebilmiştir. XIX. yüzyılda yetişen birçok âlim bu okulda eğitim görmüştür. Sultaniye Zencan dini okulu da aynı dönemde ve aynı şartlarda faaliyet göstermiştir.²⁵⁹

(4) Safevi Dini Okulu

Okulu Avşarlar döneminde çok gelişmiştir. Bu okulun çevresine cami, vakfiye ve öğrencilerin kalması için yatakhane yaptırılmıştır. Dönemin en önemli din âlimleri bu okulda çalışmıştır. Safevi okuluna bağlı beş medrese de aynı zamanda faaliyet göstermiştir. Bu okul dönemin en önde gelen eğitim merkezlerinden biri olmuştur. Bu okuldan mezun olan öğrenciler Azerbaycan ve İran'ın dört bir yanında irşat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu okula bağlı olan beş medresede eğitim Safevi dini okulun hocaları tarafından ders planına bağlı olarak ders verilmiştir. Öğrenciler ilk önce Arapça yazma ve okumayı ileri seviyede öğrenmişlerdir. Daha sonra temel İslami bilgilere derinden sahip olmuşlardır. Bu medreselerden mezun olan öğrenciler köylerde rahatlıkla *molla* olarak çalışabilmişlerdir.²⁶⁰

c) Güney Azerbaycan'da Faaliyet Göstermiş Din Adamları

XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarını ele geçirmesinden rahatsız olan halkın önde gelen din âlimleri, Kum ve Necef'te bulunan dini liderlere mektup yazarak yardım istemiştir. Âlimlerin

258 Haşimiyan, *a.g.e.*, s. 110.

259 Haşimiyan, *a.g.e.*, s. 111.

260 Haşimiyan, *a.g.e.*, s. 112.

bazısı savaşımayı öngörerek şahın çıkarmış olduğu orduya katılarak (1804) Azerbaycan'ın Kuzey kısmına hareket etmişlerdir. İlk başta Rus ordusunun geç haber almasından kaynaklı İran ordusu birçok toprağı istila etse de durum Rus ordusunun savaşı kazanması ile sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Çarlık Rusyası Tebriz'e kadar tüm bölgeleri ele geçirmiş ve İran şahı bu durumda anlaşma yolunu seçmek zorunda kalmıştır.²⁶¹

Gülüstan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmasından önce kuzey Azerbaycan'da zor durumda kalan dindarlar İran'da faaliyet gösteren Ayetullahlara²⁶² mektup yazarak yardım istemişlerdir. Örneğin Gülüstan antlaşmasından sonra dönemin dini liderlerinden Ayetullah Seyid Muhammed Muvlayi, Müslümanların yardım talebi üzerine savaşmak için fetva vermiştir. Bu fetva üzerine İran ordu toplayarak Çarlık Rusyası'na karşı savaş başlatmıştır. Bu savaşa komutanlarla birlikte dini liderler ve onların müritleri de katılmıştır. Fakat Kaçar şehzadelerinin ihaneti sonucunda İran orduları (1827) Türkmençay'a kadar gelmişlerdir. Bu savaş sonucunda antlaşma gereği Azerbaycan toprakları iki devlet arasında bölünmüştür.²⁶³

Çarlık Rusyası, Azerbaycan'ın kuzeyine sahip olmakla toplamda 17 şehrine hâkim olmuştur. Bu dönem (1828-1890) Azerbaycan âlimlerinin ve dini önderlerinin en zor dönemi olarak tarihe geçmiştir. Çarlığın Kaçar savaşlarını kazanması ardından Türk Kafkası'nı kaybetmeme uğruna demografik, siyasi, kültürel ve stratejik olarak köklü hamleler yapmaya başlamıştır.²⁶⁴ Çarlık, Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ve İran'la olan ilişkilerini her zaman göz önünde bulundurmuş ve gözetlemiştir. İran hem Osmanlı Devleti ile hem de Kuzey Azerbaycan'la olan bağlarını bu topraklara dini hizmet etmek için giden ulema ile korumuş ve sürdürmüştür. İran'dan Kafkasya'ya giden din adamlarının bağları, eski zamanlardan bu topraklara giden seyitlere dayanmaktadır.²⁶⁵

Azerbaycan'ın Bakü şehrine yakın "*Bibi Heybet*" türbesi de imam soyundan gelen kişiye aittir. IX. yüzyılda Fatimetül Suğra hizmet için bu topraklarda bulunmuştur.²⁶⁶ Bir diğer imam soyundan gelen zat Ebu İsmail Tebetaba olmuştur. O, Azerbaycan'ın Berde şehrinde hizmette bulunmuştur. Daha sonra öğrencileri tarafından türbesi bu şehre yapılmıştır. Bunlardan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki, imam torunlarının bu topraklarda dini hizmette bulunmaları her yüzyılda olduğu gibi XIX. yüzyılda da âlimlerine bir kapı olmuştur. XIX. yüzyılda İran'dan kuzey Azerbaycan'a gelen din adamları iki gruba ayrılmaktadır. Âlimlerin bir grubu Çarlık Rusyası'yla savaşımayı tercih etmiştir. Diğer bir grup âlim ise dini hizmet yoluyla kuzey Azerbaycan Müslümanlarına yardım etmiştir. Bu âlimleri dönem ve faaliyetleri ile aşağıda açıklayacağız.²⁶⁷

261 Perviz Zara Şahmersi, *Azerbaycan İran-i ve Azerbaycan Kafkas-i*, İhtar Neşriyat, Tebriz, 1999, s. 69.

262 Aliakbar Dehkoda, *Luğetname-i Dehkoda*, C. I, Tehran, 1998, s. 262.

263 Mehmetov, *a.g.e.*, ss. 483-485.

264 Mehmetov, *a.g.e.*, s. 488.

265 Peygamber (s.a.v) soyundan gelen imam torunlarına verilen ad.

266 Meşedihanım Ne'met, *Azerbaycan'da Pirlər*, Azerbaycan Devlet Neşriyeti, Bakü, 1992, ss. 34-36

267 Adil Molayi, *Du-Garn Mugavemeti Alim-i Dini Kafkas Der-beraberi Kofro-elhad ve Diktatori, Tarikhdar Ayyine-ye*

(1) Ayetullah Mirza Ahmed Lenkerani

Ayetullah Mirza Ahmed Şirvan'da yaşamış Lenkeran'da büyük saygı ile karşılanan biri olmuştur. İran-Rus savaşları (1804-1813) döneminde Şirvan'dan Lenkeran'a göç etmiştir. Lenkeran XIX. yüzyılda Kum şehri gibi önemli bir ilim ve irfan merkezi olmuştur. Lenkeran dönemin din âlimlerinin topladığı yer olarak da bilinmektedir. Lenkerani bu dönemde müritleriyle Çarlık Rusyası'na karşı savaşımıştır. Rusya'dan gelen elçiler Lenkerani ile görüşerek onun bu savaştan el çekmesini istemişlerdir. Fakat Lenkerani, Çarlığın kendine zarar verebilecek güçte olmadığını farketmesi için savaştan vazgeçmeyeceğini bildirmiştir. Onun bu bölgede büyük bir destek aldığını gören Çarlık, daha büyük bir sorunla karşılaşmamak için son çare olarak İran Şahı'na mektup yazmış ve Lenkerani'nin bu savaştan çekilmesini istemiştir. İran Şahı Lenkerani'ye mektup yazarak şunları söylemiştir: *“Sizin Allah yolunda yapmış olduğunuz bu savaşı ben de biliyorum. Ancak senin bu savaşı sürdürmen bizim Çarlık Rusyası ile yapmış olduğumuz antlaşmayı bozuyor. Bundan dolayı savaşı bırak.”* İran Şahı'nın bu mektubundan sonra Lenkerani çok üzölmüş, durumu kötüleşmiş ve sonunda hastalanmıştır. Kendi oğulların çağırarak bu davayı onlara vasiyet etmiştir. Sabah namazı kılariken secdede vefat etmiştir. Kafkasya'da onun anısına türbe inşa edilmiştir. Oğulları bir süre Çarlık ile savaşa da, Rus ordularının gücü karşısında dayanamayıp İran'a göç etmişlerdir.²⁶⁸

(2) Ayetullah Şeyh Abdulla Kuluzi Lenkerani

Ayetullah Şeyh Abdulla Kuluzi Lenkerani de müritlerini toplayarak Rus ordusuna karşı savaşımıştır. O da dönemin önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Ömrünün sonuna kadar Azerbaycan'da yaşayan müminlere yardım etmek için öğrencileriyle Rus ordusuna karşı mücadele etmiştir. Kuluzi Lenkerani, XIX. yüzyılın sonlarında Şeyh Şamil ile aynı dönemde savaşımıştır. Rus ordusu ile mübarezede şehit düşmüştür.²⁶⁹

(3) Ayetullah Mir Ebu Turabi Bakubeyin

Ebu Turabi Bakubeyin, 1817 yılında Bakü'de dünyaya gelmiştir. Bakü'de Mirza Hasibi Kutsi medresesinde eğitim almıştır. Eğitimini devam ettirmek için Necef'e gitmiştir. Sahib Cevahir, Seyid İbrahim Gezvini, Şeyh Memmed Huseyn ve Razi İsfahani gibi âlimlerden ders almıştır. Daha sonra burada eğitimini tamamladıktan sonra Medine'ye giderek dini bilgilerini daha da geliştirmiştir. Ömrünün sonlarına yakın Bakü'ye dönerek dini hizmetlerde bulunmuştur. 1910 yılında Bakü'nün Merdekan köyünde vefat etmiştir. Dönemin en bilgili âlimlerinden biri olmuştur.²⁷⁰

Pazhuhesh, Vol. 9, No 1, Tehran, 2012, ss. 104-105.

268 Molayi, a.g.e., s. 107.

269 Molayi, a.g.e., s. 108.

270 Molayi, a.g.e., s. 110.

(4) Ayetullah Şeyh Memmed Emin Nardarani

Emin Nardarani 1837 yılında Nardaran'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini kendi köyünde Nardaran'da almıştır. 1850 yılında Necef'e giderek orada bulunan Şeyh Murtaza Ensari, Mirza Habibullahi Reşidi ve Molla Fazil İrevani'den eğitim almış ve müçtehit makamına ulaşmıştır. 40 sene Necef'te kalmış ve burada irşat vazifesinde bulunmuştur. 1920 yılında Necef'te vefat etmiştir.²⁷¹

(5) Şeyh Cavad Elizadeyi Bakubeyn

Elizadeyi Bakubeyn 1860 yılında Bakü'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Mirza Hesibi Kutsi Medresesi'nde almıştır. Genç yaşlarında (1875) Necef'e gitmiştir. Necef'te Molla Fazil İrevani, Mirza Habibullah Raşdi'den eğitim almıştır. Daha sonra Samire gitmiş oradan Mirza Mehemed-i Şirazi'den ders almış ve müçtehit seviyesine ulaşmıştır. Elizadeyi Bakubeyn'in Tahran'a giderek orada bulunan hocalardan da eğitim gördüğü bilinmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında doğduğu memlekete dönen Elizade Bakubeyn irşat faaliyetinde bulunmuştur. 1918 yılında Bakü'nün Buzovna köyünde vefat etmiştir.²⁷²

(6) Ayetullah Şeyh Abdul Gaffar Kubai

Gaffar Kubai 1850 yılında Lenkeran'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Lenkeran'da medresede almıştır. 1865 yılında Necef'e gitmiş orada bulunan Ayetullah Şeyh Ezim Mürtezei Ensari, Seyid Huseyin Kuşkemerli ve Mirza Huseyin Raşdi yanında eğitim alarak müçtehit seviyesine ulaşmıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Kuba şehrine gitmiş burada irşat faaliyetinde bulunmuştur. Dönemin en güçlü âlimlerinden biri sayılmıştır. Kuba şehrinde (1917-1919) vefat etmiştir.²⁷³

Özetle şunu söyleyebiliriz, XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ve İran ile olan ilişkileri ele alınmıştır. Önemli konular arasında Osmanlı ve İran'ın Azerbaycan üzerindeki etkisi, dini ilişkiler, bölgedeki mezhepsel mücadeleler, Rusya'nın yayılcı politikaları ve Osmanlı'nın Azerbaycan'ı Sünnileştirme çabaları olmuştur. Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a kültürel, ticari ve dini etkiler sağlamış, çeşitli dönemlerde askeri müdahalelerde bulunmuştur. Osmanlı, Sünni-Şii ilişkilerini dengelemeye çalışarak Azerbaycan'da Sünniliği güçlendirmeye yönelik adımlar atmıştır. Safeviler ve Kaçarlar dönemlerinde ise İran, Azerbaycan Türklerini Farsça konuşmaya zorlamış ve asimilasyon politikalarını yoğunlaştırmıştır. Çarlık Rusyası, Azerbaycan ve Kafkasya üzerinde baskısını artırarak Osmanlı ve İran'la mücadeleye girişmiştir. Rusya'nın bölge ticaret yollarını kontrol altına alma çabaları, Osmanlı ve Azerbaycan ilişkilerini de etkilemiştir.

271 Molayi, *a.g.e.*, s. 110.

272 Molayi, *a.g.e.*, s. 111.

273 Molayi, *a.g.e.*, s. 111.

Osmanlı, Azerbaycan'da Sünni inancı desteklemek için çeşitli tedbirler alırken, İran Şii etkisini yaymaya çalışmıştır. İran'da dini eğitim alan birçok Azerbaycanlı din adamı, ülkelerine dönerek toplum üzerinde İran etkisini ve Çarlık Rusyası'nın baskısını azaltmak için eğitim ve sosyal bilinçlendirme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Rus istilaları nedeniyle Azerbaycan Türkleri Osmanlı topraklarına göç etmiş, Osmanlı Devleti bu göçmenleri kabul ederek Azerbaycan üzerindeki nüfuzunu güçlendirmiştir. Osmanlı ve Azerbaycan arasında tasavvufî ilişkiler gelişmiş, özellikle Nakşibendi tarikatı aracılığıyla manevi bağlar güçlendirilmiştir. Osmanlı ve İran arasında Azerbaycan'da ticaret, eğitim, tasavvuf ve siyasi ilişkiler sürekli bir etkileşim içinde varlığını sürdürmüştür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'IN ÇARLIK RUSYASI İLE DİNİ İLİŞKİLERİ

XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başında Azerbaycan, yirmiden fazla bağımsız hanlığa sahipti. Bu hanlıklar, ekonomik ve siyasi nedenlerle Çarlık Rusyası ile değişik derecelerde ilişkileri bulunmaktaydı. Dağınık bir yaşam sürdükleri için Ruslara karşı birleşik bir güç oluşturamamışlardı. Azerbaycan'ın Ruslarla resmi ilişkileri XV. yüzyılda başlamış olup, 1465'te Şirvan Hanı Farruh Yasar ile Moskova Prensi III. İvan arasında imzalanan bir sözleşmeyle pekiştirilmiştir. Bu sözleşme, iki devlet arasında ilişkilerin güçlenmesine ve karşılıklı elçiliklerin kurulmasına yol açmıştır. IV. İvan döneminde Azerbaycan ile Rusya arasındaki ticaret ilişkileri daha da yoğunlaşmış, Rus tüccarlar sıkça Şirvan'a gitmeye başlamıştır.

Hanlıklar, başka devletlerle başa çıkabilmek için zaman zaman İran, Çarlık Rusyası veya Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmışlardır. XVIII. yüzyılda hüküm süren Fatalı Han Kubinskiy, 1775'te Çarlık Rusyası'ndan yardım istemiştir. O dönemde Rusya'nın Kafkasya'daki yayılcı politikası, bu topraklardaki nüfuzlarını artırma amacı taşımaktaydı. Karl Marks'ın ifadeleri de, Rusların Kafkasya ve çevresindeki stratejik çıkarlarını vurgulamaktadır. 1801'de Doğu Gürcistan'ın Rusya'ya katılması, tüm Kafkas halkları için önemli bir dönüm noktası olmuş ve Rusya, Azerbaycan'ı ele geçirmek için planlar yapmaya başlamıştır. Azerbaycan, Rusya tarafından "ucuz kaynak" olarak değerlendirilmiştir; bu bölge zengin tarımsal ürünler, pamuk ve petrole sahiptir.

Gürcistan'ın Rusya'ya katılmasına İran ve Osmanlı Devleti karşı çıkmış, İngiltere ve Fransa bu devletleri Rusya'ya karşı kışkırtmıştır. 1804'te başlayan Rus-İran Savaşı (1804-1813) sonucunda, 2 Ekim 1813'te Karabağ'ın Gülistan köyünde imzalanan sözleşme ile Rusya, Kafkasya'da elde ettiği toprakları tanıtmıştır. Bu sözleşmeye göre, İran, Rusya'nın Kafkasya'da ele geçirdiği toprakları kabul edecek, karşılıklı ticaret yapılacak ve savaşta esir düşenler serbest bırakılacaktır. Ancak İran, savaşta kayıplarının beklenenden fazla

olması nedeniyle antlaşmanın hükümlerini ihlal etmeye başlamıştır. Bu durum, yeni bir savaşa yol açmış ve 1826'da başlayan ikinci İran-Rus Savaşı, İran'ın tekrar mağlup olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu gelişmeler, Azerbaycan'ın geleceği üzerinde belirleyici bir etki yapmış, bölgenin siyasi haritasının şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

A. TARİHSEL SÜREÇTE RUSYA VE AZERBAJCAN İLİŞKİLERİ

XVIII. asrın sonu XIX. asrın başında Azerbaycan'da yirmiden fazla bağımsız hanlık bulunmaktaydı. Bazı hanlıklar Çarlık Rusyası'na ekonomik anlamda bağlı iken bazı hanlıklar ise siyasi bağlarla bağlanmıştı. Azerbaycan hanlıkları, dağınık bir biçimde yaşam sürdürdükleri için Çarlık Rusyasına karşı durabilecek ortak güçleri yoktu.²⁷⁴

Azerbaycan'ın Ruslar ile resmi ilişkileri XV. yüzyılda kurulmaya başlamıştır. 1465 yılında Şirvan'ın (Azerbaycan Hanlığı) şahı Farruh Yasar ve Moskova Prensi III. İvan kendi aralarında bir sözleşme imzalamışlardır. Bu sözleşme akabinde iki devlet arasındaki birlik ve beraberlik korunmuş, aynı zamanda her bir yönetici karşı taraftaki devlete kendi elçilerini yerleştirme imkânı bulmuştur. Rus tüccarları Şirvan'a, Azerbaycan tüccarları ise Moskova'ya sıkça gidip gelmeye başlamışlardır. Azerbaycanlıların Ruslarla daha sıkı ilişkileri IV. İvan, Kazan Hanlığını aldıktan sonra başlamıştır. Nitekim IV. İvan zamanından itibaren ticaret yolu artık Rusların eline geçmeye başlamıştır.²⁷⁵

Bazı dönemlerde hanlar, başka devletlere karşı durabilmek için İran, Çarlık Rusyası veya Osmanlı Devleti'ne sığınmak veya bu devletlerden yardım istemek durumunda kalmışlardır. Bu duruma en iyi örneklerden biri XVIII. Yüzyılda da hüküm sürmüş olan Fatalı Han Kubinskiy'dir. Çünkü 1775 senesinin mart ayında Çarlık Rusyası'ndan yardım istemek zorunda kalmıştır. O dönemde Çarlık Rusyası'nın politikası Kafkasya'da ve Azerbaycan'da yayılcı bir nitelik taşımaktaydı. Rusların gözlerinin her daim bu topraklarda oluşu²⁷⁶Karl Marks'ın şu ifadelerinden de anlaşılmalıdır: *“Tuna Deltasını elinde tutan: yani ona hâkim olan: bütün Tuna'ya hâkimlik eder- böylece Asya'ya yol açar... Eğer bu devlet aynı zamanda Kafkasya'ya da hâkim olursa, demek oluyor ki bütün Karadeniz'e hâkimdir...”*²⁷⁷

Doğu Gürcistan'ın Çarlık Rusyası'na dâhil olması bütün Kafkas halkları için bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim bu tarihten (1801) sonra Çarlık Rusyası Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için çeşitli yollar denemeye başlamıştır.²⁷⁸ Azerbaycan'ı ele geçirme düşüncesi Rus komutanları ve politikacıları tarafından dikkatlice planlanmıştır.²⁷⁹

274 Mahmut İsmail, *İstoriya Azerbaycana*, El Atası, Bakı, 1994, s. 79-89.

275 El'dar İsmailov, *Ocherki Po İstorii Azerbaydzhana*, İzdatel'stvo Flinta, Moskva, 2010, s. 68.

276 İsmail, *a.g.e.*, s. 3.

277 Marks K.-Engels F., *Soçinenie*, 2-e İzdanie, T.9, s. 408

278 *İstoriya Azerbaycana*, T II, Bakı, 1960, s. 2.

279 *Prisoedinenie Azerbaycana k Rossii*, Bakı, 1955, s.17.

Çarlık Rusyası Azerbaycan'ı “ucuz kaynak” olarak görmüştür. Çünkü bu topraklar ipek, pamuk, petrol ve tarım ürünleri bakımından zengin topraklardır. Gürcistan'ın Çarlık Rusyası'na katılmasına İran ve Osmanlı Devleti karşı çıkmış, İngiltere ve Fransa ise İran ve Osmanlı Devleti'ni Çarlık Rusyası'na karşı savaşmaya teşvik etmiştir. 1804 senesinin Mayıs ayında Rus-İran savaşı (1804-1813) başlamıştır. Savaş sonucunda 2 Ekim 1813'te Karabağ'ın Gülistan köyünde Çarlık Rusyası ve İran arasında bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre;

1. İran Şahı, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da ele geçirdiği toprakları Çarlık Rusyası'nın bir parçası olarak kabul edecektir.
2. Bu topraklar Kafkasya'nın Dağıstan bölgesinden Arpaçay – Aras Nehri'ne kadar uzanan Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerini de içine alır.
3. Yukarıda bahsedilen bölgelerde yalnızca o dönemin Şahı değil, ondan sonra Şah olacak şehzadeler de Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetini tanıyacaktır.
4. Hazar Denizi'nde ticaret yapan Rus tüccarlar İran limanlarını, İran tüccarları ise Rus limanlarını serbestçe kullanabileceklerdir.
5. Savaşta esir düşenler karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.
6. Hem Çarlık Rusyası hem İran kendi başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını göstereceklerdir.
7. Her iki ülkenin tüccarları, birbirlerinin topraklarında ticari faaliyette bulunacaktır. Aynı zamanda bu tüccarların emniyetleri sağlanacaktır.²⁸⁰

Fakat İran'ın kayıpları beklemediklerinden daha fazla çıktığı için bir süre sonra bu antlaşmanın kurallarını ihlal etmeye başlamışlardır. Böylece ortaya çıkan anlaşmazlıklar, sonunda taraflar arasında yeni bir savaşın başlamasına sebep olmuştur. 1826 yılında başlayan ikinci İran-Rus Savaşı yine İranlılarının mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır.²⁸¹

B. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ

I.Aleksandr, Azerbaycan'ın Kazah ve Şemşeddin Sultanlıklarının Çarlık Rusyası'na verilmesinin ardından komşu hükümdarlar ve halklarla en çok da İran'la karşı karşıya kalan hanlıklarla ilişki kurmak için yeni adımlar atmıştır. Fakat Gülistan Antlaşması (1813) ile sona ermiş olan Rusya-İran savaşı sonrasında vuku bulan keyfi isyanlar, Çarlık Rusyası'nın yayılma politikasına mâni olamamıştır.²⁸²

280 *Türkmençayskiy mirniy dogovor mejdu Rossiey i İranom*, Sbornik arhivnih dokumentov, Russkaya Kniga, Moskva, 1992, s. 315.

281 Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S 36, Erzurum, 2008, s. 193.

282 Nise Mustafayeva, *Güney Azerbaycan Hanlıkları*, Azereşr, Bakı, 1994 s. 93.

Bölgenin tamamını kendi ellerinde tutmaya çalışan Çarlık Rusyası yukarıda bahsi geçen Türkmençay 1828-1829 antlaşmasına göre Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgelere Ermenileri göç ettirmişlerdir. Bu göçlere bir örnek olarak Karabağ bölgesini söyleyebiliriz. Böylelikle Göç Politikası sayesinde demografik durumu kendi menfaatlerine olacak şekilde değiştirmeye başlamışlardır. Bu yapılanla Azerbaycan'ı diğer Müslüman ve Türk coğrafyasından ayırma amacını gütmüşlerdir. Stratejik önem arz etse de Azerbaycan'ın topraklarında uygulanan bu göç politikası gelecekte büyük sıkıntıları da beraberinde getirecektir. Kısa süre sonra Çarlık Rusyası bu göçlerle bölgede güvenli bir Hristiyan kuşağı yaratmıştır.²⁸³

Çarlık Rusyası Azerbaycan'ın tarihi ve en verimli topraklarına el koyarak hanlıkları da tamamen ortadan kaldırmıştır. Böylece bir siyasi safha kapandığı için tam anlamıyla Azerbaycan toprakları ekonomik, kültürel ve dini açıdan sömürgecilik alanına girmiştir. İdari sistemleri değiştirilmiş, Azerbaycanlı memurların yerine Rus memurlar atanmış ve Rus subaylardan olan yeni idareciler iş başına getirilmiştir. Resmi idarelere ise mahkeme yardımcılığı veya tercümanları Ermenilerden tayin edilmiştir. Çarlık Rusyası bununla da yetinmemiş, halkın manevi değerlerini ve dini yaşamını da kısıtlamıştır. Azerbaycan'ı Türk kimliğinden ayırma politikası olarak orada yaşayan halkı 'Tatar' olarak adlandırmışlardır. Böylece ilişki anlamında Azerbaycan Türkünü, Güney Azerbaycan'dan ve Türk dünyasından ayırmışlardır.²⁸⁴

Çarlık Rusyası Azerbaycan'ı İslam akidesinden uzaklaştırmayı temel amaç olarak görmüştür. İlk olarak kendi dilini öğrenmeyi zorunlu hale getirmekle işe başlamıştır. Daha sonra imtiyazlı asilzade sınıfından olan beyleri kendi idaresinde tutma adına bazı önlemler almıştır. Hem halktan hem de nüfuzlu bazı adamları Osmanlı Devleti ve İran'la iş birliğinden alıkoyarak devlete karşı olan isyanların onların eliyle yaptırılmasını sağlamıştır. Emanetler okulu açarak Çarlık rejimine sadık bir kuşak yetiştirmiştir. Tiflis'te eğitime başlatılan bu okullardan daha sonra Azerbaycanlı Türk çocukları Petersburg'a askeri eğitim almaları için gönderilmişlerdir. Azerbaycan şehirlerinde bulunan Medreseler Çarlık Rusyası için tehlike arz etmiştir. Hristiyanlaştırma politikası gereğince medreselerde Rusça eğitim zorunlu hale getirilmiş, buralara maaşlı öğretmenler tayin edilmiş ve yeni Rusça eğitim veren okullar açılmıştır. Halkın milli eğitimi konusunda da baskıcı bir politika izlenmiştir. Mevcut Türk okulları kapatılmış ve yenilerinin açılmasına da izin verilmemiştir. Bu yasak XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bunlar yetmiyormuş gibi resmi dairelerde Türkçe konuşmak da yasaklanmıştır. Medrese eğitiminin bilime karşı olduğu ve eğitim seviyesinin düşük olmasına neden olduğunu ileri süren

283 Shavrov Nikolay Nikolayevich, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Nastoyashaya Rasprodazha Mugani, Tipografiya Redaksii Periodicheskikh Izdaniy Ministerstva Finansov, Spb, 1911, s. 59-61.*

284 Memmedali Babashlı, "Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze, Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2007, s. 218.

bazı propagandalar yaparak, insanları İslam dininden, kültür ve değerlerinden uzak tutmak için büyük çaba sarf etmişlerdir.²⁸⁵

Hristiyan inancını, akidesini ve medeniyetini bölgelere yaymak suretiyle Azerbaycan'da insanları İslam'dan uzaklaştırmak için farklı yöntemlere başvurulmuştur. Çarlık Rusyası'ndan ayrı olarak, Hristiyan Ermenilerden başka eski Alman misyonerleri ve Çarlık Rusyası'nda yaşayan fanatik misyonerler Azerbaycan topraklarına yerleştirilmişlerdir. 1890 yılı sonlarına doğru Azerbaycan köyleri yanında Rus Hristiyan köyleri de görülmeye başlanmıştır.²⁸⁶

Azerbaycan'ın âlimleri İran, Osmanlı Devleti ve Arap ülkelerinde eğitim gördüklerinden dolayı kendi topraklarında herhangi bir göreve alınmamışlardır. Aynı zamanda bu değerli din adamları devlete karşı suç işledikleri iddialarıyla sürgün edilmişlerdir. Aleni bir suç bulamadıkları durumlarda ise “*Aileleriniz Sibiryaya sürgün edilecek*” diye tehdit ederek onları kendi vatanlarını terk etmeye zorlamışlardır. Aktif halde görev yapan din adamları da çeşitli şekillerde cezalandırılmışlardır. Halk arasında nüfuza sahip olan ve halkın sevgisini ve saygısını kazanmış olan din adamlarını ise idam etmişlerdir. Ehil sahiplerini aradan kaldırdıktan sonra halkı dinden soğutmak ve dinle insanlar arasına nifak tohumlarını ekmek için ehil olmayan bilgisiz ve yolsuzluğa meyli olan insanları göreve getirmişlerdir. Dini bilginin azaltılması, dinin otoritesinin kaldırılması ve din adamlarının ekonomik gücünün azalması için ellerinden ne gerekiyorsa yapmışlardır. Gerçek dini bilgiye sahip olan ilim adamlarının yerine Çarlık Rusyası'nda dini merkezlerde yetiştirilmiş olan ehliyetsiz dindarlar temsilci olarak işe alınmışlardır. Bu bağlamda Azerbaycan'ın tanınmış âlimlerine hayat hakkı tanınmamıştır.²⁸⁷

Çarlık Rusyası sinsi bir politika takip ederek Müslümanların ibadet yerlerini de imha etmek için farklı yollar izlemiştir. Örneğin; bazı ibadet yerlerini ve camileri yıkmışlar veya bu yerleri Müslümanların ellerinden alıp kiliseye çevirerek buraları Hristiyanların hizmetine sunmuşlardır. 1804 yılında Gence şehri ele geçirildikten sonra Çarlık Rusyası şehrin en büyük camisini kiliseye çevirmiştir. Aynı zamanda şehirde iki kilise bulunuyor olmasına rağmen bir kilisenin daha yapılmasına karar verilmiştir. Daha sonra 1821 yılında Bakü şehrindeki en kadim mescid olan Şah Mescidi ve Şirvan Şahlar Türbe'sinin Hristiyanların himayesine bırakılması ve onlar için ibadete açılması görüşü de ileri sürülmüştür.²⁸⁸

Müslümanların ibadethanelerinin kapatılması sonucunda buralarda hizmet veren görevlilerin sayısı da azalmıştır. Yeni cami ve mescitlerin yapılması ise yasaklanmıştır. Faaliyette olan vakıf kurumlarının da engellenmesi durumu

285 Babaşlı, a.g.m., s. 218.

286 Babaşlı, a.g.m., s.218.

287 Babaşlı, a.g.m., s. 219.

288 Resul Hüseyinli, *Azerbaycan Ruhaniyyi (Hanlık çağından Sovyet İşgaline kadar olan dönem)*, Bakü, 2002, s. 109.

iyice zorlaştırmıştır. Küba şehrinin Şeşper nahiyesinde maddi durumdan dolayı sıkıntı çeken ailelere yardım amaçlı bölgenin Müslümanlarından toplanan zekâtlara da el konulmuş olması rejimin ne kadar ağır bir sömürge rejimi olduğunu da göstermiştir.²⁸⁹

Azerbaycan'da yaşayan Müslümanların dinlerini yaşamalarına ve dini ayinlerini yerine getirmelerine izin verilmemiştir. Rus Ortodoks Kilisesi tarafından İslam dinin yalancı bir din olduğu ve putperestlikle eş değer olduğu ilan edilmiştir.²⁹⁰ Kilise bu konuda muvaffak olabilmek için Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde yaşayan azınlık halklardan istifade etmiştir. Örneğin, Zakatala bölgesinde bulunan azınlık halk İngiloylara, Hristiyan dinine teşvik amaçlı bazı avantajlar sağlanmıştır. Bu bağlamda dinini değiştirenlerden vergi alınmayarak veya onlara toprak verilerek insanları kendi saflarına çekmeye çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak da 1850-1858 yılları arasında 11 köy zorla Hristiyanlaştırılmış, İslam dininden çıkan ve Hristiyanlığı kabul eden kişilere de ödüller verilmiştir. Hristiyan dinini terk eden veya İslam dinine geçenleri ise hapis cezası ile tehdit etmişlerdir. Azerbaycan Türklerini dini inançlarından vazgeçiremeyeceklerini anlayan Çarlık Rusyası tıpkı yerli beyleri kendi saflarına çekmek suretiyle Hristiyanlaştırdıkları gibi din adamlarından olan molla ve hocaları da aynı yöntemle kazanarak ve onlardan faydalanarak onları amaçları için kullanma yoluna gitmişlerdir.²⁹¹

Uygulanan bu politika ile Azerbaycan'ın milli ve manevi değerleri ortadan kaldırılmış ve halkın kendi arasında ihtilaflar yaratılarak mezhep sorunun da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Azerbaycan'da Şii mezhebini yaygınlaştırmak için belirli kurallar oluşturulmuştur. Bu kasıtlı olarak Osmanlı Devleti'ne karşı Şiilik faktörünün ön plana çıkartılması ile gereken tavrın alınması için hedeflenmiş bir durumdur. Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran üzerinde kazandığı zafer küçük olsa da tüm Cami ve Mescitlerde imamlardan Rus askerlerine ve Çar için vaaz verilmesini ve onlar için toplu dua edilmesini talep etme hakkını vermiştir. O dönemde Kafkasya'da ortaya çıkan Şeyh Şamil hareketinin Azerbaycan'da yayılması korkusunu göz önünde bulundurarak bu tür tefrika ve planlarla direnişin yayılmasını önlemişlerdir.²⁹²

Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı Çarlık Rusyası mezhepler arasında bulunan farklılıkları kullanarak Şiilerin sayılarının artmasına sebep olmuştur. İstatistikî olarak bakarsak 1830 yılındaki sayıma göre Azerbaycan'da ikamet eden Müslümanlar 325.201 kişidir. Bunlardan Sünniler 177.736, Şiiler 120.674'tür. Azerbaycan'ın az bir bölgesinde yani Karabağ Hanlığında, mezhep mensubiyetine rağmen nüfusun %57'sinin Sünni olduğu bilinmektedir. Yapılan

289 Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi (Uzak Geçmişten 1870'li yıllara kadar)*, Azerbaycan Yayın Evi, Bakü, 1996, s. 650.

290 Qadim Mustafayev, *XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da İslam İdeolojisi ve Onun Eleştirisi*, Bakü, 1973, s. 56.

291 Betül Aslan, *I.Dünya Savaşı Esnasında 'Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine 'Kardaş Kömeği' (Yardımları) ve Bakü Müselman Cemiyet-i Hayriyesi'*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s 16-17

292 Babaşlı, a.g.m., s. 219.

bu faaliyetler sonucunda 1848 yılındaki sayıma baktığımızda Sünnilerin %21, Şiiilerin ise %77 oranında arttığını görmekteyiz.²⁹³

C. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAJCAN TOPRAKLARININ İDARİ SİSTEMİ

Tarihi sürece bakıldığında Çarlık Rusyası Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine Ermenileri yerleştirerek Kafkas ordu komutanları vasıtasıyla bu bölgeyi idare etmeye başladığı görülür. Çarlık Rusyası, Kafkasya veya Azerbaycan üzerine yapacağı herhangi bir savaşta bölgenin çoğunluğunun Müslüman olmasından dolayı bu topraklarda uzun süre hâkimiyet sağlayabileceğinden şüpheliydi. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran'ın kendi iç problemleriyle baş etmeye çalışması sonucu bu bölgeleri idare etme teşebbüsünde bulunamamış olması, Çarlık Rusyası'yla bu bölgede yeni hâkimiyet yolları aramaya ve tedbirler almaya sevk etmiştir. Çarlık Rusyası Kafkasya'da yeni bir sistem kurmuş ve bu sistemi 'Kafkasya Valiliği' olarak isimlendirmiştir. 1845 yılında faaliyete başlayan bu valiliğin başında Çar Naibi veya bir Prens Genel Vali durmaktaydı. Bu idari sisteme ilk atanan başarılı ve tecrübeli Kont (sonra Prens), Mihail S. Vorontsov olmuştur.²⁹⁴

Çarlık Rusyası, kurduğu bu Valilikleri Orta Asya'ya ve Osmanlı Devleti'ne yönelik bir üs olarak kullanmıştır. Valiliklere bağlı özel bir ordu kurarak müstakil hareket etme yetkisini de onlara vermiştir. Çarlık Rusyası'nın genel politikasına göz atacak olursak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin düştüğü buhrandan faydalanarak kutsal sayılacak yerlere yürüyüşler yapmış ve Avrupa'nın iç işlerine karışmıştır. Osmanlı Devleti'nin de başta olması ile Çar I. Nikolay'ın bu yayılma hareketi, yapılan Kırım Savaşıyla önlenmiştir. Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ve Avrupa'da ilerleyemeyeceğini anlayınca yeni Çar olan II. Aleksandr, Kafkasya Valiliğine kendi akrabası olan Prens Aleksandr Baryatinski'yi tam yetki vererek yeni reformlar yapmak üzere tayin etmiştir. Kafkasya'da meydana çıkan ayaklanmayı ortadan kaldırmak için hareket eden ordu, Şeyh Şamil önderliğinde isyan eden Müslümanları karşısına almıştır. Baryatinski önderliğinde yeni reform geçirmiş ve iyi yetiştirilmiş bu ordu, devletlerarası hukuku hiçe sayarak Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmiştir.²⁹⁵

Hanlıkların durumuna kısaca değinecek olursak şöyle özetleyebiliriz. Osmanlı Devleti ile İran arasında Şiilik mezhebi yüzünden arada kalan talihsiz Azerbaycan halkı çok yıpranmıştır. Çarlık Rusyası'nın hanlar üzerine yaptığı baskınlar nedeniyle çaresiz kalan hanlar bazen Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş²⁹⁶ ya da İran'a sığınmışlardır. Yıllardan beri süregelen mevki

293 Resul Hüseyinli, a.g.e., s. 166.

294 Swietochowski Tadeusz, *Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shopping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press 1985, s. 13; Swietochowski, T. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycan (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, Bağlan Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 31.

295 İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı. (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)*, Ötügen, İstanbul, 2009, s.455.

296 Başbakanlık Arşivi, Hattı Hümayun, Nrl. 1760/a.

ve zenginliklerini kaybetmek istemeyen hanlar ise Çarlık Rusyası'nın himayesine²⁹⁷ geçmişlerdir. Çarlık Rusyası da bu hanlar vasıtası ile Azerbaycan Müslüman Türklerini yönetmeye başlamıştır. Yapılan savaşların ve askerlerin masraflarından da hanları yükümlü tutmuştur. Hanlar da bu yükümlülükten kurtulma yolunu halkı ağır vergilere tabi tutmakta görmüşlerdir. Azerbaycan bu yıpranmış haliyle en ağır darbesini Gülistan Antlaşması (1828) sonucu topraklarının ikiye ayrılması ile yaşamıştır.²⁹⁸

Yeni ıslahatlar yapan Çarlık Rusyası (1833) kendi topraklarında meskûnlaşan Hristiyanları, toprak köleliğinden (serflikten) kurtarmak amacıyla Azerbaycan köylerine göç ettirmişlerdi. Azerbaycan Türklerinin sahip oldukları varlıklarının ellerinden alınıp göç etmiş Ruslara verilmesi, halkın ağır vergileri ödeyemez hale gelmesi büyük itiraza sebep olmuştur.²⁹⁹

1. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Topraklarına Rus Göçünü Başlatması

Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da hedeflediği egemen olma politikası farklı zamanlarda ve şartlarda gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada Çarlık Rusyası'nın ordusunda görev yapan asker ve subaylara yaşamaları için gerekli olan ihtiyaçları karşılama adına bu topraklarda yaşama hakkı verilmiştir. Daha sonra Yermolov'un girişimleriyle 1821 yılında Kafkasya ordusunda görev yapan asker ve subayların ailelerine özel imtiyazlar tanınarak onlara toprak verilmiştir. Bu bağlamda bu aileler Azerbaycan'ın en stratejik bölgelerine yerleştirilmiş ve onlara V.P (Voenny Poselyanin, Askeri Yerleşimci) yazan kıyafetler verilmiştir.³⁰⁰ İkinci aşamada Çarlık Rusyası'nda yaşayan radikal tarikatları Azerbaycan topraklarına göç ettirmişlerdir. Son olarak ise Çarlık Rusyası Ermenileri Karabağ bölgesine göç ettirerek kendi amacı doğrultusunda ilerlemiştir. İstatistik bilgilere bakacak olursak XVIII. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Slav kökenli Hristiyanların nüfusu 1200 kişi idi. XIX. yüzyılın ilk yarısında (1835) nüfus 405 bine ve 1858 yılında ise 780 bine kadar ulaşmıştır.³⁰¹

Çarlık Rusyası'nın göç politikasının amacı; Azerbaycan topraklarında etnografik bir destek oluşturmak yani Azerbaycan halkına moral baskı uygulayarak onları "ikinci sınıf insanlara" dönüştürmek idi. Aynı zamanda Çarlık Rusyası'nın hedeflerinden bir diğeri de Azerbaycan halkını eski yerleşim topraklarından çıkartarak onların yerine Hristiyan nüfusu yerleştirmektir. Nitekim iktidarda olan Çarlık Rusyası, Müslüman nüfusun onları kabullenmeyeceğinin farkındaydı.³⁰²

297 Başbakanlık Arşivi, Hattı Hümayun, Nrl. 6677/A.

298 Memmedova, a.g.e., s. 126. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, s. 156.

299 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984, ss. 16-21.

300 İsmailzade D. İ., *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze 30'e Godı XIX- Naçalo XX v.*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva, 1982, s. 34.

301 İkrâm Ağasıyev, *XVIII Esrin Sonu-XX esrin Evvelerinde Almanların Qafqazda Meskûnlaşması, Tehsil*, Bakı, 2009, s. 62.

302 İsmailzade, a.g.e., s.40

Silah zoruyla elde edilen topraklarda Çarlık Rusyası, güvencenilir bir etnik-sosyal taban yaratmaya çalışmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi yeni hükümet XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan topraklarına Alman Hristiyanları, Rusları, Ermenileri yerleştirmeye başlamıştır. Başlangıçta göç edenlerin arasında en büyük kitleyi tarikatçılar oluşturmuştur. Çarlık Rusyası onları göç ettirmekle birkaç amaca ulaşmayı hedeflemiştir.³⁰³

Çarlık Rusyası'nın Ermenileri göç ettirmelerinde farklı nedenler etkili olmuştur. Bunlar:

1. Ermeniler Doğu Hristiyanları sayılmıştır. Bundan dolayı da Doğu ülkelerindeki yaşam koşullarına alıştırtılar.
2. Ermeniler çoğunlukla Müslüman ülkelerinde ve topraklarında yaşamışlardır.
3. Ermeniler Doğu dillerini, Müslüman ayinlerini, geleneklerini ve yaşam biçimlerini iyi bilmektedirler.
4. XI. Yüzyılda Ermeniler devletlerini kaybettikten sonra onlara yabancı olan koşullara ve yasalara mükemmel şekilde uyum sağlayabilmişlerdir.

Bu bağlamda göç sonrası Ermeniler Çarlık Rusyası'na minnettar olmak zorundaydı. Çarlık Rusyası da yeni el altına giren Hristiyan Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak niyetinde olmuşlardır. Kısaca Çarlık Rusyası, Ermeniler sayesinde Azerbaycan'da Müslüman nüfusunu azaltmak istemiştir.³⁰⁴

Rus otokrasisinin sömürgeci politikasının savunucularından biri olan N.N. Şavrov göç politikası konusunda İmparatorluğun hatalarını şu sözle belirtmiştir: *“Bizim sömürgecilik faaliyetlerimiz Kuzey Kafkasya'ya Rusların yerleşmesiyle değil, yabancıların yerleşmesiyle başladı”*. Buradaki “yabancı” Ermeniler anlamına gelmektedir.

Petro, Hazar etrafında bulunan bölgelere gizli görev yapmak üzere istihbarat göndererek bölgede Hristiyan unsurları tespit etmek istemiştir. İlerleyen zamanlarda ise muhtemeldir ki askeri operasyonlarda destek almak istemiştir. Petro'nun bu amaçla Hazar etrafındaki topraklara sahip olmasının ideolojik nedeni, burada yaşayan Hristiyanları Müslüman zulmünden kurtarmak olmuştur. Hazar etrafından Bakü'nün ele geçirilmesi ve Müslüman nüfusun azaltılmasıyla ilgili General Matyuşkin ile Petro arasında geçen yazışma dikkate şayandır. Petro, Bakü'de yaşayan Sünni Müslüman nüfusun Osmanlı Devleti'ne yakınlığı endişesiyle oradan göç ettirilmesini istemiş, Müslüman nüfusu Astarhan'a sürdürdükten sonra boşalan topraklara Rus nüfusun yerleşmesini emretmiştir. Matyuşkin de bunu yapmanın imkânsız olduğunu, doğru olmayacağını ve ağır sonuçlar doğuracağını belirtmiştir. Petro, durumu

303 Örneğin misyonerlik yolu ile.

304 İsmailzade, *a.g.e.*, s. 42.

Matyuşkin'in yetkisine bırakmış ve ondan Müslümanlara karşı en ağır şekilde hareket etmesini talep etmiştir.³⁰⁵

Kafkasya'da genel vali (namestnik) olarak çalışan Illarion Ivanovich Vorontsov-Dashkov Çar II. Nikolay'a müracaat ederek Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikası gereğince şunları yazmıştır: *"Yüce İmparator Hazretleri! Sizin imparatorluğunuzun bütün bölgelerinde dayanıklı devlet düzeninin temini için bizim öncelikli görevimiz bölgenin Ruslaştırılmasıdır. Bütün kolonileşmeler ilk olarak toprakların varlığına bağlıdır. Fakat Kafkasya'nın geniş şekilde kolonileşmesi elden kaçırılmıştır. Nitekim Karadeniz sahilleri ıssız ve yaşam şartlarına uygun değildir. Kuzey Kafkasya'da ise yeterince nüfus kalabalığı mevcuttur. Bu topraklara sahip olmak için daha önce gelmemiz gerekiyordu. Şimdi ise oraya sahip olmak için bu topraklarda yaşayan yerli halkı çıkartmak gerekiyor. Kısaca işimiz çok zor."*³⁰⁶

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da gerçekleştirmeye çalıştığı Hristiyanlaştırma projesinin en önemli kolu Muğan bölgesini Hristiyanlaştırmaktı. Çarlık Rusyası bu bölgeyi ilk olarak 1860 yılında Hristiyan kasabası yapmıştır. Bu bölgede Rus vilayeti oluşturma düşüncesi Knyaz Dondukov- Korsakov (1820-1893) döneminde başlamıştır. Krivoşin³⁰⁷ ise Muğan projesiyle ilgili şöyle yorum yapmıştır: *"Burada Rus projesi başladı ve bu proje bizimle daha çok güç ve kuvvet bularak gelişecektir"*. Bu proje Çarlık Rusyası için jeostratejik açıdan da çok önemli olmuştur. Ancak bu projenin gerçekleşmesinde Azerbaycan'ın Hristiyanlaştırılması niyeti yanında Osmanlı Devleti korkusu da mevcuttu. Çünkü Çarlık Rusyası, meydana gelebilecek bir Kafkasya isyanında Osmanlı Devleti askerlerinin Urmiye'ye girerek Küçük Asya'da olan Rus askerlerini kuşatacağını düşünüyordu. Aynı zamanda Çarlık Rusyası, bunu yaptıktan sonra Kars ve Batum'u alabileceği konusunda da endişe etmiştir. Osmanlı Devleti bunu yaparken Gürcü ve Ermenilere de özerklik sözü vererek Dağıstan'a kadar giden topraklara sahip olabileceğini düşünmüştür. Ama şunu da belirtmemiz gerekiyor ki, Azerbaycan topraklarına Eski İnananlar (Staroobraydtsı) ve faal Hristiyanlar yerleştirilmeden çok daha önce, Bakü'de birçok Hristiyan Rus aileleri yaşamıştır. Onların yaşam tarzını Bakü vilayetinin kilise başrahibi Aleksandr Yunitskiy şöyle karakterize etmiştir: *"Bakü'nün ilk Hristiyan nüfusu ahlaklarının sadeliği, dindarlığı ile şaşırtıyorlardı. Onlar sessizce, alçakgönüllülükle, aile ocağını kuruyarak yaşıyorlardı. Evlerini ikonlarla bezemeye çalışıyorlardı. Her Pazar sabahı ve büyük bayramlarında aile başkanı Kiliseye gitmeden önce, sabahları ortak bir dua yapardı..."* Yazarın ifadesine göre, Bakü'de o dönemde henüz Ermeniler yoktu, Ruslar ve Azerbaycanlılar ise kendi aralarında barış içinde yaşamaktaydılar.³⁰⁸

305 Listov V. G., *Perdskiy pohod Petra I. 1722-1723*, İzdatel'stvo MGU, Moskva, 1951, s. 158-159.

306 İsmailzade D.İ., *Graf İ. Vorontsov Daşkov, Namestnik Kafkazskiy*, Zao Tsentropoligraf, Moskva, 2005, s.304.

307 Toprak Komisyonu Başkanı

308 A.Yunitskiy, *İstoriya Tserkvey İ Prikhodov Bakinskoy Gubernii*, Baku, 1906, s.49-50.

2. Azerbaycan Topraklarında Yapılan Kilise Faaliyetleri

Çarlık Rusyası'nın Ruslaştırma politikasının önemli faaliyetlerinden biri de kiliseye verilen yetki olmuştur. Kilisenin yetkisi devlet politikası kadar etkilidir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Rusya'nın Muğan Projesi sonrasında Mil ve Şirvan bölgelerine de Rus nüfusun yerleştirilmesi amaçlanmıştır.

Çarlık Rusyası'nın Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde başarılı olabilmesi için Kilise nezdinde misyoner ve ruhban okulları açılması öngörülmüştür. Bundan dolayı Azerbaycan'ın birçok bölgesinde Hristiyan köylerinin oluşumuyla eş zamanlı olarak kilise inşalarına da başlanmıştır. Hatta Rus işçi gruplarının bulunduğu bölgelere de dini ihtiyaçların giderilmesi amacıyla yeni Kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır.³⁰⁹

Bakü şehrinde ilk kilise XIX. yüzyılın başlarında (1815 yılında) inşa edilmeye başlanmıştır. İnşa edilen bu kilise bir Türk camisinden kiliseye dönüştürülen ve "Kutsal Nikolay Kilisesi" adıyla açılan kilisedir. Bu kilisede faaliyete başlayan keşiş ise David İvanov isimli Gürcü bir kişi olmuştur. Bakü şehrinde inşa edilen bir diğer kilise ise Nevskiy Kilisesi'dir. 1888 yılında inşasına başlanan bu kilise Çar hazinesinden alınan yardımla yapılmıştır. Çar ve ailesinin teşrifıyla temel atma töreni gerçekleştirilmiştir. 1898 yılında Kilise Külliyesinin inşası tamamlanmış ve aynı sene düzenlenen bir törenle açılışı yapılmıştır. Açılışa Bakü Güberniyası'nın yüksek idari ve dini yöneticileri, Kafkasya valiliği ve Gürcistan başpiskoposu da katılmıştır. Katılımcılar arasında Rus şirketlerinin yöneticileri, Azerbaycanlı iş adamları, Ruhani okul rektörleri, Azerbaycan'da faaliyet gösteren kilise papazları ve Müslüman Din Görevlileri bulunmaktadır. Külliye yapılan ilk ayin Gürcistan'dan gelen Başpiskopos ilahi grubunun söylediği ilahi eşliğinde tamamlanmıştır. Daha sonra Gürcistan Başpiskoposunun şerefine katılımcılara yemek ikram edilmiştir. Bunun ardından Bakü Güberratoru'nun evinde üst düzey iş adamları ve din önderleriyle bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmede Güberniya'nın Meclis Başkanı Ahund Molla Cavadzade ve Din adamlarından oluşan heyet yer almıştır. Din adamları Çar'ın yardım ve hizmetlerinden memnun kaldıklarını bildirerek onun himayesinde buldukları için mutlu olduklarını beyan etmişlerdir. Din adamları konuşmalarında misafirlere Kuran-ı Kerim'e göre İsa peygamberin Kutsal davasından numuneler söylemişlerdir. Üst düzey memurların da bulunduğu bu görüşmede "*Kaspiy*" gazetesinin yazarı Ali Merdan Topçubaşov da konuşma yapmıştır. Konuşma esnasında Azerbaycan'ın hayırsever iş adamlarını tanıtırken Hacı Zeynelabidin Tagiyev'i misafirlere takdim etmiştir. Bu konuşma üzerine Hacı Zeynelabidin Tagiyev Ruhban Okul ve Kilise yapımı için 3000 ruble bağışta bulunmuştur. Bu Kilise Külliyesi bir Ruhban Okulu ve dört Kilise'nin yönetimini üstlenmiştir. Bunlar:

309 Nusretoğlu, a.g.e., s. 158.

1. Pobedonosni Kilisesi. (Bu Kilise Kazan İlahi Analar Cemiyeti şerefine yapılmıştır).
2. Apostol Varolomey Kilisesi. (1899 yılında Mimar Buynova projesiyle inşa edilen bu Kilise Ortodoks mezarlığının girişine Rus Ortodoks iş adamlarının maddi desteğiyle yapılmıştır).
3. Günümüzde Bakü tren istasyonu civarında bulunan Kilise Hristiyan hayırseverlerden toplanmış paralar ile inşa edilmiştir.
4. Arhangel Mihail Kilisesi. (Şehir Pazar meydanında yer almıştır. Bu Kilise bünyesinde bir okul mevcuttur. Okulda üç yüzden fazla kız ve erkek çocuğu eğitim görmüştür)³¹⁰

1899 yılında Bakü petrol sanayisinde çalışanlar için Balahanı-Sabuncu Kilisesi inşa edilmiştir.³¹¹ Bu kilisenin inşası için karar 1892 yılında alınmıştır. Fakat inşasına 1898 yılında başlanmıştır. Kilise, elde edilen bağışlarla D. D. Buynov'un teklifi ile Bizans mimarisi tarzında inşa edilmiştir. Bu kilisenin yapımı ile ilgili bir komisyon kurulmuştur. Daha sonra Rus Petrol zengini S. M. Şibayev'in 12000 ruble ve Yunitskiy'in önceden topladığı (1892) 3186 ruble, bağış komisyonuna sunulmuştur. Aynı zamanda komisyon, kilisenin yapımı için devlet idarelerine bağış kutularının konulmasını ve Azerbaycanlı iş adamlarına mektuplar yazarak onlardan bağışta bulunmalarını istenmiştir. Bunun yanı sıra komisyon kararı ile bağış yapanların isimlerinin "*Kaspiy*" gazetesinde yayınlanması öngörülmüştür.³¹² Bakü Nobel Petrol Milyarderi bu kilisenin onların topraklarında olmasına karşı çıkmamış ve kilisenin mülkiyetine geçmesine itiraz etmemiştir. Komisyonun sonraki toplantılarında Nobel Petrol Milyarderi Kilise yapımına 5000 ruble yardımda bulunmuştur. Nobel bu yardımın yanı sıra Bakü'de faaliyet gösteren diğer Kiliselere de muntazam olarak yardımda bulunmuştur.³¹³

Bakü'de inşa edilen diğer askeri kiliseler de Bayıl ve Salyanskiy bölgelerinde yer almaktaydı. Bu askeri bölgeler, Rus askeri üssü olarak biliniyordu. Özellikle Çarlık Rusyası iş yerleri, fabrika, askeri birlik ve bakanlığa bağlı eğitim kurumlarının olduğu yerlere Kilise yapılmasına özen göstermiştir.³¹⁴

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Bakü şehrinde petrolün artımı ve sanayinin gelişimi ile farklı Hristiyan mezheplerinin ilgisi buraya kaymıştır. Fakat Çarlık Rusyası Ortodoks mezhebi mensubu olduğu için bu durum onları fazlaca rahatsız etmiştir. Bunun nedeni ise Çarlık Rusyası'nın kendi topraklarında mezhepsel misyonerlik faaliyetlerinden Rus nüfusunun olumsuz etkilenmiş olmasıdır. Bunun için de Kilise ister radikal olsun ister farklı Hristiyan akımlarından olsun misyonerlik faaliyetleri doğrultusunda onları Ortodoks

310 Nusretoğlu, *a.g.e.*, ss. 158-162.

311 Yunitskiy, *a.g.e.*, s. 67.

312 Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi, Fond 875, opis 1, delo 3, List 5.

313 ADTA, F.875, op. 1, d. 3, L. 23.

314 Yunitskiy, *a.g.e.*, s. 60.

Rus çizgisinde yönetmeye çalışmıştır. Nitekim pek çok tarikatçı Ortodoksluğa dönüş yapmıştır. Bunların içinde malaganlar, çevreye uyum sağlayamadıkları ve yaşam koşullarını sevmedikleri için kendi topraklarına dönmeleri doğrultusunda Ortodoksluğu bir araç olarak tercih etmişlerdir.³¹⁵

Azerbaycan'ın diğer bölgelerine Rus göçünün yapılmasıyla beraber bu topraklarda ihtiyaca binaen kiliseler inşa edilmiştir. Çarlık Rusyası ile sınır olan Guba'da misyonerlik faaliyetleri oldukça hız kazanmıştır. Guba'da ilk Hristiyan kilisesi 1894 yılında burada yaşayan askeri ve Rus memurlarının ihtiyacına binaen yapılmıştır. Daha sonra Hristiyan nüfusunun artması ile bu kilise yetkilileri Bakü Gubernator Valiliğine bir yazı yazarak Müslümanların yaşadığı şehir merkezine de bir kilise yapılmasını istemiştir. Bu bağlamda Pazar yerine yakın toprak arazisinin kilise yapımı için tesis edilmesine ilişkin bildiri sunulmuştur. Fakat Müslüman nüfusun buna ağır tepki vereceği ihtimalinden ve bu tepkiden de korktukları için bu semtte kilise yapılamamıştır. Daha sonra Ermeni ve Rusların yaşadığı yere yakın bir toprakta yapılmasına karar verilmiştir. Elinden zorla müsadere edilen bu toprak Mehmet Ali Mahmutoglu'na ait olduğu bilinmektedir. 1865 yılında Kafkasya Genel Valisi Nikolay Mihailoviç, bu kilisenin yapımı için projeyi onaylamıştır. Uspenski adıyla inşa edilen bu kilisenin 1851-1903 yılları arasında inşası tamamlanmıştır.³¹⁶

Azerbaycan'ın Güney kısmında İran'la sınır olan Lenkeran şehri de Çarlık Rusyası yönetimi ve dini-kültürel baskılardan nasibini almıştır. İran'la sınır komşusu olması ve liman şehri olmasından dolayı Çarlık Rusyası için stratejik bakımdan çok önemli bir bölge sayılmıştır. Bundan dolayı Çarlık Rusyası bu bölgeye Hristiyan balıkçı ailelerini yerleştirmiştir. Daha sonra Rus tarikat mensuplarını da bu bölgede kurduğu kasabalara (Nikolayevka ve Podgornom) yerleştirmiştir. Lenkeran şehrinde iki kilise faaliyet sürdürmüştür. İlk ve en büyük kilise, 1839 yılında kapsamlı bir şekilde inşa edilmiştir. Mihailo-Arhangelskaya adıyla faaliyette olan bu kilise, Bizans mimarisi üslubunda yapılmıştır. Bu kilise bünyesinde bir okulda eğitim vermiştir. Kafkasya Genel Valisi Nikolay Mihailoviç bu okulu ziyaret etmiş ve 100 ruble bağış yapmıştır. Şehir merkezinde faaliyet gösteren ikinci kilise ise Mariya Magdalena kilisesidir.³¹⁷

Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden biri olan Gence, misyonerlik faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Bu şehirde ilk kilise Türklere nefret besleyen Kafkasya İşgal Orduları Komutanı Sisyanov'un 1803 yılında Gence'yi ele geçirilmesi ile yapılmıştır. Sisyanov Gence ismini Yelizavetpolskaya³¹⁸ olarak değiştirmiş ve şehrin merkezinde olan bir camiye Kiliseye dönüştürmüştür.³¹⁹

315 Yunitskiy, *a.g.e.*, s. 61.

316 Yunitskiy, *a.g.e.*, ss. 102-104.

317 Yunitskiy, *a.g.e.*, ss. 129-130.

318 Şehri asıl ismiyle söyleyenlere para cezası uygulanmıştır.

319 P.İ. Kovalevskiy, *İstoriya Zavoevanie Kavkaza*, T.1. Sank-Peterburg, 1915, s.61.

Yelizavetpolskaya Guberniyası'nın Rusların en yoğun yaşadığı kaza Yelizavetpol olmuştur. 1873 yılında tespit edilen sayıya göre Yelizavetpol kazasında 8 Rus köyü mevcuttu ve Gence kazasında ise 3 Ortodoks kilisesi faaliyet göstermekteydi. Başka Guberniyalarda olduğu gibi Yelizavetpolskaya Guberniyası'nda da Göç İdaresi açılmıştır. Bu idare denetiminde Müslüman-Türklerin yaşadığı bölgelerde yeni Hristiyan köy ve kasabaları kurulmuştur. Bu bağlamda 1905 yılında Guberniya sınırlarında on sekiz köy ve kasaba inşa edilmiştir.³²⁰

D. ÇARLIK RUSYASI'NIN KUZEY AZERBAJCAN'DA UYGULAMIŞ OLDUĞU ANTI-TÜRK VE ANTI-MÜSLÜMAN POLİTİKA

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan topraklarında yapmış olduğu yayılma politikası gerçekleri doğru olarak yansıtmayan bir şekilde gelişmiştir. İlk başta bağımsız yaşamayan Azerbaycan'a, İran ve Osmanlı Devleti gibi “geri kalmış” ülkelere nazaran Çarlık Rusyası ile birleşmesi sonucunda “daha az sorunlarının” olacağını savunmuşlardır. Daha sonraları bunu biraz daha yumuşatarak “katılma” ve “birleştirme” terimi ile değiştirerek ele almışlardır. Fakat şunu da bildirmemiz gerekiyor ki, XIX. yüzyılda başlayan bu süreci Rus-Kafkasya bilimcileri Sovyet dönemine nazaran daha doğru isimlendirerek “istila” olarak adlandırmışlardır. Sovyet döneminde Azerbaycan'ın XIX. yüzyıl tarihini, tarihi gerçekliklerden uzak bir şekilde ve “kurtarıcı” teorilerle değiştirmişlerdir. XIX. yüzyılın 60'lı yıllarına geldiğinde Sovyet tarihçileri ‘birleştirme’ terimini radikal olarak gördüklerinden onu ‘terkibine dâhil etme’ şeklinde değiştirmişlerdir. Fakat arşiv belgeleri, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'yı ele geçirdiği ilk günden itibaren izlediği politika ile Türk halkına kasıtlı bir tavır takınarak gerek göç ettirmek gerek uyguladığı politik kısıtlamalarla Azerbaycan topraklarının sömürüldüğünü kanıtlamaktadır.³²¹ Bunun temelinde özellikle Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılda Panslavist düşünce ve eylemlerin devlet politikasına yön vermesi bulunmaktadır. Çarlık Rusyası'nın tüm Slavları idaresi altına alma isteği giderek yaygınlaştığı için Slav İmparatorluğu oluşturma çabaları da devlet politikası olmuştur. Kendisini Bizans varisi olarak gören Çarlık Rusyası, Kafkasya'yı Hristiyanlaştırma yöntemiyle cihan devleti olma fikrini gerçekleştirmeye çalışıyordu. Nitekim Kafkasya önemli ve stratejik bir bölge olmuştur. Çarlık Rusyası'nın diğer amacı ise Osmanlı Devleti'nin bu topraklarda etkisini azaltmak ve Türkistan ile olan bağlantıları kontrol altına almaktır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Azerbaycan'ın toprakları Çarlık Rusyası için yararlı ve zengin topraklardı. Nitekim Azerbaycan ipek yolunun tam merkezinde yerleşmişti ve Çarlık Rusyası ileriki zamanlarda yeni bir ticaret yolunu, Hazar-İdil yolunu devreye koymayı hedeflemişti.³²²

320 Nusretoğlu, *a.g.e.*, s. 188

321 Mehman Abdullayev, “Rusya İmparatorluğunun Kuzey Azerbaycan'daki Sömürge Politikasının Antitürk ve Antimüslüman Mahiyeti”, *Turan Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi*, 2011, C 3, S 12, ss. 100-101.

322 Zevakin Ye. S. *Azerbaydzhan v nachale XVIII veka*, *Izdatel'stvo Obshchestva issledovaniya i izucheniya Azerbaydzhana*, Baku, 1929, No 8, vıpusk 4, s 47-56.

1. Azerbaycan'ın Din Görevlilerine Karşı Uyguladığı Politika

Azerbaycan'ın ileri gelenleri Han ve Beyler teşkil etmektedir. Bu zümreden olan insanlar dini bakımdan onlara ters olan Çarlık Rusyası'nın kurmak istediği sisteme karşı çıkmışlar ve onlara karşı düşmanca bir tavır sergilemişlerdir. Kuba (Quba) hanı Şeyhali Han ve onu destekleyen soylu beyler ve halk, altı yıl muntazam olarak Çarlık Rusyası'na karşı mübareze içinde olmuşlar ve Çarlık Rusyası ile kahramanca savaşmışlardır. Gence hanı Cevad Han ve onu destekleyen beylerle 1804 yılında General Sisyanov'un önderlik ettiği Rus ordusu ile savaşa girmiştir. Bu savaşta ölümü esir olmaktan üstün tutmuşlardır. Karabağ hanı İbrahim Han ve ailesini Rus Yüzbaşı Lisaneviç öldürmüştür. Bunun karşılığı olarak Şeki hanı Cavad Han, Rus ordusunu Şeki Kalesi'nde yenilgiye uğratmıştır. Rus ordusunun Azerbaycan'da yapmış olduğu bu savaşlar, eğitilmiş kesime, dinini ve toprağını savunan herkese karşı olmuştur.³²³ Çarlık Rusyası'nın yapmış olduğu planların başında Müslüman köylere ermeni nüfusun yerleştirilmesi gelmiştir. Bunun teşkilatçılarından biri de Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov olmuştur.³²⁴

XIX. yüzyılda Rus imparatorluğu, Azerbaycan topraklarında siyasi egemenliğini güçlendirmek amacıyla Hristiyanlaştırma politikası yürütmüş ve Rus Ortodoksluğu'nu yoğunlaştırmaya çalışmıştır. Çarlık yönetimi, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan'ın Şemşeddil ve Gazah bölge yönetimlerinin varlığına son vererek Ermeni Başpiskoposu Nerses'in idaresine devretmiştir. Türk yurdu olan Revan Hanlığı'nda İran Şahı'nın önderliğinde beş Ermeni Bey'e prens kaftanı giydirilmiştir. Bu hâdisenin, Kafkasya'da Ermenilerin hiçbir tarihi köklerinin olmadığını açık bir örneği olduğunu ifade edebiliriz.³²⁵

Çarlık Rusyasına karşı Şemseddin bölgesinde 1808-1809 yıllarından başlayan isyana Nesib Sultan ve Mustafa Ağa önderlik etmiştir. Daha sonra bu isyanlar 1825 yılında Şeki bölgesinde 45 köyü de kapsayacak şekilde büyümüştür. Azerbaycan'ın ileri gelenlerinin önderlik ettiği bu halk isyanlarının Çarlık Rusyası'ndan istekleri, Azerbaycan hanlarının ve beylerinin tarihi haklarının geri verilmesi olmuştur. Şunu da belirtmeliyiz ki, merkezi hükümeti korkuya salan bu büyük çaplı isyan, milli-özgürlük harekâtı olarak tarihte yerini almıştır. On seneden fazla süren bu isyanın sebebi General Yermolov'un yürüttüğü Rus politikası sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak Rus Çarına 1827 yılı 2 Mart tarihli fermanı ile 'şiddetli kınama' ilan edilmiş ve görevinden alınmıştır. Fakat Rus resmi dairelerinde Azerbaycan'da meydana gelen isyanların yerli beylerin, ağaların ve ileri gelenlerin önderliğinde olduğunu da açık bir şekilde savunmuşlardır. Onların cezalandırılmasının 'Asyalılara karşı en güvenilir usul' olduğunu düşünmüşlerdir. Çarlık Rusyası, Azerbaycan topraklarının hâkimiyeti sürecinde onlara mâni olacak tek gücün

323 Abaskulu Ağa Bakihanov, *Gülüstani-İrem*, Bakü, 1951, ss. 196-198.

324 Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, II. Baskı, Bakı, 2007, evrak 62, s. 209.

325 Mehman, s. 104

Azerbaycan'ın ileri gelenleri olduğunu düşündüğünden onların siyasi, fiziki ve iktisadi bakımdan devre dışı bırakılması ve etkisiz hale getirilmesi politikasını yürütmeye başlamışlardır.³²⁶

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da eğitimli ve ileri gelen kişilere karşı uyguladığı politika aşağıdaki aşamalarda gerçekleştirilmiştir:

Birinci aşamada; Çarlığın askeri ceza şubesi, beyleri ve ağaları savaş kanunları esasında yargılamışlardır. Onları idam etmiş, hapse atmış ve en iyi ihtimalle Sibiry'a sürgüne göndermişlerdir.³²⁷

İkinci aşamada; İleri gelenlerin sahip olduğu toprak ve mal varlığına el konulmuştur. Siyasi ve hukuki imkânları kısıtlanmıştır. Hem milli hem de dini ayırım yaparak bazı görevlerden menedilmişlerdir. Gürcülerin ileri gelenlerine vermiş oldukları hukuki imkânları Rus zadegânlarla aynı tutan Çarlık Rusyası Müslümanlara hiçbir zaman bu hakları tanımamıştır.³²⁸

2. Bölgede Hristiyan Altyapısı Yaratma Politikası

Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da ve özellikle de Azerbaycan topraklarında yürütmüş olduğu politikanın en önemli amaçlarından biri de 'Hristiyan taassupluğu' yaparak Hristiyan nüfusundan oluşan sosyal bir 'Hristiyan Altyapı' yaratmak olmuştur. XIX. yüzyılın 20'li yılından itibaren Şemşeddin ve Kazah bölgelerinde beylerin ve kentlilerin sahip oldukları toprak hakları ellerinden alınarak Ermeni Başpiskopos Nerses'in ihtiyarına verilmiştir. Bir diğer olay ise, Türk toprakları olan İrevan Hanlığı'nda İran Şahı'nın izniyle beş Ermeni'ye Bey elbisesi giydirilmiştir. Bu hadise, Kafkas bölgesinde Ermenilerin hiçbir tarihi köklerinin olmadığına bariz bir numunesi olmuştur.³²⁹

Rus ordusunun 1827 yılında İrevan Hanlığını ele geçirmesinden sonra buraya Ermeniler göç ettirmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılın başlarında İrevan topraklarında yaşayan nüfusun %73,8'i Müslüman Türklerden ibaret olmuştur. Çarın Baş Karargâh Reisi Graf (Kont) Dibiçin Kafkasya'nın Baş Komandiri Graf Paskeviç'e yazmış olduğu özel 'Kurallar' eserinde Müslüman ileri gelenlerinin etkisi altında olan Ermenilere yönetimin verilmesi teklifini ileri sürmüştür. Bu öneri Kafkasya'nın mülki işler hâkimi olan Korgeneral Velyaminov tarafından olumlu karşılanmamıştır. 'Kurallar' eseri ile bağlantılı notlarında bildirdiği üzere bu hamle '*Müslüman zümrenin ananevi sahiplik hukuklarını sarsmakla devlete ve hâkimiyete karşı gelmelerine sebep olacaktır. Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar Rusya'nın sahip olduğu toprakların 2/3 kısmı Müslüman olduğu için bu atılım çok sayıda insanın Rusya'ya inancını sarsacaktır. Durum böyle olunca Osmanlı Devleti ve İran devletleri bu topraklarda kolaylıkla isyan çıkaracaktır...*'. Bu gerçekliğe bakmayarak Çarlık İrevan hanlığını Ermenileştirmekten vazgeçmemiştir. Türkmençay (1828) ve

326 Ayrıntılı bilgi için bak. Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arhivi (GMDTA), fond 2, say. 1, iş 1992, v.1.

327 Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arhivi (ARMDA), fond 63, say 1, iş 14, v. 574.

328 Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arhivi (ARMDA), fond 63, say 1, iş 14, v. 12-46.

329 Abdullayev, a.g.m., s. 104.

Edirne (1829) Antlaşmaları'ndan sonra Ermeni nüfusun çoğu bu topraklara göç ettirilmiştir.³³⁰

Rus tarihçisi N.N. Şavrov kendi notlarında ilginç bir olaydan bahsetmiştir: "Savaştan sonraki (1828) iki senede İran'dan 40 bin, Osmanlı Devleti'nden 84 bin Ermeni göçü gerçekleşmiştir. Göçmenler Ermenilerin az olduğu bölge olan İrevan ve Yelizavetpol bölgesine yerleşmiştir. XX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da yaşayan 1,3 milyon Ermeni nüfusun 1 milyonu oranın köklü sakinleri olmayıp bizim tarafımızdan yerleştirilmiştir".³³¹ Türk ve Müslümanlara karşı yapılmış haksızlığın diğer bir boyutuna da 1827 yılında İrevan şehrinin Çarlık ordusu tarafından ele geçirilmesi şerefinde Çar I. Nikolay'ın fermanını örnek verebiliriz. Fermana göre, Çarlık askerlerinin süngüsünün şerefine 'Müslümanlar üzerinde kazanılan başarıya' İrevan'ın Merkez Camisi'nin Pravoslav Yunan-Rus Kilisesine çevrilmesi kararı alınmıştır.³³²

3. Çarlık Rusyası Devlet Görevlilerinin Kanunsuzlukları

Azerbaycan toprakları Çarlık Rusyası hâkimiyetine geçtikten sonra devlet görevinde olan memurlar ve müşavirler kanunsuzluklar yaparak görevlerini suiistimal etmişlerdir. Bunun en açık delili olarak Çar I. Nikolaygizli Müşaviri ve gazetecisi Greç Nikolay İvanoviç, Çarlık Rusyası devlet sisteminde ortaya çıkan rüşvet ve kanunsuzluğu, 1859 yılında yazmış olduğu hatıralarında şöyle dile getirmiştir:

*"Ülkede düzen ve refah olabilir mi ki, eğer hırsızlık, soygunculuk ve rüşvet her adımdaysa, dürüstlük ve idarecilik olmazsa, altmış milyonluk Rusya nüfusu içerisinde 8 akıllı bakan ve 50 dürüst vali seçmek mümkün olmazsa?"*³³³

Bu çağın yazarları Çarlık Rusyası'nın devlet sistemini 'zahiren parlak, dâhilen dayanıksız' olduğunu söylemişlerdir. Ama her şeye rağmen böyle bir sistemle Azerbaycan topraklarını idare etmeye başlamışlardır.³³⁴

Azerbaycan'da görev yapan Rus memurların kanunsuzluklarından söz edecek olursak şunlardan bahsedebiliriz. 1821 yılında Şemşeddin polis memuru (pristav)³³⁵ kendi yararına ahaliden vergi toplamıştır. Şirvan bölgesinde görev yapan kumandan Albay Visotski, bölge insanlarından topladığı vergi borçlarını kendisine almıştır. 1829 yılında köylülerin devlete satmış oldukları tahılın karşılığı olan 13301 ruble (gümüş) parayı Yelizavetpol bölge reisi Albay Berents ve polis şefi Yankovsiy kendisine almıştır. Bunun için başlatılan cinayet davası 12 sene uzatılmasına rağmen bir sonuca bağlanamamıştır. Paraları kendine alan kişiler hiçbir cezaya çarptırılmamışlardır.³³⁶

330 Aleksander Sergeyeviç Griboyedov, *Soçineniya v Dvuh Tomah*, İzdatelstvo 'Pravda' T. 2, Moskova, 1971, ss. 339-344.

331 Şavrov, *a.g.e.*, ss. 59-60.

332 Abdullayev, *a.g.m.*, s. 105.

333 Greç Nikolay İvanoviç, *Zapiski O Moey Jizni*, Academia, Moskva-Leningrad, 1930, s. 431.

334 Nikolay Petroviç Yeroskin, *Krepostniceskoe Camoderjavie i yeko Politiceskiye İnstituti (Pervaya Polovina XIX veka)*, Mısıl, Moskova, 1981, s. 56.

335 Çarlık Rusyası'nda küçük bir idari bölgenin polis başkanı.

336 ARMDA, f. 130, siy. 1, iş 12, v. 23.

E. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAJCAN'DA REFORM HAREKETLERİ

Çarlık Rusyası'nın izlemiş olduğu baskıcı asimile politikası ve Çarlığın getirmiş olduğu endüstriyel kapitalizmin etkisi Türklerin uyanmasına ve tepki vermeye başlamasına neden olmuştur.³³⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bakü'de çıkan petrolden Azerbaycan Türkleri de nasibini almaya başlamıştır. Bu durum Azerbaycan'da milli burjuvazinin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve güç, servet sahibi olan iş adamlarının faaliyetlerini de arttırmıştır. Hayırsever iş adamlarının eğitim, basın ve hayır işlerine yatırım yapmaları, bizatihi bu konularla ilgilenmeleri Azerbaycan'da milli uyanışa destek vermiştir.³³⁸

Azerbaycan'da yenilenmeye ve bununla birlikte milli faaliyete karşı gelen toprak sahibi zadedgânlarını ve İran etkisi ve kültüründe yetişmiş mollaları, Çarlık yönetimi koz olarak kullanabilmiştir. Bunlara rağmen Azerbaycan'da yeni bir hareketlenme başlamıştır. Bu grubun amacı Azerbaycan'da eğitim seviyesini yükseltme, milli dili ve dini doğru şekilde canlandırma, kendilerine özgün basın oluşturma, milli terbiye ve birlik şuurunu kitlelere ulaştırmaktır. Bu grubun içinde halktan insan yoktu, sadece Rus okullarında okumuş ve zadedgân sınıfından olanlar bulunmaktaydı. Çarlık Rusyası'nın Ruslaştırma faaliyetlerini yürüten okullarda eğitim gören ve üniversitelerden mezun olan öğrenciler beklenen sonuçları verememişlerdi. Bu aydınlar yönetimin aksine milli his, varlık, düşünce ve milli hayatla beraber bağımsız fikrin uyanmasını yaymışlardır. Aynı zamanda Çarlık Rusyası'nda Türkler arasında Ceditçilik harekâtı ortaya çıkmıştır. Bu harekât ilk başta dini yeniden reform etme şeklinde başlamıştır. Daha sonra (1880) eğitim alanında ve milli kültürün yenilenmesi amacıyla faaliyetini sürdürmüştür. Azerbaycan'da yapılan bu reformlar önceden dini nitelik taşımasıyla beraber başta Gaspıralı İsmail Bey'in eğitim ve öğretimde yapmış olduğu usul-i cedit harekâtı ile birleşerek 'Ceditçilik' adı ile büyümüş ve çeşitli bölgelere yayılmıştır.³³⁹

1. Mirza Fathali Ahundzade

Milli mücadelenin öncülerinden biri olan Mirza Fathali Ahundzade (Ahundov) 1812 yılında Azerbaycan'ın Şeki şehrinde dünyaya gelmiştir. Ailevi sorunlardan dolayı annesi ile evden ayrılarak Horand'a gitmişlerdir. Horand'da ona manevi babalık yapan annesinin amcasının yanına yerleşmişlerdir. Ahundzade 1825 yılına kadar yaşamış olduğu güney Azerbaycan'da Arapçayı ve Farsçayı şiir yazacak şekilde öğrenmiş ve bununla birlikte din eğitiminde de şerh yapabilecek kadar bir ilme sahip olmuştur. Daha sonra Kuzey Azerbaycan'a gelen Ahundzade, Gence şehrinde dönemin en büyük şairi olan Mirze Şefi

337 Devlet Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985, s. 8.

338 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975, s. 82

339 Hüseyin Baykara, a.g.e., ss. 83-85.

Vazeh'le karşılaşmıştır. Bu görüşme Ahundzade için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Mirze Şefi ona yaşamına yön verecek, dine bakış açısını değiştirecek olan dünyevi ilimleri öğrenmesini tavsiye etmiştir. Ahundzade dini ilimlerden uzaklaşarak Rus okullarına gitmeye karar vermiş ancak yaşından dolayı bir yıl bu okulda eğitim görmüştür. Daha sonra Tiflis'e gelen Ahundzade, orada kendiliğinden Rusçasını geliştirmiştir. Bu çabası sonucunda 1834'te Kafkasya Rus genel valiliğinde tercüman yardımcısı görevine getirilmiştir. Tercümanlık görevinden sonra önemli görevlere yükselmiştir. Ahundzade Rusça, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesini de ileri seviyede bildiği için Çarlık Rusyası'nın diplomatik görüşmelerinde bulunmuştur. Aynı zamanda Ahundzade sanata, şiir yazarak başlamıştır. O, Azerbaycan toplumunda tespit ettiği olumsuz vasıfları komedi şeklinde insanlara sunmuştur. Yazmış olduğu şiirlerde, acılı bir dil kullanarak dini taassuba karşı savaşmış ve halkının uyanması için mücadele vermiştir. Şiirlerinin Azerbaycan'ın her yerine yayılması için sade bir Türkçe kullanmaya çalışmıştır. İnsanların İran mollalarının tesirinden kurtulmaları için ve İran kültürü değil de milli kültürlerine dönmeleri için uğraşmıştır. Yapmış olduğu bu çalışmalarla Türk aydınlarının ilham kaynağı olmuştur.³⁴⁰ Ahundzade, döneminde Rus dili öğrenmenin vacip olduğunu savunanlardan biri olmuştur. Ahundzade, Ruslara kendimizi tanıtmak ve Müslüman olmayan dünyada nelerin olup bittiğini öğrenmek için modern ilimlere sahip olmak ve Rusça öğrenmeyi şart olarak görmüştür.³⁴¹

Türk dilinin ve Türklerin hor görüldüğü Çarlık Rusyası döneminde Türkçülüğe yeni bir hayat vererek Türk Birliğinin uyanması için hizmet etmiştir. Cehalet ve taassubun Azerbaycan'la sınırlı kalmayıp, komşuları olan Osmanlı Devleti ve İran'da da ortadan kalkması için çalışmıştır. En büyük gayesi Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve İran'da yaşayan Türklerin modern ilimle uyanmasını sağlamaktır. Yazmış olduğu eserlerle tiyatro hayatına da bir hareketlik katmıştır. Halkın yapmış oldukları yanlışları ve cehaleti kendi gözünden görmelerini istemiştir. Mirza Fathali Ahundzade hayatı boyunca milletini düşünmüştür ve Azerbaycan'ın yükselmesini arzu etmiştir.³⁴²

2. Hasan Bey Melikzade Zerdabi

Azerbaycan'da matbuatın inkişafı söz konusu olunca ilk akla gelen şahıs Hasan Bey Melikzade Zerdabi'dir. Zerdabi, 1842 yılında Şamahı'nın Zerdab köyünde Bey ailesinde dünyaya gelmiştir. Babası Selm Bey kültürlü biri olduğu için sürekli olarak evinde şair ve müzisyenleri toplayarak sohbetler yapmıştır. İlk eğitimini Zerdab medresesinde okuyan Zerdabi, 1852 yılında tedrise başladığı Rus-Tatar mektebini başarı ile bitirmiştir. Daha sonra Tiflis'te yer alan I. Tiflis Gymnasium'esinde burslu olarak okumuştur. Başarılı bir şekilde eğitimini devam ettiren Zerdabi, Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesinden

340 Mehmet Emin Resulzade, *O Panturanizme V Svyazi S Kavkazskoy Problemy*, Paris 1930, s. 46.

341 Swietochowski, *a.g.e.*, s. 49.

342 Geniş bilgi için bkz. Algar, "Ahundzade, Mirza Feth Ali", DİA, C. II, 186-190.

mezun olmuştur. Tiflis'te Azerbaycan Türklerinin yoğun yaşadığı Borçalı kazasında Toprak Komisyonu (Mejevoya Palata) idaresinde çalıştıktan sonra Kuzey Azerbaycan'a geri dönmüştür. Mahkemelerde kâtiplik yapan Zerdabi, halkın haklarını savunduğu ve köylülere karşı hürriyetçi düşünceye sahip olduğu için görevden alınmış ve bir müddet işsiz kalmıştır. Buna rağmen her zaman halkın yanında olan Zerdabi gayri resmi bir şekilde halk mahkemelerinde dava vekilliği yapmıştır. Zerdabi (1869) Bakü'ye davet edilerek lisede tabiat ve tarih derslerini tedris etmeye başlamıştır. 1872'de 'Cemiyet-i Hayriye' adlı bir dernek kurmuştur. Bu dernek, öğrencilere çeşitli sosyal ve eğitim alanlarında yardım amacıyla faaliyet göstermiştir. Derneğin uzun süre faaliyet gösterebilmesi için Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerini gezerek üye ve yardım toplamıştır.³⁴³

Zerdabi 1875 yılında Bakü'de 'Ekinci' ismi ile ilk Türkçe gazeteyi çıkarmıştır. Bu gazete Azerbaycan halkını siyasi, sosyal ve kültürel yönlerden bilinçlendirmiş ve milli uyanış için etkin bir rol oynamıştır. Zerdabi, döneminin önemli yazarı, sosyoloğu ve halk içinde yetişmiş önemli bir ismi olmuştur. O, faaliyette olan 'Ekinci' ile öncelikle köylülere seslenerek Azerbaycan Türklerinin cahillikten kurtulması için çalışmıştır.³⁴⁴ 1877-1878 senelerinde meydana gelen Osmanlı-Rus Savaşı esnasında 'Ekinci' gazetesinden Türkleri savunarak Rus aleyhine yazılar yazdığı için sert tepkiler almıştır. Bu bağlamda 11 Ekim 1877 yılında gazete kapatılmıştır. Zerdabi'nin Azerbaycan'dan uzaklaştırılması istenilmiştir. Bunları gören Zerdabi, öğretmenlikten istifa ederek yaşadığı köyüne gitmiştir. Bir müddet sonra Bakü'ye dönen Zerdabi çeşitli görevlerde bulunmuş, dönemin 'Kaspi' gibi gazetelerinde yayınlar yapmıştır. Bakü şehir meclis üyeliği, şehir ve köy okullarının yönetmenliği ve Azerbaycan I. Muallimler Kurultayı'nın başkanı olarak da görev yapmıştır.³⁴⁵

Dönemin mollaları ve Rus rejiminin baskısına rağmen Azerbaycan'da kız okulunun açılması için çaba göstermiştir. Tağıyev'in önderliğinde açılan bu okulun izninin alınması için dilekçeyi bizatihi kendi yazmıştır. Daha sonra bu okulun müdiresi Zerdabi'nin eşi Muallime Hanife Hanım Melikova olmuştur. O, Bakü'de halkın maarifleşmesi için kurulan 'Neşr-i Maarif Cemiyeti'nde de önemli faaliyetlerde bulunmuştur.³⁴⁶

3. Ahmet Ağaoğlu

Dönemin önderlerinden Ahmet Ağaoğlu, 1869 yılında Şuşa Şehrinde 'Mirza'³⁴⁷ ismiyle anılan bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Mirza Hasan Bey, Müslüman ve kültürlü bir kişiliğe sahiptir. İlim sohbetlerine ve dine önem verdiği için Ağaoğlu'nun çocukluğu ulema sınıfının arasında geçmiştir. Ağaoğlu'nun eğitiminde etkisi olan büyük amcası Hacı Mirza Mehmet'in çevresinin çok

343 Akpınar, "Zerdabi", DİA, VI, 362.

344 Mirza Bala Mehmetzade, *Azerbaycan Türk Matbuası*, Azereşir, Bakü, 1922, s. 7.

345 Akpınar, "Zerdabi", DİA, VI, 362; Mehmetov, a.g.e., ss. 501-508.

346 Okan Yeşilot, Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri, TC İstanbul, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 65.

347 Dönemin Türk topluluğunda soylu ailelere söylenen addır.

geniş olduğu bilinmektedir. Onun da irtibatla olduğu dönemin ahundu, molla ve eşrafına toplantılarda ev sahipliği yapmıştır. Ağaoğlu hatıralarında, amcasının gecedan sabahlara kadar dini konularda tartıştığına şahit olduğunu vurgulamıştır. Amcası Ağaoğlu'nun 'müçtehit' olmasını istemişse de annesi Taze Hanım, dönemin nolla ve ahundlarından hazzetmediği için oğlunun Rusça eğitim veren okullarda öğrenim görmesini istemiştir. Bunun içinde Ağaoğlu'nun eğitim süreci Necef-ü Eşraf'tan (İran'ın Necef şehrinde olan âlimlerinden) başlayarak Petersburg'dan Paris'e doğru uzanmıştır. Çocukluk zamanlarında dönemin Ahund hocalarının sert ve hoşgörüsüz tavırları yüzünden Arapça ve Farsçayı iyi bir seviyede öğrenememiştir. Daha sonra Ağaoğlu, şehrinde bulunan Rus Tali Mektebi'nde Ortaokula başlamıştır. Bu okulda Türk ve Ermenilerden oluşan sınıflarda Ermenilerin Türklere karşı ne denli düşman olduklarını kendi tecrübeleriyle anlamıştır.³⁴⁸

Ağaoğlu yeni açılmış pozitif bilimlerden oluşan fen ve matematik derslerine önem veren okulu (Realni Uçilişe) 1887'de başarı ile bitirmiştir.³⁴⁹O, hocalarını her zaman şükran ve saygıyla anmıştır. Dünya görüşü ve düşünce tarzının milleti için doğru ve bilinçli bir şekilde değişmesini onlara borçlu olduğunu söylemiştir: *"Bunlar bende ve tüm arkadaşlarımda ilme, irfana, hakka ve hakikate karşı derin bir iman ve aşk doğurarak bizim için hayat yolunu ışıklandırılan nurlu birer meşale oldular. O zamanlar Rus münevverleri, bilhassa Tolstoy, Dostoyevski, Turgeniyev gibi idealistlerden mülhem idiler; Çarlığın, istibdadın, zulüm ve cebrin, taassup ve cehaletin amansız düşmanı idiler"*.³⁵⁰

Azerbaycan Türkleri ülke sınırları dışında eğitim amaçlı Müçtehit olmak için o dönemde Kerbela, Meşede, Medine ve Mısır'a gitmişlerdir. Bu ülkelere giden öğrenciler doğu ve dini ilimleri öğrenmişlerdir. Ağaoğlu bunların aksine Avrupa'da eğitim alan ilk Azerbaycan Türkü olmuştur. Paris'te eğitim görme fikrinde kendisinden on altı yıl önce Paris'te bulunmuş Kırımli İsmail Bey Gaspıralı'nın hareket düşüncesinin etkisi olmuştur.³⁵¹

Ağaoğlu, Paris'te şarkiyat derslerini Doğu Dilleri Okulu'nda öğrenmiş ve bunun yanında hukuk eğitimi de almıştır.³⁵² Dönemin ileri gelen aydınlarından olan E. Renan, Jules Lemaitre, Mme Adams ve Gaston Paris ile tanışmıştır. Jön Türker'le tanışmış ve liderlerinden olan Ahmed Rıza ile de Paris'te ilk defa görüşmüştür.³⁵³

1894'de Hukukçu ve Şarkiyat'çı olarak Paris'ten döndükten sonra yazarlık hayatına adım atmıştır. Faal olarak Mme Adams'ın da editörlük yaptığı dergilerde yazılar yayımlamaya başlamıştır. Aynı zamanda 'Kafkas' gazetesine de her hafta bir yazı göndermiştir. Yazmış olduğu makale ve yazılarında Türk

348 Ahmet Ağaoğlu, *Altmış Yeddi Yıl Sonra*, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1940, s. 68.

349 Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 69.

350 Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 171.

351 Yusuf Akçura, *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Özdemir Basın Evi, İstanbul, 1978, s. 194.

352 Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s. 194.

353 Georjeon François, "Azerbaycanlı Bir Aydın İlk Adımları: Ahmed Ağaoğlu Fransa'da (1888-1894)", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930), Seçilmiş Makaleler*, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2006, s. 105.

dünyasını ve İslam âlemini ilgilendiren ve halkının bilinçlenmesi için çaba sarf eden düşüncelere yer vermiştir. Ahmed Ağaoğlu'nun bir diğer önemli hususiyeti de Paris'te olduğu zaman Şeyh Cemaleddin Afgani ve Şeyh Muhammed Abdul Reşid Rıza ile tanışmış olmasıdır.³⁵⁴

Ağaoğlu Paris'ten döndükten sonra, İstanbul'da dört ay kalmıştır. Burada dönemin Kafkasyalı tarihçilerinden olan Mizancı Murat ile görüşmüş, İstanbul'un Maarif Nazırı Münif Paşa ile tanışmış ve onlarla fikir alışverişleri yapmıştır. Daha sonra Tiflis'e geçerek, Tiflis Lisesi'nde Fransızca eğitim vermeye başlamıştır. Azerbaycan'da ise Şuşa Şehri Lisesi'nde, Bakü Lisesi'nde ve Bakü Ali Ticaret Mektebi'nde Fransızca muallimliği yapmıştır. Bu süre zarfında Bakü'de Rusça yayımlanan 'Kaspi' gazetesinde de başyazarlık görevini üstlenmiştir.³⁵⁵

Ağaoğlu hayatının sonraki dönemlerinde teşkilatçı olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Azerbaycan halkının gelişmesi, milli şuurlarının uyanması ve 'geride kalmışlık' duygularından kurtulmaları için 'Neşr-i Maarif' isimli bir cemiyet kurmuştur. Ağaoğlu'nun bu düşüncesine Ahund ve Mollalar sürekli olarak karşı çıkmışlardır. Onun esas maksadı Şii ve Sünni ihtilafını ortadan kaldırmak olmuştur. Dönemin mollaları onun kanının ve malının helal olduğunu ve nikâhının da boş olduğunu iddia etmişlerdir. Yapılan baskılardan dolayı evinde altı ay mahsur kalan Ağaoğlu, camide toplanan mollalarla yüzleşmeye gitmiştir. Uzun süren tartışmanın sonunda Şii ve Sünni ayrımının İslam'da olmadığını söylemiştir. Müslümanları birbirine düşürmek ve ayırmak için bu düşüncenin sonradan bizim içimize sokulduğunu ispat etmiş ve oradan galip gelerek ayrılmıştır.³⁵⁶

Ağaoğlu'nun kurduğu bu cemiyetin diğer amacı da öğretimde model olarak İsmail Gaspıralı'nın Usul-ü Cedid yöntemini kullanarak okullarda tedrisatı başarılı kılmaktır. 1900 yılında 'İslam ve Ahund' ve 'İslamlıkta Kadın' eserlerini Azerbaycan halkını bilinçlendirmek amacıyla yazmıştır. O dönemde basılamayan bu eserler, halk arasında elden ele dolaşmıştır. Dönemin din adamlarının İslamı zayıf düşürmek adına yaptıkları faaliyetleri ve bir Şii Ahundunu konuşturarak mezhep ihtilafının zararlarını konu edinmiştir. İkinci eserinde İslam'da kadının önemini siyasi, sosyal ve ekonomik olarak ele almıştır. Ancak bu dönemde din adamlarının İran ve Süryani kültüründen kaynaklı olarak kadınların ikinci planda olmasını savunduklarını konu edinmiştir. Bu

354 XIX. Yüzyılda Mısırdaki doğmuş (bu harekete, 'Yeniden Doğuş' anlamında 'Nahda' adı verilmiştir) ve oradan diğer Ortadoğu ülkelerine yayılmıştır. XIX. Yüzyılın büyük isimlerinden Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abdur Reşid Rıza hiç biri türk olmamıştır. İslam'ın siyasi ve Kültürel merkezi olan İstanbul, hiçbir zaman El-Ezher ve ya El-Zeytune'nin rolünü oynamamıştır. Siyasi reformlar döneminde, İstanbul, imparatorluğun geri kalan bölümlerinden din adamlarını değil, tüccarları ve memurları cezpt ederdi. Demek ki, İslam reformizmi imparatorluğun en dış bölgeleri sayılabilecek Suriye'de, Mısır'da ve Rusya Müslümanlarında ortaya çıkan çevresel bir olgu olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı'da ortaya çıkan Arap milliyetçiliğinin de kökleri doğrudan İslam reformizmi hareketlerinden beslendiğini söyleyebiliriz. Bkz: François Georjeon, *a.g.e.*, s. 3.

355 Akçura, *a.g.e.*, s. 195.

356 Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarihi Kurumu. Ankara, 1999, s. 16.

eleştiriler ve doğru yaklaşımlar halk arasında sevilmiş ve savunulmuştur.³⁵⁷

Tarihi süreçte Çarlık Rusyası, Ermenilerin bu topraklara göç ettirilmesi ve Hristiyanlık propagandaları Ağaoğlu'nu her zaman rahatsız etmiştir. Bu amaçla her fırsatta Azerbaycan halkının iyiliği için çalışmış ve yapılan her faaliyete içinde bulunmuştur. Ağaoğlu'nun yapmış olduğu bir diğer faaliyeti de, Çarlık Rusyası'nın Nijni Novgorod şehrinde Müslümanların içinde bulunduğu Bütün Rusya Müslümanları İttifakı'nın oluşumunda yer alması olmuştur. Bu ittifak Rusya'da yaşayan bütün Müslümanları birleştirmek amacı ile kurulmuştur. İttifakın kurucuları ise Azerbaycan ve Tatar seçkinlerinden oluşmuştur. Ali Merdan Topçubaşov ve Yusuf Akçura'nın bulunduğu Azerbaycan temsilciliğinde Ahmet Ağaoğlu³⁵⁸ da yer almıştır. Kırım Tatarlarının temsilciliğini ise Gaspıralı İsmail Bey ve Volga Tatarları'nın temsilciliğini Abdurreşid İbrahim yapmıştır. Sonuç olarak Azerbaycan'da Türklük düşüncesini oluşturmuşlardır. Swictochowski bunu '*İslami cemaatten milli kimlik*' olarak değerlendirmiştir.³⁵⁹

F. ÇARLIK RUSYASI'NDA ŞİİLER

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Çarlık Rusyası döneminde Şii topluluklar, Kafkas Tatarları ya da Azerbaycanlılar ve Güney Dağıstan'daki yerel topluluklar (özellikle Derbent), aynı zamanda İranlıların etkisi altında temsil edilmiş ve şekillenmiştir. Nitekim Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan bölgesindeki politikası nüfusu Ruslaştırılmaya ve Hristiyanlaştırmaya yönelik olmuştur.³⁶⁰ Böylece Çarlık Rusyası'nın asıl hedeflerinden biri, Azerbaycan ulemalarını marjinalize ederek onları geri kalan Müslüman dünyasından ayırmaktı. Çarlık Rusyası, Müslüman din adamları ile iş birliği yaparak Müslüman nüfusunun sadakatini sağlamak istemiştir. Müslümanların liderlerinden İmam Şamil, periyodik direniş girişimlerinden ilham alarak İslam adına tam bağımsızlık için mücadele etmiştir. Fakat 1859 yılında İmam Şamil'in mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Böylece Çarlık Rusyası, hemen hemen bütün Kafkasya bölgesinin kontrolünü eline almış ve Müslüman din adamlarını kendine bağımlı hale getirmiştir.³⁶¹ Ayrıca bölgede Sünniler ve Şiiler arasındaki tarihsel çatışma nedeniyle Azerbaycan halkı Kuzey Kafkasya Müslümanlarıyla aynı cephede Çarlık Rusyası'na karşı gelemezdi. Çarlık Rusyası, Azerbaycan Şiilerini Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu iki savaşta (1828-1829 ve 1853-1855) ve İmam Şamil'in isyanını bastırmada kullanmıştır. Böylece 1837'de Guba'daki ayaklanmada İmam Şamil'in 12 bin askeri Şirvan'ın Şii bölgesinden gelen milisler tarafından bastırılmıştır. Azerbaycan'ın Şii nüfusunun Çarlık Rusyası'na karşı en büyük ayaklanması Mir Hasan önderliğinde 1831'de Talış

357 Sakal, *a.g.e.*, s. 17.

358 Geniş bilgi için bakın: Çetin Ayhan, Ahmet Ağaoğlu'nun Din ve Toplum Anlayışı, Sosyal Bilimler Enstitüsü TC Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011

359 Sakal, *a.g.e.*, s. 6

360 Aleksandr Dmitrievich Knish-Anna İforevna Matochkina, Shiitskiy İslam: Uchebnoe Posobie, Presidentskaya Biblioteka, Sankt-Peterburg, 2016, s. 160.

361 Svante E. Cornell, The Politicization of İslam in Azerbaijan, Central Asia- Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Washington, 2006, p. 18.

bölgesinde gerçekleşmiştir. Ama buna rağmen Sünniler ve Şiiiler arasındaki ortak düşmana karşı iş birliği ancak 1844 yılında Şuşa'da gerçekleşen isyanda mümkün olabilmıştır. Nitekim bu isyanda hem Sünni hem de Şii liderler bir arada olmuştur.³⁶²

Kafkasya halklarının manevi hayatının kurumsallaşması ve örgütlenmesi için Çarlık Rusyası diğer çabalarının yanında Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın manevi merkezlerinin etkisini azaltmayı amaçlamıştır. Bu yüzden bu amaçla yönelik politik ve idari önlemler almıştır. Resmi idarelerde Sünni ve Şii liderleri için Şeyhülislam (1823) ve Müftü (1832) kadroları ilan etmiştir. Böylece İslam Dinini kendi kontrolünde tutmayı hedeflemiştir. Şeyhülislam ve Müftü kadrolarının onaylanması Güney Kafkasya Müslüman din adamlarının Çarlık Rusyasına bağlılığına doğru atılan ilk adım olarak sayılmaktadır. Bu bağlılığın doruk noktası, 1872 yılında Güney Azerbaycan Şii Müslümanları Ruhani İdaresi ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Ruhani İdaresi'nin tesis edilmesi olmuştur.

G. GÜNEY AZERBAJCAN'DAKİ Şİİ MÜSLÜMANLARIN VE GÜNEY KAFKASYA'DAKİ SÜNNİ MÜSLÜMANLARIN DİNİ YÖNETİMİ

Güney Azerbaycan Şii Müslümanları Ruhani İdaresi ile Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Dini İdaresi, Azerbaycan, İran ve Güney Kafkasya'daki Müslüman toplulukların dini kimliğini muhafaza etmek ve dini eğitimlerini sağlamak amacıyla kurulmuş kurumlardır. Bu idareler, söz konusu coğrafyalardaki Müslüman toplumların inanç pratiklerini ve dini rehberlik ihtiyaçlarını organize eden yapılar olarak önemli işlevler üstlenmektedir.

Güney Azerbaycan Şii Müslümanları Ruhani İdaresi, İran'ın Azerbaycan eyaletlerinde yoğunlaşan Şii Müslüman topluluğa hitap eden bir ruhani otorite olarak, bu bölgedeki dini ihtiyaçları karşılamada etkin bir rol oynamaktadır. Bu kurum, Şii İslam'a dayalı ibadet ve ritüellerin düzenlenmesi, mezhepsel eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi ve dini pratiklerin denetlenmesi gibi temel işlevleri yerine getirir. İran'ın merkezi dini liderliğinin bir uzantısı olan bu yapı, ülkenin teokratik sistemine bağlı olarak faaliyet göstermekte ve dini otoritenin bölgedeki yansımalarını temsil etmektedir.

Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Dini İdaresi ise Azerbaycan ve Gürcistan gibi Güney Kafkasya ülkelerinde bulunan Sünni Müslümanların dini organizasyonlarının başlıca yöneticisidir. Sovyetler Birliği'nin politikası sonucunda yeniden şekillenen dini yaşam içerisinde, bu kurum bölgedeki Sünni Müslümanlara yönelik ibadet düzenlemeleri, dini eğitim ve rehberlik gibi hizmetleri sunarak İslam'ın bölgedeki varlığını yeniden canlandırmada etkili olmuştur. Bu dini idare, Güney Kafkasya'da Sünni kimliğin korunmasında ve toplumsal dayanışmanın teşvik edilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

³⁶² Knish-Matochkina, *a.g.e.*, s. 168.

Her iki kurum da bölgedeki Şii ve Sünni toplulukların dini gereksinimlerine kurumsal düzeyde yanıt verirken, aynı zamanda cemaatler arası sosyal bütünlüğü teşvik eden bir çerçeve sunmaktadır. Bununla birlikte, bu dini yapılar yalnızca ibadet ve eğitimle sınırlı kalmayıp, buldukları coğrafyanın etnik ve siyasi yapısına da doğrudan veya dolaylı olarak nüfuz eden unsurlar barındırmıştır. Bu durum, yerel ve ulusal ölçeklerde bu yapıların siyasi etkilerini ortaya çıkararak, dini liderliklerin rol ve yetki alanlarını genişletme eğilimi doğurmuştur. Dolayısıyla, Güney Azerbaycan ve Güney Kafkasya'daki bu dini idareler, hem Çarlık Rusyası'nın dini hizmetlerin kontrolü ve koordinasyonu hem de İslami kimliğin korunması adına stratejik birer kurum olarak dikkat çekmiştir.

1. İl meclisi kararlarına karşı şikâyetlerin değerlendirilmesi.
2. Bu kurumların faaliyet düzeni büyük ölçüde Ortodoks Rus Kutsal Sinod yapısından esinlenmiştir. Dinî idarenin asıl işlevi şunlardır:
3. Kadılar tarafından yapılan okulların, camilerin ve diğer kurumların yıllık denetlenmesi.
4. Müslüman okulları için raporlar ve programların düzenlenmesi.
5. Din adamlarının sınava tâbi tutulması.
6. Rus yönetimine karşı yönlendirilen davaların değerlendirilmesi.³⁶³

Her ilçede faaliyet gösteren Sünni ve Şii teşkilatlarına kadılar tayin edilmiştir. Fakat büyük ilçelerde Şii kadınların sayısının Sünni kadıllardan iki kat fazla olduğu bilinmektedir. Nitekim Çarlık Rusyası'nın çöküşü arifesinde Güney Azerbaycan'da 23 Şii ve 16 Sünni kadının görev yaptığı görülmektedir. Kadılar, kadrolu mollaları kontrol etmişlerdir. Bu mollalar camilere bağlı mekteplerden sorumlu olmuşlardır. Aynı zamanda doğum belgesi, evlilik ve Müslüman nüfusunun sayısını belirten belgeler ile cami ve dinî kurumlar hakkında kayıtlar tutmuşlardır.³⁶⁴ Mollalar ve kadılar cemaatten toplanan paralarla geçimlerini sağlamışlardır. Buna ek olarak mollalar sünnette, evlilik merasiminde ve cenaze töreninde okudukları dua karşılığında da belli bir bedel almışlardır. Çarlık Rusya'sı dinî ritüellerden alınan ücretleri kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Nitekim XIX. yüzyılın başında bu miktar azami 20 kapık (kuruş) olarak belirlenmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında kırsal bölgelerde cenaze merasimlerine katılan molla'nın ücreti 20 kopek ve 2 ruble fiyat aralığında; düğün ücreti 15-20 kopek aralığında olmuştur. Kadınların yapmış olduğu bekâr kızın evlilik sözleşmesinin fiyatı 2 ruble, dul kadınla yapılan sözleşme ise 1 ruble olarak belirlenmiştir. Şehirlerde Müslüman din adamlarının ücretleri daha yüksek olabiliyordu. Ortodoks din adamlarının ücretleri ile mukayese edecek olursak, 1908 yılında kilisede yapılan bebek vaftizinin ortalama maliyeti 50 kopek, dinî nikâh 5 ruble ve cenaze 15 rubledir.³⁶⁵

³⁶³ Knish-Matochkina, *a.g.e.*, s. 169.

³⁶⁴ Knish-Matochkina, *a.g.e.*, ss. 169-170.

³⁶⁵ Dimitri Arapov, Upravleniye Dohovnimi Delami Musulman Kavkaza v Rossiskoy İmerii. <https://www.runivers.ru/lib/reader/144527/>

Güney Azerbaycan'ın dinî idaresi orta birim diyebileceğimiz kolektif olarak makama yani Guberniya Meclisi'ne bağlıydı. Bu meclis üç üyeden oluşmaktaydı. Bu meclis üyelerinin birtakım sorumlulukları vardı:

1. İbadete ilişkin davalar.
2. Müslüman din görevlilerinin görevi kötüye kullanma davaları.
3. Kadı kararları ile ilgili şikâyetler.
4. Müslümanların manevi suiistimal vakalarına bakma.
5. Yerel Rus valisi tarafından il meclisine gönderilen davaların değerlendirilmesi.
6. Mektep ve Medreselerin yönetimiyle ilgili davalar.
7. Din görevlilerinin bilgi seviyesinin ölçülmesi.
8. Cami ve ibadethanelerin gelirlerinin kontrol altına alınması ve yönetilmesi.³⁶⁶

Kuzey Kafkasya'da Şiiler ve Sünniler için en yüksek birim Tiflis'te bulunan Dinî İdare olmuştur. Şiilerin başında Şeyhülislam, Sünnilerin başında ise Müftü vardı. Her biri devlet hazinesinden yılda 1600 ruble tutarında maaş almaktaydı. Aldıkları bu maaş o zamanki dönemde Rus ordusunda görev yapan bir Albayın aldığı maaşa tekabül etmekteydi. Dinî idare şunlardan sorumluydu:

1. Guberniya Meclisi kararlarına karşı şikâyetlerin değerlendirilmesi.
2. Kadıların camiler, okullar vb. hakkında iletilen bilgileri izleme.
3. Yıllık raporların derlenmesine bakma.
4. Müslüman okulları için programlar hazırlanması.
5. Din adamlarının deneme sınavlarına tâbi tutulması.
6. Rusyönetimi Ruhani idaresine aktarılan tüm davaların değerlendirilmesi.³⁶⁷

Güney Kafkasya'nın Sünni ve Şii Dinî İdaresinde olan görevlilerin atanması ve kontrolü Güney Kafkasya'nın Guberniya valisinin yönetiminde olmuştur. Bu vali ise Müslüman idarelerinin faaliyetlerinden İmparatora karşı sorumlu idi. Müslüman idaresinde çalışan kadrolu görevlilere önemli avantajlar sağlamıştır. Örneğin; çocukları devlete ait ödemelerden muaf tutulmuşlardır. 20 sene hizmeti bulunan Müslüman din adamlarının çocukları soylu vatandaşların çocuklarının sahip olduğu haklara sahip olmuşlardır. Din adamlarının iş gezilerinde, günlük harcamaları ve posta masrafları devlet hazinesinden karşılanmış, emekli maaşına bağlanmıştır. Rus İdaresi, siyasi nedenlerle Kuzey Kafkasya'da, Güney Kafkasya'dan farklı olarak yerel Müslümanların merkezileştirilmiş yönetimi oluşturmamıştır. Kuban ve Terek bölgelerinde (Çerkes, İnguş, Çeçen vs.) Müslüman nüfusun dinî ihtiyaçlarının karşılanması için kıdemli ve genç Mollalar (Efendi), Kadı ve Dağ Özel Mahkemeleri kurulmuştur.³⁶⁸

³⁶⁶ Rybakov S.G. *Ustroystvo İ Nuzhdy Upravleniya Dukhovnymi Delami Musul'man V Rossii*, Pg. 1917, s. 9-10.

³⁶⁷ Dimitri Arapov, *Upravleniye Dohovnnimi Delami Musulman Kavkaza v Rossiskoy İmerii*. <https://www.runivers.ru/lib/reader/14452/>

³⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arapov D.YU., *Nepravoslavnyye Religii V Sisteme Upravleniya Rossiyskoy İmperii – Gosudarstvennoye Upravleniye, İstoriya İ Sovremennost'*, Moskova, 1997.

H. XIX. YÜZYILDA AZERBAJCAN'DA FAALİYET GÖSTERMİŞ ŞEYHÜLİSLAMLAR

Çarlık Rusya'sı, hâkimiyeti altında olan diğer coğrafyalarda olduğu gibi Azerbaycan'da da halkı Osmanlı Devleti ve İran etkisinden uzak tutmak istemiştir. Sınırların güvenliğini sağlamak için de sınırlarda Ermeni, Alman, Hahol ve Malakan göçmen köyleri oluşturmuştur. Bu göçmenlerin yerleştirilmesini kolaylaştırmak için Muhaceret Müdürlüğü kurulmuştur. Bu bağlamda Gence'de ve Mugan'da Handolf, Malagon ve Slovakiya adlarıyla Hristiyan köyleri ortaya çıkmıştır. Bu politikanın bir diğer nedeni de Azerbaycan'da yaşayan İran etkisini azaltarak, Rus nüfusu buralara yerleştirmektir.

1813 tarihinden sonra Azerbaycan'ın güney bölgesini ele geçiren Çarlık Rusya'sı Kafkasya'da dinî kurumları kendi kontrolünde tutmak için yeri geldiğinde Müslümanlar arasına tefrika sokma, kendi çıkarları için onları karşı-karşıya getirme pahasına şeyhülislam ve müftülüğün açılmasına müsaade edilmiştir. 1823 yılında Çarlık yönetiminin Kafkasya vekilinin fermanı ile müftülüğün başına, dönemin en büyük dinî önderlerinden Ahund Mehemmed Ali Hüseyinzade, şeyhülislam olarak getirilmiştir. Ancak müftülüğün kuruluşunun ilk dönemlerinde ne şeyhülislama ne de müftüye geniş yetkiler verilmiş, müftülüğe denk gelecek idari kadrolar da ihdas edilmemiştir.³⁶⁹

Her ne kadar Çarlık, politik girişimlerde bulunsa da şeyhülislam ve müftülük kurumunun faaliyetleri bunun aksini göstermiştir. Aşağıda şahısların hayatları ve görevleri bağlamında bunlara açıklık getirmeye çalışacağız.³⁷⁰

1. Şeyhülislam Ahund Mehemmedeli Hüseyinzade (1760-1852)

Mehemmedeli Hüseyinzade, 1760 tarihinde Selyan'da doğmuştur. İlk dinî eğitimini Selyan ve Gence şehirlerinde almıştır. 1790 tarihinde Irak'a gitmiş ve Bağdat Üniversitesinde şer'î ilimler ve tarih alanında tahsil görmüştür. On iki yıl eğitim gördükten sonra Tiflis'e gelen Mehemmed Ali Hüseyinzade, Tiflis merkezinde yer alan Şah Abbas Camisi'nin Baş Ahundu seçilmiştir. Uzun yıllar bu görevde kalan Hüseyinzade Doğu ve Batı Azerbaycan, Borçalı ve Dağıstan eyaletlerinde şöhrete kavuşmuş ve böylece Kafkasya'nın ilk Şeyhülislamı olma unvanını elde etmiştir.³⁷¹

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da uyguladığı yanlı politikası, halk tabakasında memnuniyetsizliklere yol açmış, Çarlığın tayin ettiği resmi din görevlilerinin de halkın yanında alması olayların büyümesine neden olmuştur. Örneğin; Nuha (Şeki) kazasında Abdüllatif Efendi ve Şuşa kazasında Abdülkasım Efendi, isyanların önemli aktörleri olarak kabul edilir. Sözünü ettiğimiz bu kişiler cami hutbelerinde Çarlık Rusyası'nı dinsizlikle suçlamış ve

369 Anar İsgenderov-Adil Mövlayı, *Şeyhülislamlığın Tarihi*, Elim ve Tehsil, Bakı, 2016, 148.

370 Anar İsgenderov-Adil Mövlayı, *Şeyhülislamlığın Tarihi*, Elim ve Tehsil, Bakı, 2016, s. 148.

371 İsgenderov-Mövlayı, a.g.e., s. 149.

halktan toplanan dönemlik vergilerin tahsilinde Çarlık idare memurlarına engel olmuşlardır.³⁷²

İsyanlara ve isyancılara karşı savunma halinde olan Kafkasya'nın mülki görevlisi Prens Baryatinski bu durumdan çok rahatsız olmuştur. Hatta Şeyhülislamlar, Tiflis'te Baryatinski'nin öncülüğünde gerçekleşen toplantı sırasında kendisine itirazlarını dile getirmişlerdir. Bu itirazlar Petersburg'a kadar ulaştıktan sonra şeyhlerin fikirleri esas alınarak 6 Aralık 1846 tarihinde Çar I. Nikolay bir ferman imzalamıştır. Bu fermana göre, *Azerbaycan Beylerinin toprak üzerinde irsi mülkiyet hakları tanındı ve mülk bölünmesi durumunda Rus kanunlarına göre veya şer'i delillere dayanarak sorunların çözülmesine izin verilmiştir*. Böylece şeriat mahkemeleri ve şeyhülislamların yetkileri genişletilmiştir.³⁷³

Bu fermanla şeyhülislamlar dinî veya dine karşı herhangi bir duruma itiraz etme ve savunma haklarına sahip olmuşlardır. Mesela, 1834 yılında Yelizavetpol kazasında bulunan İmamzade Camisi kendisine ait mülke sahip olma hakkını elde etmiştir. Ancak bu toprakların mülkiyetinin camiye ait olduğunu ispatlayan evrakların olmadığını gerekçe göstererek Çarlık Rusya'sı camiye el koymuştur. Şeyhülislamların yoğun uğraşları ve itirazları üzerine mülkiyet hakkı 1844 yılında geri alınabilmiştir.³⁷⁴

Şeyhülislam Mehemed Ali Hüseyinzade Şeyh Şamil ile tanışmış ve bundan sonra ona destek vermiştir. Bu süreçte Guberniya Müridizim Hareketine karşı kanun çıkarmıştır. Kanuna karşı çıkan ilk din görevlisi de Muhammed Ali Hüseyinzade olmuştur. Mehemed Ali Hüseyinzade, Şeyh Şamil'in gücünü müridizimden aldığını bildiği için bu konulardan uzak kalmıştır. Bunun Müslümanların hürriyeti için savaşılan bir öndere ihanet etmek olduğunu düşünen şeyhülislamlar da kanuna şiddetli şekilde karşı koymuşlardır.³⁷⁵

1828 yılında Türkmençay Anlaşması'na kadar *Şeyhülislam* makamını Tiflis Merkez Camii ahundu Mehemed Ali Hüseyinzade üstlenmiştir. Memurlar bu görevi üstlenen ahunda farklı şekillerde iltifat etmişlerdir. Mehemed Ali Hüseyinzade'ye "*Tiflis'in Tatar Ahundu*", "*Gürcistan Müslümanların Ruhani Lideri*" "*Kafkasya Şeyhülislamı*" gibi isimlerle müracaat etmişlerdir.³⁷⁶

Rusya-İran savaşı döneminde (1826-1828) Tiflis Merkez Camii Ahundu olan Mehemed Ali Hüseyinzade bu savaşa karşı olduğunu ve Rusların bu savaşta mağlup olacağını vaazlarında dile getirmiştir. Gürcistan'ın mülki gubernatoru Vasilevskiy savaşta elde edilen uğurlardan gurur duyarak Rus askerlerinin her galebesinde Mehemedeli Hüseyinzade'ye "iyi haber" nedeniyle tebrik mektubu göndermiştir. Örneğin, Gubernator 8 Ekim 1827 yılında yazdığı mektubunda şöyle demiştir:

372 Nurullayev, a.g.e., s. 39.

373 Hüseyingulu Memmed oğlu Memmedli, *Kafkazda İslam ve Şeyhülislamlar*, 'MBM' matbası, Bakü, 2005, s. 73.

374 Nurullayev, a.g.e., s. 40.

375 Memmedli, a.g.e., s. 73.

376 İsgenderov-Mövlayı, a.g.e., s. 151.

“1 Ekim İrevan’ın alınması sebebiyle sizi tebrik ediyorum. Rus askerlerinin silahlarının gücüne sabah namazında camide dua etmenizi rica ediyorum”. Fakat Şeyhülislam bu tarz ricaları çeşitli bahaneler reddetmiştir.³⁷⁷

1828 yılında Tebriz müçtehidı Ağa Mir Fettah Tebatebai Kafkasya’nın Şii mezhebından olan ruhanilere başkan olarak tayin edilmiştir. Bu durum Şeyhülislam’ın işlerini daha da zorlaştırmıştır. Şeyhülislam Bağdat’ta eğitim almasına rağmen Rus dili ve edebiyatına hâkim biriydi. Çarlık Rusyası’nın diğer bölgelerinde yaşayan Müslümanlarla toplantılar yapmış ve onlara dinî esaslara uygun şekilde yaşamalarını tavsiye etmiştir. Aynı zamanda Moskova’da Cuma Camisi’nin yapılmasını önermiştir.³⁷⁸

İslam dininde yüksek dinî unvana sahip olanlar, din alanında “Ebu Turab” unvanını verme yetkisine sahip olmuşlardır. Kafkasya’daki din adamları içinde bu yetkiye sadece Mehemed Ali Hüseyinzade sahip olmuştur. O, bu unvanı vermek için önceden Ahundları kontrol etmiş, ilmi ve ahlaki açıdan değerlendirmiş ve bunun sonucunda “Ebu Turab” unvanını vermiştir. Mesela aslen Bakü şehrinden olan Mirza Ahundzade, Irak’ta dinî eğitimini tamamladıktan sonra 1846 yılında Tiflis’e gelerek Şeyhülislam Mehemed Ali Hüseyinzade ile görüşmüştür. Bu görüşme esnasında Mehemed Ali Hüseyinzade gencin ilmine ve ahlakına hayran kalmıştır. Şeyhülislam Kur’an-ı Kerim, hadis ilmi ve iki yabancı dili çok iyi derecede bilen genci “Ebu Turab” unvanına layık görmüştür. Mirza Ahundzade bu unvanı kendisine bir isim olarak almış ve Bakü’nün Emircan Camisi’nde baş Ahund olarak çalışmıştır.³⁷⁹

Şeyhülislam Mehemed Ali Hüseyinzade tercümanlık işleri ile de uğraşmış, Arap ve Fars dillerinde olan dinî kitapları Rus diline çevirmiştir. Onun “Ruslar İçin İslam’a Dair Soru Kitabı” dönemin en çok okunan eserlerindedir. Aynı zamanda Mehemed Ali Hüseyinzade tarih, astronomi, matematik, İslam felsefesi gibi ilimlere derinden hâkim olmuş ve bu bilim dallarında eserler yazmıştır. Örneğin, “Dilden Dile Gelen Hadisler”, “İslam’ın Mucizeleri”, “Kıyamette Ölülerin Dirilmesi”, “Kalbin Gıdası” vb. eserler ortaya koymuştur.³⁸⁰

Şeyhülislamlık makamı bir müddet sonra Çarlık Rusyası için bir tehdit olmaya başlamıştır. Ancak Çarlık Rusyası’nın Müslümanlar arasında yetki sahibi olan Mehemed Ali Hüseyinzade’yi görevden almaya gücü yetmemiştir. Bu bağlamda Kafkasya’nın sivil idari yöneticisi Prens Vorontsov 1843 yılında Şeyhülislamın muavini olarak çalışan Fazil İrevani ile karşılıklı görüşmeler yapmış, onun Kafkasya politikasına sadık olacağını düşünmüştür. Fakat İrevani Mehemed Ali Hüseyinzade’ye bağlılığından dolayı bu teklifi çeşitli nedenlerle geri çevirmiş, bu göreve sadece kendi iradesiyle istifasını vermesi sonucunda geleceğini söylemiştir.³⁸¹

377 Memmedli, a.g.e., s. 74.

378 Memmedli, a.g.e., s. 75.

379 İsgenderov-Mövlayi, a.g.e., ss. 151-152.

380 Nurullayev, a.g.e., s. 41.

381 İsgenderov-Mövlayi, a.g.e., s. 152.

1846 yılında baskılar neticesiyle Muhammed Ali Hüseyinzade istifa etmiştir. Bunu yapmazsa ortalığın karışacağını ve müminler arasında ihtilaflar çıkacağını düşünmüştür. Muhammed Ali Hüseyinzade 1852 yılında vefat etmiş ve Tiflis'in Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.³⁸²

2. Şeyhülislam Ahund Fazıl İrevani (1782-1885)

Şeyhülislam Ahund Fazıl İrevani, Azerbaycan'ın büyük âlim, edip ve din görevlilerinden biridir. İrevani, 1782 yılında Revan'da dünyaya gelmiştir. Fazıl İrevani, ilk eğitimini doğduğu şehirde molla okulunda almış ve 20 yaşında yüksek eğitim almak için Kahire'deki el-Ezher Üniversitesi'ne gönderilmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra, 45 yaşında İran'a dönmüştür. Uzun süre Tebriz ve İsfahan'da ahundluk görevinde çalışmış, Doğu Tarihi ve dinî konuları içeren risaleler kaleme almıştır. Vatan hasretine fazla dayanamayan Ahund Fazıl İrevani, doğduğu şehre geri dönmüştür. Döndüğü sene Revan'ın Göy Camii'nin baş ahundu olarak göreve başlamıştır. Fazıl İrevani'nin görev dönemi Rus-İran Savaşlarının zorlu senelerine denk gelmiştir.³⁸³

Çarlık Rusyası'nın İran'ı mağlup edebilmesinin en önemli sebeplerinden biri Kafkasya'nın din görevlilerinin hizmetlerinden istifade etmesi olmuştur. Tebriz müçtehitlerinden Mir Fettah Tebetabai'nin yapmış olduğu faaliyetler, Rus Ordusunun hizmetinden daha fazla ve üstün nitelikteydi. Mir Fettah Tebetabai, Tiflis şehrine getirilerek Kafkasya Müslümanlarının Şii müçtehidisi olarak tayin edilmiştir. Çarlık Rusyası'nın emir ve komutasında olan Mir Fettah Tebetabai, 17 yıllık müçtehitlik döneminde, Müslümanlar arasında tefrika yaratma, mezhep ve tarikatlar arasında ihtilafa düşürme ve Çarlık Rusyası'nın Kafkasya politikasında başarılı olması için çeşitli faaliyetler yapmak üzere görevlendirilmiştir.³⁸⁴

Mir Fettah Tebetabai'nin asıl amacı ortaya çıkınca Çarlık Rusya'sı onun ülkeden sınır dışı edilmesi ve tüm yetkilerinin elinden alınması için faaliyetler başlatmıştır. Aynı zamanda iki oğlu kanunlara karşı çıkma suçundan dolayı öldürülmüştür. 1843 yılında Çar I. Nikolay, Mir Fettah Tebetabai'nin Çarlık Rusyası'nın vatandaşlığından çıkarılması, ülkeden sürgün edilmesi ve ülkeye girişinin yasaklanmasıyla ilgili fermanı imzalamıştır. Bundan sonra dinî ve dünyevi ilimleri derinden bilen ve müçtehit makamına sahip olan Fazıl İrevani, 1843 yılında Kafkasya Müslümanları İradesinin Şeyhülislam muavini görevine davet edilmiştir. Fazıl İrevani, davete icabet ettikten sonra idarenin faaliyetlerini genişletmiş ve inkişafı için çalışmıştır.³⁸⁵

Fazıl İrevani, Müslüman ahalinin yaşadığı bölgelere göre idari şubeler kurmuş ve şeriat mahkemelerinin faaliyetlerini genişletmiştir. Tüm Müslümanlara

382 Memmedli, *a.g.e.*, s. 79.

383 İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 153.

384 Nurullayev, *a.g.e.*, s. 42.

385 Memmedli, *a.g.e.*, s. 7

ruhani zümreye dâhil olma hukuku vermiştir. Bunun için Müslümanlar Ruhani İdarenin sınavlarına tâbi tutulmuş ve bu sınavları Şeyhülislam ve onun muavini yapmıştır. Kurumun bu faaliyeti Çarlığın müçtehitlik makamını yasaklamasıyla ortaya çıkmıştır. Böylece müçtehitlik makamının faaliyetleri ve yetkileri Şeyhülisamlığa geçmiştir.³⁸⁶

Fazıl İrevani'nin Şeyhülisamlığı döneminde kurumun salahiyeti genişlemiş ve kalıcı hale gelmiştir. Onun yaptığı bazı hizmetleri şöyle sıralayabiliriz:

- İdarenin faaliyetlerini savcının kontrolünden çıkarmıştır.
- İdareye ruhanilerin tayin edilme yetkisi Ruhani İdarenin kendisine geçmiştir.
- Nikâh kıymak ve boşama yetkisi camii görevlilerinden, dini ilmi daha yüksek olan ahuntlara verilmiştir.
- Kadıların yetki alanıyla bağlı konulara geniş yer verilmiştir.
- Mahalle kadısının görevleri başkanlık etme, nikâh kıyma, boşanma ve aile arasında olan problemleri çözmek olmuştur. Fakat bu sorunlar sonucunda yaralanma ve cinayet olursa o zaman davanın genel mahkemeye sevk edilmesine karar vermiştir.

Şeyhülislam bu çalışmalar sonucunda Kafkasya mülki Prensi Vorontsov'un yanında söz ve yetki sahibi olmuşlardır.³⁸⁷

Semt kadılarına, dinî okulların açılması ve idare edilmesi, ruhani unvanına sahip olmak için sınavların tertip edilmesi, yaşı küçük olan çocukların evlat edinilmesi, seyit olduklarını iddia edenlerin hukuklarının korunması ve dinî konulara bağlı birçok yetki verilmiştir. Semt kadıları tüm bu faaliyetlerin raporunu Şeyhülislama vermek zorundaydı. Fazıl İrevani döneminde Şeyhülislam fetva verme yetkisine sahip olmuştur. Fazıl İrevani, yapmış olduğu girişimler sonucunda 1, 2, 3, dereceli Aziz Georgi³⁸⁸ madalyalarına uygun görülmüştür. Aynı zamanda İran tarafından birçok mükâfatla onurlandırılmıştır. Fazıl İrevani, dönemin en büyük araştırmacı aydınlarından biridir. Onun tarihi ve dinî konularda yazmış olduğu eserleri birçok dile tercüme edilmiştir. Eserleri Tebriz, Revan, St. Petersburg, Berlin ve Paris'te basılmıştır. Örneğin, 190 sayfalık "Paklık Kitabı" adlı eseri Kuzey Azerbaycan'da ünlü bir din âlimi olan Molla Ahmet, Kuzakunanidin'in ricası üzerine 1883 yılında Tebriz'de Farsça olarak hattat Mehmet Tebrizi tarafından basılmıştır. Fazıl İrevani'nin edebi faaliyeti İsfahan ve Tebriz'de ahundluk yaptığı dönemlerde başlamıştır. Revan'a döndükten sonra eserlerini el yazması olarak Türkçe yazmıştır. İrevani'nin eserleri Avrupa dillerine çevrilmiş ve farklı zamanlarda birkaç defa basılmıştır.³⁸⁹

³⁸⁶ İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 154.

³⁸⁷ Nurullayev, *a.g.e.*, s. 44.

³⁸⁸ Bu madalya 26 Kasım 1769 senesinde II. Yekaterina tarafından tertip edilmiştir. Madalya genellikle Rus askerlerine verilmiştir. Mukaddes Georgi Hristiyanların Mukaddesi olduğundan dolayı, diğer din mensuplarına verilen madalya üzerinde onun resminin yerine Rus hanedan arması, çift başlı kartal resmi konulmuştur.

³⁸⁹ Memmedli, *a.g.e.*, s. 80.

Şeyhülislam Fazıl İrevani'nin, Ruhani İdaresinde çok sayıda yetkiler oluşturması Kafkasya'nın yeni memuru İvan Paskeviç'i rahatsız etmiştir. Paskeviç'i rahatsız eden durumlar şunlardır:

- İdarenin oluşmasıyla birlikte Çar Fermanı'nın olmaması,
- Makamın yetkilerinin artması

Paskeviç, Şeyhülislamlık yetkilerinin azalmasını, müçtehitlik makamının yeniden oluşmasını ve İran'dan yeni müçtehitlerin davet edilmesini yapılan toplantılarda ısrarla önermiştir.³⁹⁰

Çarlık Rusya'sı, Kafkasya'da komisyon tertip edilip İslam dininin İmparatorluğa hizmet etmesi için yollar aranıp bulunmasını istemiştir. Bu komisyonun başkanı Bulatov, Paskeviç'e özel bir mektup yazarak şöyle demiştir: *"Güney Kafkasya Şii Müslümanlarına rehberlik yapan ve Şeyhülislam kimlikli Muhammed Ali Hüseyinzade ve Fazıl İrevani gibi din görevlileri Müslümanlar arasında büyük üne sahipler, onların verdikleri emirler dindaşlar tarafından kabul görmekte ve eksiksiz yapılmaktadır. Bu yüzden müçtehitlerin göreve getirilmesini uygun görmüyoruz."*³⁹¹

Kazan Üniversitesinin Profesörü Mirza Kâzım Bey'e (Aleksandır Kasimoviç Kazembek, Mirza Kâzım Bey, ya da Aleksandır Kâzım Bey 22 Temmuz 1802, Raşt, İran-27 Kasım 1870) Kafkas Müslümanların lideri olması için teklif sunulmuştur. Mirza Kâzım Bey, sonradan Hristiyanlığı benimsemiş ve Presbiteryenlik³⁹² mezhebini benimsemiştir. Onun projesi Kafkasya Müslümanlarının yetkisini kısıtlamak, İmparatorluğun yetkisini çoğaltmak ve yayılma politikasını genişletmek olmuştur. Mirza Kâzım Bey, bunun iki aşamada gerçekleşmesini ön görmüştür:

1. Ayrıca bir Güney Kafkasya Müslümanlar Ruhani İdaresi oluşturulsun.
2. Görev yapan Ruhanilerin faaliyetleri maddi duruma bağlansın.

Böylece Kazım Bey dindarların ve din görevlilerinin hükümete tam bir bağlılık durumunda kalacağını savunmuş ve bunun yapılması hususunda ısrar etmiştir. Şeyhülislam her defasında bu teklife karşı çıkmış ve bu teklifin reddedilmesini savunmuşlardır. Çar komisyonu, o anda görev yapan Fazıl İrevani'nin istifa etmesinden çekindiği için bu konuda imtiyaz sağlamıştır.³⁹³

Fazıl İrevani, ülkenin her bir tarafında ortaya çıkan olaylarla yakından ilgilenmiş ve yeri geldiğinde kendi fikirlerini de bildirmiştir. Bu bağlamda 1861 yılında Taliş vilayetinde halk için kötü bir zaman dilimi yaşanmıştır. Yaşanan yoksulluk ve bunun çözümü için yapılacak bir şeyin olmaması halkı gergin hale getirmiştir. Dönemin şairlerinden Mirza İsmail Kasır ve mahkemede kâtip görevi yürüten Sadık Bey Mehmandarov, halka şehirde yaşayan Ruslar

390 İsgenderov-Mövlayı, a.g.e., s. 158.

391 Nurullayev, a.g.e., s. 44.

392 Presbiteryenlik piskoposluğu reddeden İhtiyar Meclisince yönetilen Kalvinist sistemdir.

393 Memmedli, a.g.e., s. 83.

ve Yahudiler gibi domates ve patates ekmelerini önermişlerdir. Bunların hem sağlıklı yiyecekler olduğunu hem de maddi açıdan kâr sağlayacağını savunmuşlardır. Aynı zamanda bu dönemde Forstat ve Kumbaşı bölgelerinde yaşayan Almanlar da yeşil domates ekmişlerdir. Onlar yeşil domatesleri gemilerle Çarlık Rusyası'na ihraç etmişlerdir. Durum böyle olunca halk imamlardan ve ruhanilerden bu sebzelerin ekilmesinin helal ve yenilmesinin haram olup olmaması hakkında fetva vermelerini istemişlerdir. Şehir mollaları bu konuyla alakalı “*Rus domatesi murdar ve Müslümanlar tarafından yenmez*” diye söylemişlerdir. Mollalar, M. İ. Kasır'ın ve S. B. Mehmandarov propaganda yaptıkları için onların devletten sürgün edilmesini talep etmişlerdir. Zor durumda kalan M. İ. Kasır, Şeyhülislama bir mektup yazarak durumu bildirmiştir. Şeyhülislam Fazıl İrevani ise şer'î hüküm (fetva) vererek mollaların kararını feshetmiştir. Domatesin ve patatesin yenmesinin haram olmadığını söyleyerek ekilmelerine müsaade etmiştir.³⁹⁴

Fazıl İrevani, 1862 yılında Şeyhülislamlık görevinden azledildikten sonra Revan'a geri dönmüştür. Fazıl İrevani, burada medrese açmış, dinî konularda ve İslam felsefesi alanında eğitim vermiştir. Fazıl İrevani, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Doğunun büyük tarihçisi ve din âlimi Muhakkik İrevani ve doğunun ünlü din hâdimi Ayetullah Hacı Mirza Mehemmed onun öğrencilerinden biridir. Fazıl İrevani, doğup büyüdüğü Revan'da 1885 yılında 103 yaşında vefat etmiştir.³⁹⁵

3. Şeyhülislam Ahund Ahmet Hüseyinzade (1812-1887)

Şeyhülislam Ahmet Hüseyinzade 1812 yılında Salyan'da doğmuştur. Babasının Tiflis'e gitmesiyle birlikte Ahmet Hüseyinzade, Kafkas Müslümanları Ruhani Okulunda ilk eğitimini almıştır. Üniversite eğitimini ise doğunun dinî merkezi olan Irak'ta görmüştür. Ahmet Hüseyinzade dinî rütbelerini aldıktan sonra Tiflis ve Gence şehirlerinde farklı görevlerde çalışmıştır. Aynı zamanda edebi faaliyetlerle de uğraşmıştır. Babasından sonra Tiflis'te Şeyhülislamlık görevinde olan Fazıl İrevani'nin en iyi öğrencilerden biri olmuş, onun önerisiyle göreve getirilmiş ve Şeyhülislam muavini makamına kadar yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda da Şeyhülislam olarak tayin edilmiştir.

Ahmet Hüseyinzade'nin Azerbaycan'ın eğitim, tarih ve edebiyat alanlarının inkişafında büyük emeği olmuştur. Aynı zamanda dinî görevi yanında birkaç eser yazmıştır. O, “Dil Güşe”, “Terbiyetul-Fal”, “Muellim-etfal fi Tarike”, Azerbaycan Tarihi ve Edebiyatı alanında “Beseul-Nas fi Memleketu'l-Kafkaz” ve “Tarihi-Edebiyatı-Türk” adlı eserler ortaya koymuştur. Bu eserlerin bazıları Tiflis'te litografya usulü basılmıştır. Ahmet Hüseyinzade, bölgelerde yaşayan Müslümanlar için Âli Ruhani Eğitim veren okulların açılmasını talep etmiştir. Hüseyinzade'ye göre, Ruhanilerin mükemmel bir şekilde dinî eğitimle

³⁹⁴ İsgenderov-Mövlayı, a.g.e., s. 159.

³⁹⁵ Nurullayev, a.g.e., s. 46.

silahlanması onların gelecekte Molla, Ahund ve dinî görevlerde çalışmalarını sağlayacaktır.

Hüseynzade'nin "Bese'ul-Nas fi Memleket'ul-Kafkas" adlı eseri XIX. yüzyılda A.A. Bakihanov'un "Gülistanı İrem" adlı eserinden sonra Azerbaycan tarihi ile ilgili ikinci mükemmel eser olarak sayılmıştır. Fakat yazar bu eserini tam olarak bitirememiştir. Eser 70 sayfa ve Farsça olarak yazılmıştır.

Çarlık Rusyası tayin ettiği şeyhülislamlarla tam olarak amacına ulaşamamıştır. Kafkasya'nın yeni Şeyhülislamı devletin sadakatine, derin bilgiye ve âdaba sahip olmasıyla Müslüman âleminde saygı kazanmıştır. Kafkasya'ya yeni tayin olan Prens Orbelyan, Ahmet Hüseynzade'nin göreve gelmesini desteklemiş ve on dört sene önce Fazıl İrevani'nin yanlışlıkla göreve getirildiğini ifade etmiştir. Orbelyan'a göre Ahmet Hüseynzade'nin Mehemed Ali Hüseynzade'nin oğlu olması ve aynı zamanda Şeyhülislam Fazıl İrevani'nin onu aday olarak istemesi avantaj olmuştur. Nitekim bunun sonucunda her iki şeyhin taraftarlarını birleştirebilmiştir. Bu imkânlarla sahip olması ve devlete sadakatiyle bilinen Ahmet Hüseynzade'nin en layık aday olacağını savunmuştur. 1862 yılında İmparator II. Aleksandr, Ahmet Hüseynzade'yi Kafkasya'nın Şeyhülislamı olarak tayin etmiştir.³⁹⁶

Şeyhülislamlar, dönemin dinî âlimleri olmakla birlikte Çar memuru gibi görünmeleri de icap etmiştir. Ahund Ahmet Hüseynzade babasından farklı olarak kendisini daha çok memur olarak göstermiştir. Hüseynzade göreve başladığı ilk yıldan itibaren cami ve medreseleri teftiş etmiş, bunun sonucunda bir rapor hazırlamıştır. Hüseynzade Kafkasya'nın memurlarına vermiş olduğu raporda şöyle demiştir:

*"Devletin kontrolünde olan kadılar şer-i kaidelere dikkat etmiyorlar. Mollalar itaatsizlik yaparak devlet işlerine karışıyorlar. Kadılar ve Mollalar arasında ciddi sorunlar var. Şehir Piş Namazları³⁹⁷ Kadıların işlerine çomak sokuyor ve halkla din görevlileri arasında ihtilaf çıkarıyorlar. Ruhanilerin görev ve hukukları tam belirlenmediği sürece devlete hiçbir fayda sağlanamaz. Diğer taraftan Molla ve Piş Namazlar Kadıları kötüledikleri gibi Kadılar da Şeyhülislamı kötüliyor ve tabii olmak istemiyorlar."*³⁹⁸

Durum böyle bir nitelik kazanınca Ahmet Hüseynzade, din görevlilerinin Müslümanlar tarafından değil, devletin görevlileri tarafından tayin edilmesini talep etmiştir. Babasından farklı olarak müridizmin kökünün kazanmasını ve mensuplarının sürgün edilmesini istemiştir. Şeyhülislam Hüseynzade'nin müridizmle ilgili bazı düşünceleri şöyledir:

✓ Müridin mürşide ilgisi mânasına gelmektedir.

³⁹⁶ İsgenderov-Mövlayi, a.g.e., s. 160.

³⁹⁷ İmam-camaat ve ya pişnamaz olarak söyleniyor. Camide cemaate namaz kıldırın kişi pişnamazdır. Şiilikte pişnamaz olmak için camide imam olma şatı yanında on iki imandan gelme şartı da gerekiyor.

³⁹⁸ Memmedli, a.g.e., s. 87.

- ✓ Bazıları kendilerini Peygamber (s.a.v)'in hadislerine hukuki tefsirler yapmaya adıyor.
- ✓ Diğerleri ahlaki ve öğüt verici kitaplar yazarak ün kazanıyor.
- ✓ Bazıları ise gelecekte mutluluğa ermekle ilgili ütöpik ve anlamsız fikirler yayıyorlar.
- ✓ Böylece halk arasında tarikat mürşidi olarak biliniyorlar.
- ✓ Büyük bir ustalıkla ve maharetle niyetlerini cahil halktan saklıyorlar
- ✓ Bu tarz mürşitleri anlamak için tahsil ve bilgi sahibi olmak gerekiyor. Kafkasya halkının da tahsil ve anlama becerileri olmadığından dolayı onlara çabuk kaniyorlar.³⁹⁹

Ahmet Hüseyinzade'ye göre halkın mürşitlerin peşinden gitmelerinin temelinde, Çarlık Rusyası'na karşı yönelmiş azatlık mübarezesinin ideolojik temelini Müridizm'in dinî-felsefî akımının mahiyeti değil, aksine halkın bilgisiz, cahil ve eğitimsiz oluşu yatmaktadır. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde İmparatora karşı çıkan akımlarla müridizmi karşısına almakla mücadele etmenin mümkün olacağını savunmuştur.⁴⁰⁰

Ahmet Hüseyinzade hazırladığı raporda Nuhalı Şeyh Hacı Ali Baba'nın, Şamahılı Şeyh Abdul Efendi'nin, Kubalı Mahmut Efendi'nin, Dağistanlı Şeyh Mehemed Nebi ve 100 taraftarının, Kuba'nın köyünden olan Mehmet Efendi ve Abdullah Efendi taraftarlarıyla birlikte, Kürdemirli Şeyh Mahmud Baba'nın müritlerinin ve birçoğunun cezalandırılmasını talep etmiştir. Bunun Çarlık Rusyası'nın politikasına uygun bir çalışma olduğunu düşünmüştür. Bunun yanı sıra Ahmet Hüseyinzade, müridizmin Azerbaycan halkını eğitimsizliğe ve cehalete sürüklediği düşüncesindeydi.⁴⁰¹

Şeyhülislamın yetkileri, tıpkı din görevlilerinin yetkileri gibi sınırlı tutulmuştur. Ahmet Hüseyinzade, askeri ve mülki memurlardan izin almadan hiçbir dâvaya bakamamış, camilere molla tayin etme yetkisi olmamıştır. Molla tayin etme durumunda Çar memurlarından izin almalı ve onların fikirlerine razı olmalıydı.⁴⁰²

Çar, şeyhülislamla ilgili bir ferman imzalamıştır. Fermana binaen 5 Nisan 1872 yılında Güney Kafkasya Şii Müslümanları Ruhani İdaresi ve Güney Kafkasya Sünni Müslümanları Ruhani İdaresi kurulmuştur. Böylece Şeyhülislam Ahund Ahmet Hüseyinzade'nin faaliyetleri genişlemiş ve yetki alanı da bir o kadar artmıştır. Yaptığı faaliyetlerinden dolayı Şeyhülislam Ahmet Hüseyinzade, 1881 yılında üçüncü Aziz Vladimir madalyasıyla ödüllendirilmiştir.⁴⁰³

399 Nurullayev, *a.g.e.*, s. 49.

400 İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 161.

401 Nurullayev, *a.g.e.*, s. 49.

402 Memmedli, *a.g.e.*, s. 89.

403 İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 162.

Ahmet Hüseyinzade, Irak'ta eğitim aldığı süreçte özellikle astronomiyi mükemmel şekilde öğrenmiştir. Kafkasya'da ilk defa Hicri tarihi Miladi tarihe çevirmek için senkronize takvim çizelgesi hazırlamış ve bu takvim Tiflis'te basılmıştır. Ahmet Hüseyinzade, din ve edebiyat alanındaki âlimlerle birlikte çalışmış ve onları daima desteklemiştir. Onun arkadaşlık yaptığı ilim adamları arasında M. F. Ahundov, A.A. Bakihanov, Mirza Şefi Vazeh, Hasan Bey Zerdabi, Seyit Ezim Şirvani vb. ilim erbapları olmuştur. Kasım Bey Zakir ve oğlunun devlete karşı gelme suçundan hapis ve sürgün edilmesi istenmiştir. Kasım Bey Zakir, Ahmet Hüseyinzade'ye bir mektup yazarak ona müracaatta bulunmuştur. Bu bağlamda Ahmet Hüseyinzade ona yardım etmiş ve hapisten kurtulmasını sağlamıştır. 1878 yılında Seyit Ezim Şirvani'nin de siyasi itaatsizliği için hocalıktan uzaklaştırılması istenmiştir. Ancak Ahmet Hüseyinzade mahkemeye sunduğu gerekçeyle göreve dönmesini ve üzerindeki suçların kaldırılmasını sağlamıştır.⁴⁰⁴

Kasım Bey Zerdabi "Ekençi" gazetesinde Ahmet Hüseyinzade ile ilgili yazılar yazmış ve onunla ilgili atıflarda bulunmuştur. Şeyhülislam Ahund Ahmet Hüseyinzade 1887 yılında Tiflis'te vefat etmiştir.⁴⁰⁵

4. Şeyhülislam Ahund Mirza Hasan Tahirzade (1837-1893)

XIX. yüzyılın 70'li yıllarından sonra Azerbaycan, kapitalist ilişkilerin, ulusal burjuvazinin, ulusal basın, edebiyattaki ulusal-demokratik fikirlerin, felsefi-tarihi eserlerin yoğun olduğu bir dönem yaşamıştır. Şeyhülislam Ahund Mirza Hasan Tahirzade, eğitimde, bilimsel, kamusal ve dini alanda öne çıkan figürlerden biri olmuştur. XIX. yüzyılda yaşayan Mirza Hasan Tahirzade önden gelen bir eğitimci, bilim adamı ve din adamı olmuştur. Doğu ve Avrupa kültürünü iyi bilen Hasan Tahirzade Kafkasya'da saygı değer bir isim olarak tanınmıştır.⁴⁰⁶

Mirza Hasan Tahirzade 1837 yılında Şuşada doğmuş ve ilk eğitimini de Kaza okulunda almıştır. Mirza Hasan Arapça, Farsça, Tatar ve Türk dilini öğrenmek için Tebriz'e gitmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra ona bir dini okul açması için izin verilmiştir. Kendisi bu okulda okul müdürü ve öğretmen olarak çalışmıştır. Bir süre sonra Ahund Mirza Hasan, memleketine dönmüş ve Cabrail semti Garababazar köyünde bir okul açmıştır.⁴⁰⁷

Avrupa kültürünü göstermek için 31 Mart 1878'de St. Petersburg Üniversitesi rektörüne dilekçe ile başvuran Mirza Hasan Tahirzade, Doğu Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı bölümüne Fars Dili öğretmeni olarak atanmıştır. Bu süreç içerisinde Rus Edebiyatını yakından tanımış, Fransız dilini öğrenmiş Rus ve Fransız edebiyatının eserlerini okuyarak onları Türkçeye çevirmeye başlamıştır.⁴⁰⁸

404 Memmedli, *a.g.e.*, s. 97.

405 İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 167.

406 Nurullayev, *a.g.e.*, s. 51.

407 İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 169.

408 Memmedli, *a.g.e.*, s. 98.

Üniversiteden 1879 yılında ayrılan ve Petersburg'tan Şuşa'ya dönen Ahund Mirza Hasan Tahirzade, Tiflis'teki Kafkas Müslümanları makamının en yüksek mevkilerinden birine atanmıştır. Bir yıl sonra Gence valisi, Zengezur, Cavanşir ve Şuşa meclis başkanını tayin etmiştir. Yaptığı işlerden başarılı ve karşısına çıkan zorlukların üstesinden kolaylıkla gelen, Çarlık Rusyası tarafından 1885 yılında Kafkasya'nın Şeyhülislamı ve Şii Ruhani İdaresinin Başkanı olarak tayin edilmiştir. Kendi halkına hizmet eden Tahirzade hayatının sonuna kadar bu görevde çalışmıştır. Azerbaycan dilini tanıtmak ve bu dili Ruslara öğretmek isteyen Şeyhülislam, 1887 yılında 'Samaucitel Tatarskogo Yazıka, İli Rukovstvo' adlı bir ders kitabı da hazırlamıştır. Fakat altı bölümden ve 398 sayfadan oluşan bu çalışma bilinmeyen nedenlerden dolayı yayınlanamamıştır. Evsizlere, özürülülere Kafkasya'dan, İran'dan ve Osmanlı Devleti'nden ona müracaat eden bütün insanlara hem maddi hem de manevi olarak yardım etmiştir. Aynı zamanda tıp ilminin esaslarını iyi bilen bu zat, hastalara ücretsiz ilaç dağıtmış ve hastalıkları hakkında onlara bilgiler vermiştir. Tanınmış bir bilim adamı, eğitimci ve kamu figürü olan Tahirzade, 21 Haziran 1893 yılında Tiflis'te vefat etmiş ve Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.⁴⁰⁹

5. Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade (1843-1907)

1843 yılında Salyan şehrinde dünyaya gelen Abdüsselam Ahundzade Arap, Fars ve Türk dillerini babasından öğrenmiştir. Oğlu için zengin bir kütüphane bırakmış olan babası, Abdüsselam Ahundzade 12 yaşındayken vefat etmiştir. Bilim ve eğitime özel bir ilgi gösteren Abdüsselam Ahundzade 18 yaşına geldiğinde artık birkaç farklı bilimi mükemmel şekilde öğrenmiştir.⁴¹⁰

Abdüsselam Ahundzade, 1861 yılında annesinin tavsiyesi üzerine Tiflis'e gitmiş ve orada Kafkasya Şeyhülislamı Ahund Ahmed Hüseyinzade ile görüşmüştür. Bu görüşmeden sonra onun tavsiyesi ile idarenin nezdinde bulunan medresede öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. Çalıştığı görevde saygı kazanan Abdüsselam Ahundzade, 1878 yılında Kori (Qori) Muallimler Seminariyası'na Azerbaycan dili ve şeriat hocası olarak çalışmaya davet edilmiştir. Seminariyada dört yıl boyunca edebiyat ve şeriat dersleri veren Abdüsselam Ahundzade, Azerbaycan halkının maarifleşmesi uğruna elinden geleni yapmaya özen göstermiştir.⁴¹¹

Kori (Qori) Muallimler Seminariyası'nda çeşitli halkların çocukları eğitim aldıklarından dolayı Abdüsselam Ahundzade, Kafkas halkının dillerini, özellikle Rus dilini öğrenme imkânı bulmuştur. Ders sırasında Rus dilini öğrenen Abdüsselam Ahundzade, sadece doğu tarihinde değil, aynı zamanda Avrupa tarihi, matematik, astronomi, müzik, fıkıh vb. bilim alanlarında da uzmanlaşmıştır.⁴¹²

409 İsgenderov-Mövlayi, *a.g.e.*, s. 170.

410 Nurullayev, *a.g.e.*, s. 52.

411 Nurullayev, *a.g.e.*, s. 53.

412 Memmedli, *a.g.e.*, s. 102.

Rus ordusunda çalışan ünlü Azerbaycan generallerinden M.K. Talışinski, A. Talışhanov, A. Şihlinski ve dönemin tanınmış edip ve aydınlarından M.F. Ahundov, N. A. Kayıbov, F. Köçerli, S.M. Kanizade gibi kimseler Abdüsselam Ahundzade'nin en yakın arkadaşları olmuşlardır. Onlarla sık sık görüşen Abdüsselam Ahundzade Müslüman ve Rus aydınları arasında bir köprü rolünü üstlenmiştir.⁴¹³

1893 yılında Şeyhülislam Mirza Hasan Tahirzade'nin vefatından sonra onun yerine iyi bir adayın seçilmesi gerekiyordu. Yelizavetpol kazasından Ahund Nağı Kazizade önerilmiş, ancak onun iyi derecede Rus dilini öğrenmesi istenmiştir. Ama bütün çabalara rağmen Ahund Nağı Kazizade Rus dilini öğrenememiş ve bundan dolayı Müslüman âlim ve edipleri Abdüsselam Ahundzade'yi teklif etmişlerdir.⁴¹⁴

Çarlık Rusyası pek istemese de 1895 yılında Abdüsselam Ahundzade Kafkas Müslümanlar Ruhani İdaresine başkan olarak tayin edilmiştir. Bir yıl sonra Güney Kafkasya'nın Sünni ve Şii Müslümanlarının siyasi durumu, dini ibadetlerinin seviyesi, Hristiyan dindarlarına karşı tutum ve gelecek dönemlerde Ruhaniliğin teşkili ile bağlı olarak Kafkasya Genel Müdürlüğüne büyük hacimli bir rapor sunulmuştur. Dokuz bölümden oluşan ve Kafkas Sünni Müslümanlara ait olan “*Tavsiyename*” adlı bu belgede şu ifade yer almaktadır: “*Krallar olmasaydı, insanların bazıları diğerlerini yerlerdi. Sürekli aralarında çarpışmalar ve rahatsızlıklar olur, birbirinin mallarına el koyarlar, miras ve namusuna helal getirmiş olurlardı*”. Söz konusu belge Müftü Hüseyin Gayibov tarafından imzalanmıştır. Bölgenin Şii Müslümanlarının rehberi Ahund Abdüsselam Ahundzade tarafından imzalanan diğer “*Tavsiyename*” ise öncekinden çok az farklıydı. Her iki belgede de Hristiyanlar ile Müslümanların dost ve yakın olmaları önerilmiş, tüm insanların Allah tarafından aynı kökten yaratıldığı, herkesin Âdem Peygamberin ve Havva'nın çocukları olduğu belirtilmiştir. Ayrıca belgede “*Majesteleri İmparatora*” secde etmek, dua etmek, Çarlık yönetimine saygıyla yaklaşmak tavsiye edilmiştir. Çarlık Rusya'sı döneminde yazılan bu “*Tavsiyename*”ye karşı olan Abdüsselam Ahundzade imzalamak istemese de imzalayarak Çarlık Rusyası'na ve İmparatora karşı kendisinin sadakatini göstermiştir.⁴¹⁵

Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade 1907 vefatına kadar kusursuz çalıştığını dikkate alan Çarlık Rusyası onu 3. derece “Stanislav”, 3. ve 2. derece “Anna” madalyaları ile ödüllendirmiştir. İslam öğretisini genişlettiği ve başarılı sonuçlar elde ettiği için Ahundzade İran tarafından da 4. ve 3. derece “Şiri Hurşid” madalyası ile ödüllendirilmiştir. 1896 yılında Çar 2. Nikolay'ın taç giyme törenine katılan Şeyhülislam ülkede İslam'ın da inkişaf etmesi için dua etmiştir.⁴¹⁶

413 Memmedli, *a.g.e.*, s. 102.

414 İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 173.

415 Nurullayev, *a.g.e.*, s. 53.

416 Memmedli, *a.g.e.*, s. 104.

1905 yılında yaşanan Ermeni-Müslüman davasında Ahundzade hem Şeyhülislam hem de büyük insan gibi bu husumeti başlatanlara ve iki komşu halk arasında katliama sebep olanlara karşı mücadele etmeye başlamıştır. Her Azerbaycanlıyı sabır ve temkine çağıran Şeyhülislam Ermeni aileler ile de görüşerek “Daşnaksütyün” partisi etkinliğini lanetlemiştir. Böylece Şeyhülislam Ahund Abdüsselam Ahundzade'nin sadece dini işlerle uğraşmadığını, aynı zamanda ulusal çıkarların müdafaası için de hareket ettiği anlaşılmaktadır.⁴¹⁷

Ahundzade Şeyhülislamlığının yanı sıra ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Şeyhülislam din, din bilimi, edebiyat, tarih ve öğretim metodolojisi ile ilgili kitaplar yazmıştır. O, “*Fars Dilinin Anahtarı*”, “*Kutsal Peygamberlerin Tarihi*”⁴¹⁸, “*Kısa Dilbilgisi*”, “*Hatti-Talik ve Nastalik*” ve başka diğer eserlerin de yazarıdır.⁴¹⁹

M.F. Ahundov'un yeni alfabe ile ilgili görüşlerini beğenen Abdüsselam Ahundzade okumaya yeni başlayan çocukların eğitimi için “*Kitab-ı Müallim'ül-Etfal*” adlı eser kaleme almıştır. Gençler ve çocuklar için yazdığı “*Semeşk*” adlı kitap ise, güzel yazma ve hikmetli sözlere adanmıştır.⁴²⁰

Beşinci Şeyhülislam Ahundzade 1907 yılında Tiflis'te 64 yaşında vefat etmiş ve Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.⁴²¹

İslam dininin Azerbaycan, Gürcistan dâhil olmak üzere Kafkasya'ya yayılması çok eskilere dayanmaktadır. Halife Hz. Ömer döneminden başlayarak uzun süre İslam orduları bu topraklarda belirli aralıklarla varlığını göstermiştir. Bunun yanı sıra Osmanlılar ve Safeviler döneminde Kafkasya İslam dininin toplumsal ve kültürel etkisinden nasibini almıştır. Bu etki bu bölgede varlıklarını sürdüren halkların inanç, dil, edebiyat, etik ve estetik dünyasında derin izler bırakmıştır. Fakat XIX. yüzyılda durum halkın ve din görevlilerinin yoğun uğraşları ile korunmaya çalışılmıştır. Çarlık Rusya'sı bu izlerin uzun vadede kaybolması için birçok faaliyette bulunmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusya'sı bu topraklarda hâkimiyeti kendi eline aldıktan sonra Ortodoks Hristiyanlığı yaymaya başlamıştır. Bunun karşılığı olarak burada yaşayan Müslümanlar kendi dinlerine sahip çıkmaya ve Hristiyan misyonerliği karşısında dik durmaya çalışmıştır. Sonraki dönemlerde Çarlık Rusya'sı kendi amacına ulaşamayacağını anlayınca, Müslümanları kendi hâkimiyetinde tutmak için onlara kolaylıklar tanımaya başlamıştır.

Çarlık Rusya'sı merkezi Tiflis'te bulunan Şeyhülislamlık makamını 1823 yılında tesis etmiştir. Şeyhülislamlık makamı Şii Müslüman nüfusu temsil etmek maksadıyla yaratılmıştır. Kafkasya'nın Sünni Müslüman nüfusunun

417 Nurullayev, *a.g.e.*, s. 54.

418 Şeyhülislamın “*Kutsal Peygamberlerin Tarihi*” adlı eseri 1992 senesinde Azerbaycan Cumhuriyeti Elyazmaları Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 176.

419 XX. Yüzyılın başlarında onun “*En Güzel Fikirler Kitabı*”, “*Vaaz ve Nashat*”, “*Hükümlerin Önemlisi*”, “*Cehalet Derdinin Dermanı ve tebavi yönteminin yorumu ve beyanı*”, “*Terbiye Kitabı*” Tiflis, Tebriz ve Tahran, şehirlerinde farklı zamanlarda neşredilmiştir. İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 176.

420 Memmedli, *a.g.e.*, s. 107.

421 İsgenderov-Mövlayı, *a.g.e.*, s. 177.

müftülük makamı ise 1983 yılında merkezi Tiflis olmak üzere tesis edilmiştir. Her ne kadar şeyhülislamlık ve müftülüklerin inşasına ve faaliyetine izin verilse de bu makamlar bir türlü kurumsallaşmamıştır.

Şeyhülislamlık makamında faaliyet gösteren din adamları, halkın yanında yer alma gayretinde olmuşlardır. Bu kurum ilk başta tesis edildiğinde Şeyhülislamların pek fazla görevleri olmamıştır. İlerleyen süreçte ortaya çıkan sorunlarla onların da yetki alanı genişlemiş, bu, her açıdan başarı kabul edilmiştir. Nitekim burada yaşayan halkın yaşamında İslam artık bir yer edinmiştir. Şeyhülislamlık kurumu onların bu hislerine kolaylık tanımıştır.

Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılda Kafkasya ve özellikle Azerbaycan'daki Müslüman topluluklar üzerinde uyguladığı politikaları incelenmiştir. Çarlık yönetimi, Osmanlı ve İran etkisini kırmak amacıyla Azerbaycan'a Ermeni, Alman, Hahol ve Malakan göçmenlerini yerleştirerek bu bölgedeki Hristiyan nüfusu artırmayı hedeflemiştir. Bu politikanın bir parçası olarak, Azerbaycan'da şeyhülislam ve müftülük makamları kurulmuş; ancak bu dinî önderlik kurumlarına sınırlı yetkiler verilmiştir.

Çarlık Rusyası'nın kontrolünde kurulmuş anti İslam faaliyetli kurumlar daha sonra, Azerbaycan'da İslam'ın korunması ve yayılmasında etkin bir rol oynamıştır. Örneğin, Mehemed Ali Hüseyinzade, Fazıl İrevani, Ahmet Hüseyinzade, Mirza Hasan Tahirzade ve Abdüsselam Ahundzade gibi önemli şeyhülislamlar, Rusya'nın baskılarına rağmen dinî kimliğin korunması için çalışmışlardır. Çarlık Rusyası'nın dinî önderler üzerinde kurduğu baskılar ve bu önderlerin karşılaştıkları zorluklara rağmen, bu liderler dinî ve toplumsal etkilerini devam ettirmiştir. Bu süreçte şeyhülislamlar, halka destek vermiş, şeriat mahkemelerinin etkisini artırmaya çalışmış, eğitim, bilim ve dinî yayınlar yoluyla İslam'ın ve Azerbaycan kültürünün korunması için çaba sarf etmişlerdir. Bu bağlamda Azerbaycan'da İslam'ın varlığı, şeyhülislamlar aracılığıyla güçlü bir şekilde korunmuş, Çarlık Rusyası'nın Ortodoks Hristiyanlığı yayma politikalarına karşı direnilmiştir.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası ile olan ilişkilerini, özellikle dini, siyasi ve kültürel boyutlarıyla bakmak gerekiyor. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan üzerindeki etkisi, ekonomik çıkarlar doğrultusunda yayılmacı bir siyasetle şekillenmiştir. Rusya, bu dönemde Kafkasya bölgesinde güçlenmek ve stratejik üstünlük elde etmek için Azerbaycan'ı "ucuz kaynak" olarak değerlendirmiş, bölgenin zengin tarım ürünleri, pamuk ve petrol gibi kaynaklarını sömürge politikaları kapsamında kullanmıştır. Azerbaycan hanlıkları, siyasi varlıklarını koruyabilmek adına Osmanlı Devleti ve İran gibi komşu güçlerden destek almak zorunda kalmıştır.

Gülüstan Antlaşması (1813) ve Türkmençay Antlaşması (1828) gibi önemli diplomatik anlaşmalar sonucunda, Azerbaycan'ın kuzey toprakları

Çarlık Rusyası'nın denetimine girmiştir. Bu süreçte Rusya, Azerbaycan'daki Müslüman-Türk nüfusu etkisiz hale getirmeyi amaçlayan asimilasyon politikaları uygulamış; Ermeni nüfusunu Azerbaycan'ın stratejik bölgelerine yerleştirerek demografik yapıyı değiştirmiştir. Özellikle İravan bölgesinde yaşayan Azerbaycan Türk nüfusunu oradan çıkartarak Ermenileri oraya yerleştirmiştir. Çarlık yönetimi, Müslüman ibadet yerlerini kapatma, Rus dilini zorunlu kılma ve eğitim sistemini Ruslaştırma gibi yöntemlerle halkın kültürel kimliğini zayıflatmaya çalışmıştır.

Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlık yayma politikaları, misyonerlik çalışmaları ve kilise inşaatlarıyla güçlendirilmiş; bu politikalar, toplum içinde dini bölünmeleri derinleştiren Şii-Sünni ayrımını daha da belirgin hale getirmeyi amaçlamıştır. Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketleri ise Çarlık Rusyası tarafından baskıyla bastırılmış; aydınlar ve din adamları ya sürgüne gönderilmiş ya da etkisiz hale getirilmiştir.

SONUÇ

XIX. yüzyıl, Azerbaycan Türkleri için çok önemli siyasi ve dini değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda 1820'lerde mevcut olan hanlıkların yerine Rus vilayetleri kurulmuştur. Bunlar: Bakü, Derbend, Şeki, Karabağ, Şirvan ve Talış'tır. Yönetim birimlerinin başına "naçal'nik" denilen askeri kumandanlar yerleştirilmiştir. Bu vilayetlerin sınırları, hanlıkların sınırları ile aynı olmuştur. İlk zamanlarda Şer'i mahkemeler de eski halinde bırakılmış ve Farsça yerel yönetim ve hukuk dili olarak kalmıştır. Ancak bu Çarlık Rusyası tarafında pek uygun görülmemiş ve 1841 yılında kabul edilen reforma göre *tek tip sivil idare sistemine* geçilmiştir. Vilayetler "uyezdler"e dönüşmüş, sınırları ise eski hanlıkların sınırları dikkate alınmadan belirlenmiştir. Bu reform, aynı zamanda Azerbaycan'da eskiden beri var olan "mahaller" (yerleşik aşiret birimi)'in yerine "uçastoklar"ı getirmiştir.

Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetinden önce Azerbaycan'da bulunan Müslümanların çoğu Sünnilerdi. 1830 yılında Çarlık idaresi tarafınca yapılan sayıma göre Transkafkasya'da bulunan erkek Müslümanların sayısı 325 bin 201 kişiydi ve onların da 177 bin 736'sı Sünni, 120.674'ü Şii mezhebine mensuptu. 1848 yılında yapılan sayıma göre ise Sünnilerin sayısında bir azalma olduğu görülmüştür. Sünni Müslümanların sayılarının azalmasının iki önemli nedeni olmuştur; İlki ülkenin kuzey kısmında Sünniliğin mühim merkezlerinden biri olan Dağıstan'ın ele geçirilmesi ve Sünnilerin Osmanlı Devleti'ne göç etmesidir. İkinci önemli sebep ise Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da ikamet eden Müslüman Türklerin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini kesmek amacıyla Sünniliği zapt etmesi ve Şiiliği kısmen de olsa özgür bırakması olmuştur. Çarlık Rusyası Şiiliği 1828 yılında ve 1853-1855 senelerinde

Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmıştır. Aynı zamanda bu politika, Dağıstan bölgesinde yayılan Rusya karşıtı direnişleri bastırmak için de uygulanmıştır. Buna karşılık olarak Sünniler, Osmanlı-Rus çatışmalarında Dağıstan'a destek olmuşlardır. Çatışmaların sonucunda Sünnilerin birçoğu Çarlık Rusyası'ndan göç etmişlerdir.

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti, askeri ve ekonomik olarak büyük kriz geçiriyordu. Nitekim Balkanlar'dan art arda gelen mağlubiyetler Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusyası karşısında bütün kuzey hattı boyunca zayıflamasına sebep olmuştur. Fakat bu durumuna rağmen Kafkasya'da yaşanan olaylara Osmanlı Devleti küçük çaplarda da olsa müdahale etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'da Çarlık Rusyası'nın yayılmasını önlemek için askeri güce sahip olmadığından başka yollara başvurmuştur. Örneğin, Ferah Ali Paşa öncülüğünde bir heyet Kuzey Kafkasya'ya gönderilmiştir. Ali Paşa bir misyoner şeklinde bu bölgeyi dolaşmış, bölgede ikamet eden halkın İslami kimliğini ön plana çıkarmış ve böylece Kafkasya'da İslam'ın yayılmasında etkili olmuştur. Çarlık Rusyası'nın bölgede giriştiği yayılma sürecine karşı da yerel direniş odakları oluşturmaya başlamıştır. Bunların en önemlilerinden biri Kuzey bölgede Sünniler tarafından yapılmıştır. Osmanlı Devleti bu girişimleri kısıtlı imkânlarına rağmen desteklemeye çalışmıştır. 1837 yılında Şeyh Şamil'in çağrısı üzerine Guba'da 12 bin Müslüman, Çarlık Rusyası'na karşı silahlanmış. Fakat ne yazık ki isyan, Şirvan'daki Şiilerin oluşturduğu yerli milisler tarafından bastırılmıştır. Bilinçli şekilde Müslümanlar arasında ayrışma tohumları ekilmiş ve Azerbaycan topraklarında Şiilik ön plana çıkarılmıştır. Sünni olan halkın Osmanlı Devleti'ne karşı mesafeli davranması hedeflenmiştir. Hatta mümkünse Osmanlı Devleti'ne karşı tavır almaları istenmiş fakat İran ile ilişkileri belli ölçüde teşvik edilmiştir. Osmanlı Devleti ile olan ilişkilere de yasaklar konulmuştur. Çar ordularının Osmanlı Devleti veya İran karşısındaki en ufak başarısında halktan, Rus orduları ve Çar için dualar okunması ve mescitlerde vaaz verilmesi talep edilmiştir.

Çarlık Rusyası, hâkimiyeti altında olan diğer coğrafyalarda olduğu gibi Azerbaycan'da da halkı Osmanlı Devleti ve İran etkisinden uzak tutmak istemiştir. Sınırların güvenliğini sağlamak için de sınırlarda Ermeni, Alman, Hahol ve Malakan göçmen köyleri oluşturmuştur. Bu göçmenlerin yerleştirilmesini kolaylaştırmak için Muhaceret Müdürlüğü kurulmuştur. Bu bağlamda Gence'de ve Mugan'da Handolf, Malagon ve Slovakiya adlarıyla Hristiyan köyleri ortaya çıkmıştır. Bu uygulanan politikanın diğer nedeni de Azerbaycan'da yaşayan İran nüfusunu ortadan kaldırarak, Rus nüfusu buralara yerleştirmek olmuştur. Ancak Azerbaycan'da Farsçanın ve İran kültürünün etkisi uzun süre devam etmiştir.

Çarlık Rusyası'nın hanlıklarının kaldırılması, Azerbaycan toplumunda önemli değişiklere neden olmuştur. Yeni dönemde Azerbaycan'ın soylu ve zengin aileleri çocuklarını dini okulların yerine Rus okullarına göndermişlerdir. Çarlık Rusyası'nın eğitim ve dil politikası sayesinde Rusça zorunlu hale gelmiştir. Türk çocuklarına Rus dilini ve Rus kültürünü öğretmek amacıyla özel okullar açılmıştır. Büyük şehirlerde Rus okulları yanında mevcut olan medrese ve camilerde de Rusça eğitim zorunlu hale getirilmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan milli burjuvazi temsilcilerini birleştiren vakıfların maddi desteğiyle eğitim yuvaları açılmıştır. Bu çalışmalar doğrultusunda, kültür ve eğitim, özellikle de din alanında Osmanlı Devleti'nden yardım istenmiştir. İstanbul'dan getirilen matbuat malzemeleriyle Türk dilinde basım yapan matbaalar kurulmuştur. Yeni açılan milli okullarda ders vermek üzere Osmanlı Devleti'nden hocalar getirilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nden din adamlarının gelmesi ve dini kitapların temin edilmesi sonucunda dini hayatın canlanması da müşahede edilmiştir.

Azerbaycan'da Müslümanlara yönelik yapılan bütün bu uygulamalara rağmen halk kendi gayretleriyle milli ve manevi uyanışa nail olmuşlardır. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'dan ve Çarlık Rusyası'ndaki başka Müslüman kesimden (Kazan Türkleri) Türkiye'de kültürel gidişata katkı sağlayan çok sayıda aydın ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu zor ve karışık dönem, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin fiili ve fikri kurucularını da doğurmuştur.

Genellikle karanlık ve muğlak olan Azerbaycan'ın XIX. yüzyıl tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulmak oldukça zordur. Bu dönemin dini hayatı hakkında ise az ve gayr-ı resmi bilgiler mevcuttur. Buna rağmen, elimizdeki kaynaklar doğrultusunda XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın Osmanlı, Çarlık Rusyası ve İran ile olan dini ilişkilerini detaylı bir şekilde ortaya koymaya çalıştık. Yaptığımız bu çalışma, dönemin dini ilişkiler ağını çeşitli yönleriyle analiz etmemize olanak sağlamıştır. Ayrıca, bu araştırmanın, alanda çalışacak araştırmacılara rehberlik edecek bir niteliğe sahip olmasını umuyoruz.

BİBLİYOGRAFYA**KİTAPLAR**

- ADAM Baki, Dinler Tarihi el Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005.
- AGABALİ Mirzade Mustafa Fahreddin, Hümayi-Arş Karabağlı Şeyh Hemze Nigarinin Mankıpnamesi, (haz. Mehmet Rıhtım), Kafkaz Araştırmalar Enstitü Neşri No 26, Bakı, 2015.
- AĞALAR Mirze, Şirvan'a Bine Gelem, Borçalı Neşriyat-Poligrafiya Müessesesi, Bakü, 2004.
- AĞAOĞLU Ahmet, Altmış Yeddi Yıl Sonra, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1940.
- AĞASIYEV İkrım, XVIII Esrin Sonu-XX esrin Evvellerinde Almanların Qafqazda Meskünlaşması, Tehsil, Bakı, 2009.
- AHUNDOV Ehliman, Kaçak Nebi, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1961.
- AKÇURA Yusuf, Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, Özdemir Basın Evi, İstanbul, 1978.
- AKYÜZ Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Pegam Akademi Yayınları, Ankara, 2003.
- ALİYEV F.M., Antiiranskiy Vistupleniya i Borba Protiv Tureckoy Okkupacii v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XVIII veka, Elm Yayınları, Bakı, 1975.
- ARAPOV D.YU., Nepravoslavnyye Religii V Sisteme Upravleniya Rossiyskoy İmperii –Gosudarstvennoye Upravleniye, İstoriya İ Sovremennost', Moskova, 1997.
- ARAPOV D.Yu., Sistema Gosudarstvennogo Regulirovania slama v Rossiyskoy İmperii(poslednyatret XVIII nachalo XX vv.), Moskva, 2004.
- ARIK Durmuş, Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar), Aziz Adanç Yayınları, Ankara, 2005.
- ASLAN Betül, I.Dünya Savaşı Esnasında 'Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine 'Kardaş Kömeği' (Yardıımı) ve Bakü Müselman Cemiyet-i Hayriyesi'. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Anakara, 2000.
- AŞURABEYLİ Sara, Bakü Şehrinin Tarihi, ADN, Bakü, 1998.
- ATTAR Aygün - ŞİMŞİR Sebahattin, Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.
- ATTAR Aygün, Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2005.
- AVTANDİL Ağababa ve NİZAMİ Memmedcanlı, Ağababa Folklorundan Nümune, Yazıcı, Bakü, 1994.

- BABAŞLI Memmedali, Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri, Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta, 2007.
- BAKIHANOV Abaskulu Ağa, Gülistani-İrem, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakü, 1951.
- BAYKARA Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975.
- BROKGAUR F.A.-EFRON İ.A., Entsiklopedicheskiy Slovar, T. II A, Semenovshaya Tiopitografiya (İ. A. Efrona), Spb, 1891.
- BÜNYATOV Ziya - YUSİFOV Yusif, Azerbaycan Tarihi (En kadim Zamanlardan XX asradek), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1994.
- BÜNYATOV Ziya, Azerbaycan Tarihi, Çıraç Yayınları, Bakü, 2009.
- CAFEROĞLU Ahmet, Azerbaycan, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940.
- CAMİİ Abdurrahman, Nefehatü'l-Üns, Çev; Kamil Candoğan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1971.
- CEFEROV Nizami, Türk Halk Edebiyatı, Kitab-ı Dede Korkut, Bakı, 2006.
- CORNELL Svante E., The Politicization of İslam in Azerbaijan, Central Asia-Caucasus İnstitute Silk Road Studies Profram, Washington, 2006.
- ÇADIRCI Musa, Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme, Belleten, XXXIV/135, Ankara, 1970.
- ÇELİK Sebahattin, Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Balıkesir, 2006.
- DADAŞZADE Memmed, Azerbaycan halkının orta esr menevi medeniyeti, Elm, Bakü, 1985.
- DAVUD Ebu, Akziye, 2-3, Nesai, Adabul Kudat, 4.
- DEHKHODA Aliakbar, Luğetname-i Dehkhoda, C. I-XV, Tehran, 1998.
- DEVLET Nadir, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversite Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1989.
- DEVLET Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985.
- DOGAN Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- DVORNİK Francis, Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a, (çev, Mehmet Aydın) Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1990, s.16.
- EFENDİZADE Mehmed Şerif, Azerbaycan ve İnkilabı, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1921.

- EHMEDOV Hüseyin, XIX asır Azerbaycan mektebi, Te'sil Yayınevi, Bakı, 2006.
- HÜLVÎ, Mahmud Cemaleddin Lemazat-ı Hulviyye/Ez Lemeat-ı Ulviyye Halveti Büyüklerin Tatlı Halleri, Semerkant Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- ELİYARLI Süleyman, Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar, II. Baskı, Bakı, 2007.
- ERAYDIN Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, İFAV yayınları, İstanbul, 2016.
- TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi, Tarih-i Taberi, C. IV.
- TABERÎ, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük, tah. M. Ebu'l-Fazl, İbrahim Beyrut, 1976, C IV.
- FERAHANİ Mirza Muhammed Huseyin, Safername-yi Mirza Muhammed Huseyn Huseyni Ferahani, Mesud Golzari nşr., Tahran, 1362.
- FRANÇOİS Georgeon, Azerbaycanlı Bir Aydının İlk Adımları: Ahmed Ağaoğlu Fransa'da (1888-1894), Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930), Seçilmiş Makaleler, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2006.
- GÖMEÇ Saadettin, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1978.
- GÖYÜŞOV R., Azerbaycan Arkeologiyası, Bakü, 1985.
- GRİBOYEDOV Aleksander Sergeyeviç, Soçineniya v Dvuh Tomah, İzdatelstvo 'Pravda' T. 2, Moskova, 1971.
- GÜNGÖR Erol, Tarihte Türkler, Ötüken, İstanbul, 1999.
- GEMİCİ Nurettin-TOKER Hikmet, Hatıra-i Atıf, TBMM Basımevi, İstanbul, 2016.
- HACINSKİ İskender Bey, Qubalı Feteli Xanın Heyatı, Azerbaycan Ssr Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1959.
- HAKYEMEZ Cemil, Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı, Kitap yayınevi, İstanbul, 2014.
- HALİLİ Faris-CELİLİ, Mehemmed Mehemmed Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani, Adiloğlu Neşriyyat, Bakı, 2003.
- HANBEL Ahmed b., Kitabü'z-Zühd, çev; Mehmet Emin İhsanoğlu, İz Yayıncılık, 2015.
- HAŞİMİYAN Hadi, Tebriz ve Ferheng-i Teşeyyül, Tebriz Neşr, Tebriz, 1393 (2014).
- HÜSEYİNLİ Resul, Azerbaycan Ruhaniliyi (Hanlık çağından Sovyet İşgaline kadar olan dönem), Bakü, 2002.

- HÜSEYİNLİ Resul, Azərbaycan Ruhaniliyi XVII. Yüzyılın Sonu XIX. Yüzyılın Ortalarında, Kür Yayınları, Bakü, 1996.
- İSMAİLOV El'dar, Ocherki Po İstorii Azerbaydzhana, İzdatel'stvo Flinta, Moskva, 2010.
- İREVANLI Sevil Abbasoğlu, Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgünler Batı Azerbaycan'da Rus ve Ermenilerin Yaptığı Soykırım, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015.
- İSGENDEROV Anar - MÖVLAYİ Adil, Şeyhülislamlığın Tarihi, Elim ve Tehsil 2016.
- İSMAİL Mahmut, İstoriya Azerbaycana, El Atası, Baku, 1994.
- İSMAİLZADE D. İ., Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze 30'e Godı XIX-Naçalo XX v., İzdatel'stvo Nauka, Moskva, 1982.
- İSMAİLZADE D.İ., Graf İ. İvorontsov- Daşkov, Namestnik Kafkazskiy, Zao Tsentropoligraf, Moskva, 2005.
- İVANOVIÇ Greç Nikolay, Zapiski O Moey Jizni, Academia, Moskva-Leningrad, 1930.
- KAGANKATVATSI Moiseya, İstoriya Agvan, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1861.
- KARADENİZ Yılmaz, İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı 1795-1925, Bakış Yayınevi, İstanbul, 2006.
- KIRZIOĞLU M. F., "Dede Korkut Oğuznameleri" Işığında Karapapaklar Borçalı-Kazak Urugu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış, Erzurum, 1972.
- KNİSH Aleksandr Dmitrievich, - MATOCHKİNA Anna İforevna, Shiitskiy İslam: Uchebnoe Posobie, Presidentskaya Biblioteka, Sankt-Peterburg, 2016.
- KOVALEVSKIY P.İ., İstoriya Zavoevanie Kavkaza, T.1. Sank-Peterburg, 1915.
- KÖPRÜLÜ Mehmed Fuad, Anadoluda İslamiyet, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005.
- KÜTÜKOĞLU Bekir, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1590, İstanbul Edebiyat Fak Matbaası, İstanbul, 1962.
- LEMERCİER-QUELQEJAY Chantal, Kuzey Kafkasya'da Tarikatlar, çev.: Osman Türer, Ankara, 1988.
- LISTSOV V. G., Perdskiy pohod Petra I. 1722-1723, İzdatel'stvo MGU, Moskva, 1951.
- LİVİN A. M., Palomnichestvo Russkikh Musul'man s Sanitarnoy Tochki Zreniya, SPb, 1898

- LİYARLI Süleyman, Azerbaycan Tarihi(Uzak Geçmişten 1870'li yıllara kadar), Azerbaycan Yayın Evi, Bakü, 1996.
- MAKHAN'KO-VARFOLOMEY M. A., ap. // Pravoslavnyaya entsiklopediya. T. 6. / Podred. Patriarkha Moskovskogo i vseyaRusiAleksiya II.,Moskva, 2003.
- MAMEDOVA Farida, Kavkazskaya Albaniya i Albanı, Tsentr İssledovaniy Kavkazskoy Albanii, Baku, 2015.
- MAMEDOVA, Farida Politicheskayaİstoriya İ İstoricheskayaGeografiyaKavkazskoyAlbanii, Elm, Baku, 1986.
- MARKS Karıl - ENGELS Fridrik, Socineniya, T. 21.
- MARKS Karıl - ENGELS Fridrik, Soçinenie, 2-e İzdanie, T.9.
- MCCARTHY J., Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanların Etnik Kıyımı (1821-1922), Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- MEHMETOV İsmail, Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.
- MEHMETOV İsmail, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı. (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi), Ötüken, İstanbul, 2009.
- MEHMETZADE Mirza Bala, Azerbaycan Türk Matbuası, Azereşir, Bakü, 1922.
- MEMMEDLİ Hüseyingulu Memmed oğlu, Kafkazda İslam ve Şeyhülislamlar, 'MBM' matbası, Bakü, 2005.
- MEMMEDOVA İrade, Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- MİOSLAVSKLY G. V., PETROSYAN Yu. A., PİTROVSKİY M. B., PROZOROV S. M., İslam: Entsiklopedicheskiy Slovar, Nauka. Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, Moskva, 1991.
- MUHSİN Abdulhamid, İslam'a Yönelen Yıkıcı Hareketler, terç: M.S. Yeprem, H. Güleç, Ankara, 1984.
- MUHSİN Abdulhamit, Cemaleddin Afganı Hayat ve Etrafindaki Şüpheler, ter: İ. Sarmış, Ankara, 1991.
- MUSEVİ T.M., Orta Asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler, Bakı 1977, s. 46.
- MUSTAFAYEV Qadim, XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da İslam İdeolojisi ve Onun Eleştirisi, Bakü, 1973.
- MUSTAFAYEVA Nise, Güney Azerbaycan Hanlıkları, Azereşir, Baku, 1994.
- NE'MET Meşedihanım, Azerbaycan'da Pirlar, Azerbaycan Devlet Neşriyeti, Bakü, 1992.

- NE'MET Meşedihanım, Azerbaycanda Pirlər, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1992.
- NİETZSCHE Friedrich Wilhelm, "Böyle Buyurdu Zerdüş", Panama Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- NURİYEVA İrade, Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamandan XXI asrın başlarına), Mütercim neşriyatı, Bakü, 2015.
- NURULLAYEV Hacı Fuad İzeet Oğlu, Hacı Allahşükür Paşazade, Şühüslimalığım Zirvesi, Nurlar Neşriyatı Poligrafiya Merkezi, Bakı, 2014.
- NUSRETOĞLU Telman, Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri 1828-1905, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 21-22.
- PİRİYEV Vagif, Azerbaycan'ın Tarihi Siyasi Coğrafyası, Muallim Neşriyatı, Bakü, 2006.
- POPOV M., Slaovar İnostrannih Slovy, voshedshih v Upotreblenie v Russkom Yazıke, Tipografiya Tovaritshstva İ. D. Sitina, Moskva, 1911.
- RESULZADE Mehmet Emin, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1991.
- RESULZADE Mehmet Emin, O Panturanizme V Svyazi S Kavkazskoy Problemoy, Paris, 1930.
- RIZA Gali, Hacılarga Rafiyk Yahud Hacılarının Aldandıklarını Beyan ve Aldanmayencha Yörürge Tugryı Tarik", Elektro-Tipografiya "Ürnek", Kazan, 1909.
- RÜSTEMZADE Rüstem, Koroglu Neveleri, Elesgeroğlu Neşriyatı, Gence, 2006.
- RÜSTEMZADE Rüstem, Yeddi Destan, Azerneşr, Bakü, 1989.
- RYBAKOV S.G. Ustroystvo İ Nuzhdy Upravleniya Dukhovnymi Delami Musul'man V Rossii, Pg. 1917.
- SAKAL Fahri, Ağaoğlu Ahmed Bey, Türk Tarihi Kurumu. Ankara, 1999.
- SARAY Mehmet, Atatürk ve Türk Dünyası, 'Türkiye ve Türkiye Haricinde Yaşayan Türkler', Acar Yayınları, İstanbul, 1988.
- SARAY Mehmet, Azerbaycan Türkleri Tarihi, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993.
- SARAY Mehmet, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- SARAY Mehmet, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), İstanbul, 1984.
- SARAY Mehmet, Türk İnanç Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990.

- SARIKÇIOĞLU Ekrem, Dinler Tarihi, Otağ Yayınları, İstanbul, 1983.
- SAYDAM Abdullah, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- SEYİDOV Mirali, Azərbaycan Halkının Soy kökünü Düşünürken, Yazıcı Yayınları, Bakü, 1989.
- SHAVROV Nikolay Nikolayevich, Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Nastoyashaya Rasprodazha Mugani, Tipografiya Redaksii Periodicheskikh İzdaniy Ministerstva Finansov, Spb, 1911.
- SİBGATULLİNA Al'fina, Kontakty Tyurok-Musul'man Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy na Rubezhe XIX-XX vv., İzdatel'stvo İstok, Moskova, 2010.
- SUMER Faruk, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- SWIETOCHOWSKİ Tadeusz, Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shopping of National İdentity in a Muslim Community, Combridge University Press, 1985.
- SWIETOCHOWSKİ T, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycan (1905-1920), Çev. Nuray Mert, Bağlan Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- ŞAHMERSİ Perviz Zara, Azerbaycan İran-i ve Azerbaycan Kafkas-i, İhtar Nerşiyat, Tebriz, 1999.
- ŞAVROV N.N., Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predstoyashaya Rapradaja Mugani İnarodsam, SPb, 1911.
- TAGİYEV F.A. İstoriya Goroda Baku v Pervoy Polovine XIX Veka (1806-1859), ELM, Baku, 1999, s. 155.
- TOSUN Neced, Bahaeddin Nakşben: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.
- ULUDAĞ Süleyman, Tasavvuf İlmine Dair-Kuşeyri Risalesi, Çev; Abdulkerim Kuşeyri, Dergâh Yayınevi, İstanbul, 2012.
- VELİYEV Seyran, Drevniy, drevniyAzerbaydzhan: istoriko-geograficheskoyeocherki, Gyandzhlik, Baku, 1983.
- YERASİMOS Stefanos, Tavernier Seyahatnamesi (Stefanes Yerasimosun Anısına), çev; Teoman Tunçdoğan, Kitap yayınevi, İstanbul, 2006.
- YEROŞKİN Nikolay Petroviç, Krepostniceskoe Camoderjavie i yeko Politiceskiye İnstituti (Pervaya Polovina XIX veka), Mısıl, Moskova, 1981.
- YEŞİLOT Okan, Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- YUNİTSKİY A., İstoriya Tserkvey İ Prikhodov Bakinskoy Gubernii, Baku, 1906.

YUNUSOV Arif, Azerbaycan'da İslam, Bakı, 2004.

ZAGİDULLİN İldus, İslamskie İnstitutı v Rossiyskoy İmperii: Meçeti ve Evropeyskoy Çasti Rosii i Sibiri, Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo, Kazan, 2007.

ZENKOVSKY Serge A., Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1967.

Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.

İstoriya Azerbaycana, T II, Bakı, 1960.

İstoriya Azerbaydzhana. Uchebnik, İzd-vo BGU, Bakı, 2016.

Nigari Divan, (Hazırlayan Azmi Bilgin), Kültür Eserleri, Ankara, 2011.

Polnoe Sabranie Zakonov Russiyskoy İmperii s 1649 goda, T. LVII, Sank-Petersburg, 1872. D. 50680.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XXII, Sank-Peterburg 1830, D. No:16710.

Prisoedinenie Azerbaycana k Rossii, Bakı, 1955.

Turkmenchayskiy mirniy dogovor mejdu Rossiey i İranom, Sbornik arhivnih dokumentov, Russkaya Kniga, Moskva, 1992.

Türkiye Dışında Türk Edebiyatları Antolojisi I. Azerbaycan Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

AKPINAR Yavuz, “Zerdabi”, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, I-XLIV, C. VI, İstanbul, 1997, ss. 362-363.

ALGAR Hamid, “Ahundzâde, Mirza Feth Ali”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. II, İstanbul, 2005, ss. 186-190.

ALGAR Hamid, “Ahund”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C.II, İstanbul, 1989, s. 185.

ALGAR Hamid, “Molla”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXX, İstanbul, 2005, ss. 238-239.

APAK Âdem, “Şuubiyye”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 244-246.

ATAR Fahrettin, “Kadı”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXI, İstanbul, 2001, ss. 66-69

BİLGİN Azmi, ‘Nigari’, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 85-87.

BEYDİLLİ Kemal, “İmam, Osmanlı Devleti Devleti'nde İmamlık”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 181-186.

- BİLGİLİ Ali Sinan, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, Türkler Ansiklopedisi, Ankara, 2002, C VII, ss. 21-43.
- İPŞİRLİ, “Şeyhülislam”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XI, İstanbul, 2010, ss. 91-96.
- KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri, “İmam”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 178-181.
- MERCİL, “Buveyhiler”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. VI, İstanbul, 1992, ss. 496-500.
- ORTAYLI İlber, “Kadı, Osmanlıda kadı”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 69-73.
- Azerbaycan Sovyetler Ensiklopediyası, “Zerdüş”, C. IV, Bakü, 1980, ss. 323–324.
- Azerbaycan Milli Ansiklopedisi, “Baptisteri”, C. I, Elmi Merkezi, Bakı, 2009, ss. 153-158

ARŞİV BELGELERİ

- Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi, Fond 875, opisanie 1, delo 3, List 5.
- ADTA, F.875, op. 1, d. 3, L. 23.
- Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arhivi (ARMDA), fond 63, siy 1, iş 14, v. 574.
- ARMDA, fond 63, siy 1, iş 14, v. 12-46.
- ARMDA, f. 130, siy. 1, iş 12, v. 23.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Humayun, No:324-B.
- BOA, Hattı Humayun, No. 1760/a.
- BOA, Hattı Humayun, No. 6677/A.
- BOA, Hatt-ı Humayun, No: 36217
- BOA, Hatt-ı Humayun, No: 44593.
- Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arhivi, fond 2, siy. 1, iş 1992, v.1.

MAKALELER

- ABDULLAYEV Mehman, Rusya İmparatorluğunun Kuzey Azerbaycan'daki Sömürge Politikasının Antitürk ve Antimüslüman Mahiyeti, Turan Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi, 2011, C. 3, Sayı. 12, ss. 100-107.
- AĞAYEV Elnur, “Seyyah Karçinzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Azerbaycan”, Karadeniz Araştırmaları, Güz, 2010, S 27, ss. 105-139.

- AĞAYEV Seymur, YAMAK Nebiye, “Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C 23, S 4, Erzurum, 2009, ss. 179-204.
- AKDEMİR Ayşegül, İran’da Eğitimin Tarihçesi, İstanbul 2001, Eğitim Yazıları, S 19, s. 141-147
- ALİZADE Orhan, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kafkasya’da İşgalcilik Politikası, Akademik Bakış, C 4, Sayı 7, 2010, ss. 105-114.
- ALP Alper, Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi, Akademik Bakış, C. 7, Sayı 13, Ankara, 2013, ss. 117-126.
- ARSLAN İsmayıl, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti İmparatorluğunda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 8, Sayı 13, Bursa, 2007, ss. 235-248.
- ATEŞ Abdurrahman, Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hâkimiyet Mücadeleleri Ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Afyon, 2006, ss. 53-64.
- BABAŞLIMemmedali, Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze, Azerbaycan’da Din-Devlet İlişkileri, SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2007, ss. 217-224.
- CAFEROĞLU Ahmet, Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri, Azerbaycan Yurt Bilgisi, S 11, İstanbul, 1932, s. 365.
- CAN Cahit, Zerdüşçülük, Zerdüş ve Hukuk (Avesta), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 1968, S 1, C 25 ss. 273-288.
- Cengiz Mürselov, Azerbaycan Dini İnanışlarına Genel Bakış, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C IV, S 8, Bingöl, 2012, ss. 48-70
- ÇAPRAZ Hayri, Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2011, S 24, s. 51-78.
- GASIMOV Zaur, ‘A Short Sketch of One Century of Azerbaijani Historical Writing’, Caucasus Analytical Digest, Fesearch Centrefor East European Studies, Bremen, 2009, S 8, ss. 5-9.
- GÖL Hacer, Geçmişten Günümüze Azerbaycan, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C V, S 1, 2016, ss. 153-170.
- KOCACIK F.-ESER M., Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler (Sivas İl Örneği), Zeitschrift für die Welt der Turken, S 2, 2010, ss. 187-196.
- LATİFOVA Elvira, Türkler ve Kafkasya, Turan-San, Ankara, 2012, S 14, s. 84-93.

- MANİZHEH Sadri, Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı, Belleten, C LXXVII, S 279, 2013, ss. 653-670.
- MOLAYİ Adil, Du-Garn Mugavemeti Âlim-i Dini Kafkas Der-beraberi Kofrolhad ve Diktatori, Tarikhdar Ayiyne-ye Pazhuhesh, Vol. 9, No 1, Tehran, 2012, ss. 102-121.
- MURADOVA Firuza, Naskal'ne Risunki Gobustan, İrs Nasledie, S 36, Bakü, 2008, ss. 10-17.
- NAYEB PUR Mohommad, Monasebat İran ve Rusiye Dar-Garn Nozdahom, Kitab Tarikh ve Coğrafya, Pezhuheşgah Ulum Ensani ve Motaleat Farhangi, Tehran, 2008, ss. 18-29.
- RIHTİM Mehmet, IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler, Avrasya Etüdleri, S 35, Ankara, 2009, ss. 33-60.
- SARIKAYA M. Saffet, Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri, Türk Kültürü Araştırmalar Dergisi, S 363, Ankara, 2011, ss. 406-422.
- SİVRİOĞLU Ulaş Töre, Sasani İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C 3, S 10, 2016, ss.24-87.
- SOOFİZADEH Abdolvahid, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi", Tarih Araştırmalar Dergisi, C 32, S 54, ss.183-194.
- TAGİEV Kövser, Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C 6, S 28, Samsun, 2013, ss. 380-389.
- TEPEKAYA Muzaffer, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C VI, S 2, İzmir, 2006, ss. 463-480.
- YEŞİLOT Okan, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S 36, Erzurum, 2008, ss. 187-199.
- ZEVAKİN Ye. S. Azerbaydzhan v nachale XVIII veka, izdatel'stvo Obshchestva issledovaniya i izucheniya Azerbaydzhana, Baku, 1929, No 8, vıpusk 4.

TEZLER

- AHMEDİ Enamullah, Cemaleddin Afganinin düşünce Dünyası basılmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012.
- ATEŞ Abdurrahman, Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi,

İsparta, 2001.

ÇETİN Ayhan, Ahmet Ağaoğlu'nun Din ve Toplum Anlayışı, TC Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011.

İPEK, Ali, İlk İslam Döneminde Azerbaycan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

NABİYEYEV Zülfikar, Azerbaycan'da Tasavvufi Hareketler, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.

RIZAYEVA Vefa, XIX Yüzyıl Sonu ve XX Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Toprak Mülkiyeti, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2000.

YEŞİLOT Okan, Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

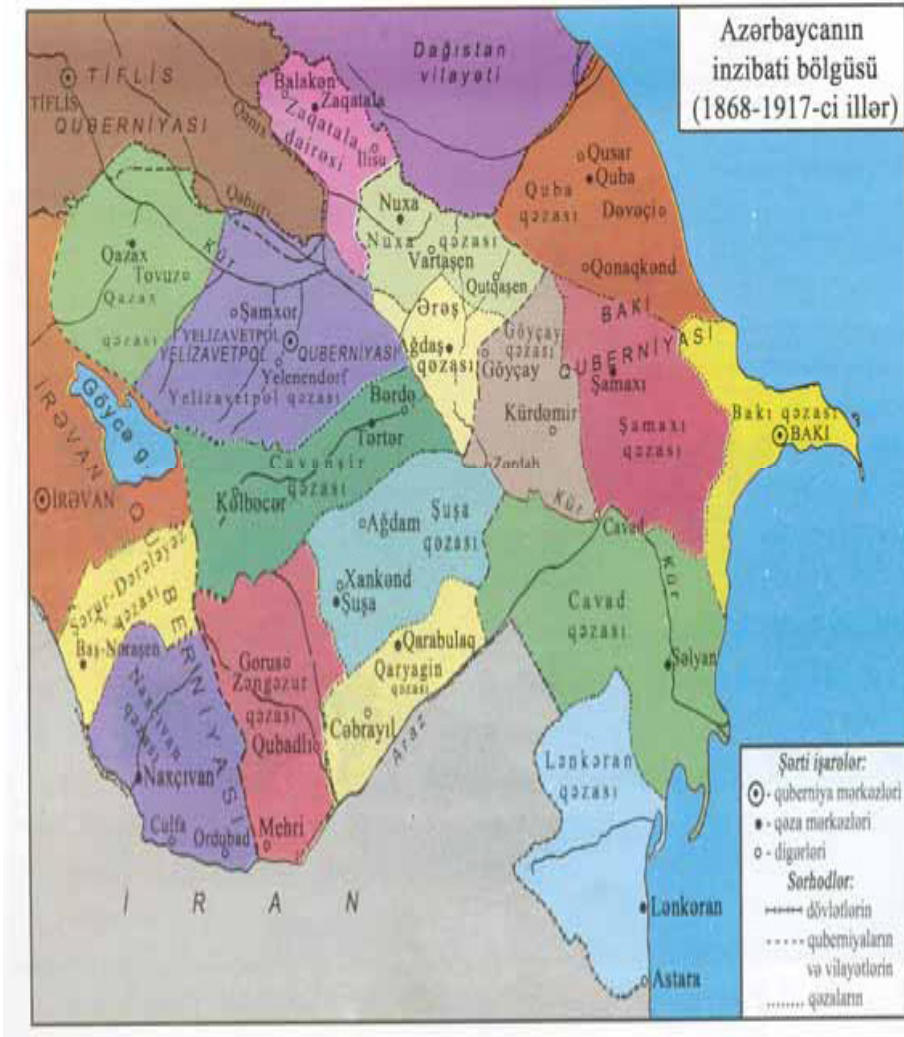
DİĞER KAYNAKLAR

Dimitri Arapov, Upravleniye Dohovnnimi Delami Musulman Kavkaza v Rossiskoy İmerii. <https://www.runivers.ru/lib/reader/144527/>

Ofog Houza Dergisi, S 177, Gom 2007

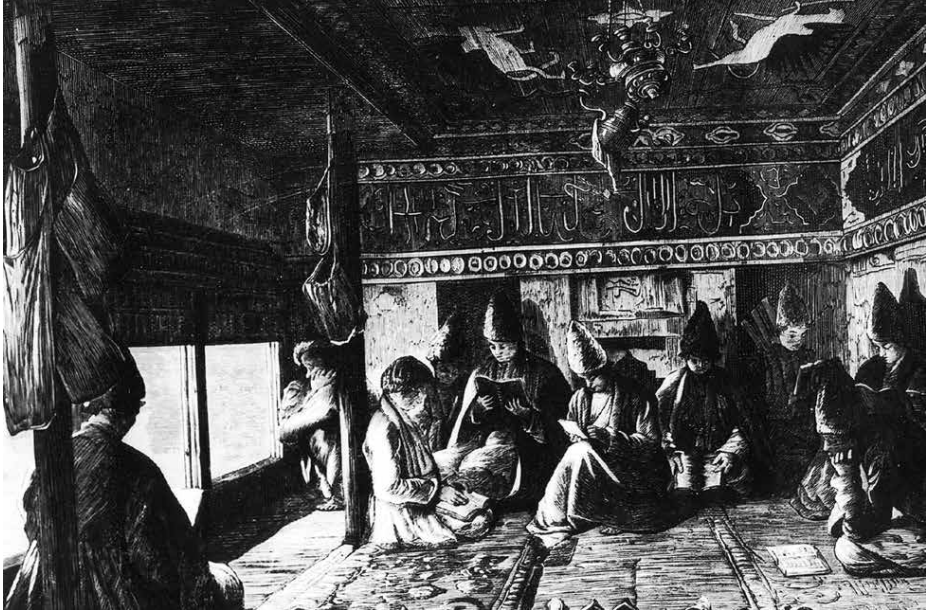
آشنایی اجمالی با حوزه علمیه

EK I

1868- 1917 yıllarında Azərbaycan'ın idari bölgeleri

EK II

Şuşa'da Tatar Okulu

ЕК III

В Ъ Д О М О С Т Ъ			
О ЧИСЛѢ УЧАЩИХЪ И УЧАЩИХСЯ ВЪ УЧЕБНЫХЪ ЗАВЕДЕ-			
НІЯХЪ ЗАКАВКАЗСКАГО КРАЯ.			
НАЗВАНІЕ ЗАВЕДЕНІЙ.	Числ. уча- щихъ ся.	Число учащихъ	ВРЕМЯ ОТКРЫТІЯ ЗАВЕДЕНІЙ.
<i>Въ Тифлиси.</i>			
Гимназія	17	432	1840 года.
Уѣздное училище	8	182	1 Сент. 1836 г.
<i>Въ Уѣздныхъ училищахъ.</i>			
Ахалцихскомъ	6	62	1 Август. 1831 г.
Бакинскомъ	5	56	17 Янв. 1832 г.
Горійскомъ	5	122	24 Нояб. 1830 г.
Дербентскомъ	5	59	2 Январ. 1838 г.
Душетскомъ	5	87	1 Апрѣл. 1834 г.
Елисаветпольскомъ	5	115	8 Февр. 1833 г.
Кутанскомъ	7	304	1 Ноября 1830 г.
Нахичеванскомъ	5	71	25 Марта 1837 г.
Нухинскомъ	5	51	1831 года.
Сигнахскомъ	6	85	22 Марта 1831 г.
Телавскомъ	5	116	6 Ноябр. 1830 г.
Шемахинскомъ	6	110	12 Мая 1838 г.
Шушинскомъ	5	127	30 Декаб. 1830 г.
Эриванскомъ	5	118	11 Январ. 1831 г.
<i>Сверхъ того въ Тифлиси:</i>			
Въ 4-хъ частныхъ Пансіонахъ.	15	168	“
<i>Въ Шемахѣ.</i>			
Въ частной школѣ	1	78	12 Марта 1841 г.
<i>Въ Александрополь.</i>			
Въ частной школѣ	3	77	21 Январ. 1843 г.
Всего.	119.	2265.	—

XIX. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da öğretmen ve öğrenci sayı tablosu

EK IV

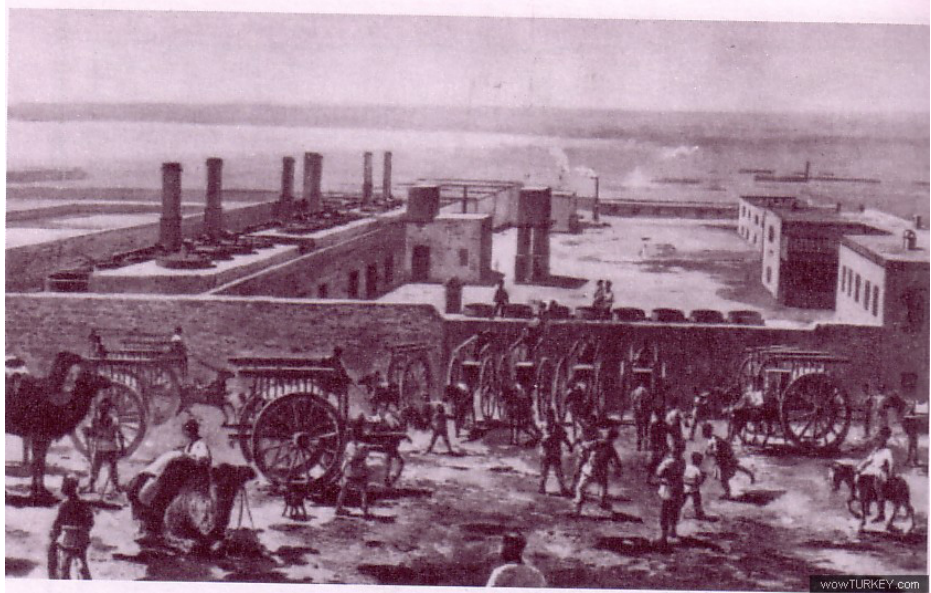
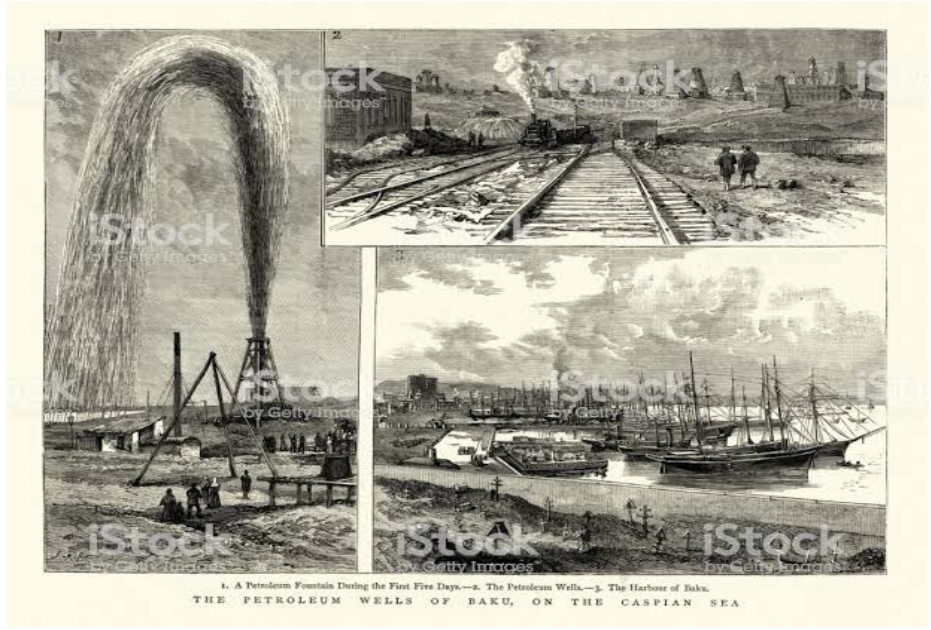
Aleksandra Rus-Müslüman Kız Mektebi. Müslüman kızları için dünyadaki ilk mektep.

EK V

Hacı Zeynalabidin Tağıyev Müslüman Kız mektebinde öğretmenler ve öğrencilerle.

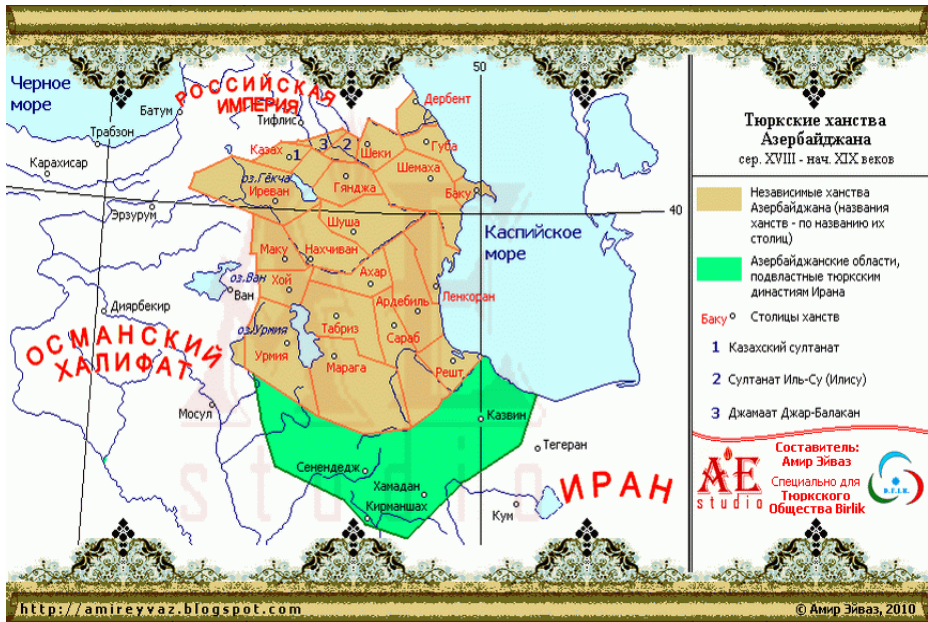

EK VI

Bakü şehrinde petrol çıkarılması. Nobel kardeşlerinin Bakü'deki petrol şirketi.

EK VII

XVIII Yüzyılın sonu ve XIX Yüzyılın Başında Azerbaycan Hanlıkları